

DJĀWĀ

TIJDSCHRIFT VAN HET JAVA-INSTITUUT

ONDER REDACTIE VAN

R. A. PROF. DR. HOESEIN DJAJADININGRAT, J. KATS,

S. KOPERBERG EN M. SOERIADIRADJA.

REDACTIE-SECRETARIS: DR. TH. P. GALESTIN.

18de JAARGANG No. 1 - 2, JANUARI—APRIL, 1938.

Alle stukken, de Redactie en de Administratie betreffende, te zenden aan het
SECRETARIAAT VAN HET JAVA-INSTITUUT, MUSEUM, ALOEN² LOR,
Tel. No. 900 JOGJĀKARTĀ, JAVA, N. O. I.

PROGRAMMA

VAN HET

BALI-CONGRES.

Maandag 18 October.

- 5.00 N.M. Vertrek van Soerabaja per ss. „Op ten Noort”.
- 8.00 N.M. Inleiding door Ir. P. H. W. Sitsen: Nijverheid- en Kunstnijverheidsontwikkeling op Bali.

Dinsdag 19 October.

- 9.00 V. M. Aankomst ter reede Padangbaai.
Aanvang debarkement (na ontbijt aan boord).
Afrit van Padangbaai naar Denpasar.
- 11.00 V. M. In de Poeri van den Regent van Denpasar:
Welkomstwoord door den Voorzitter van de Commissie van ontvangst.
Openingsrede door den Voorzitter van het Java-Instituut.
Rede door den Resident van Bali en Lombok, als vertegenwoordiger van Z. E. den Gouverneur Generaal van Nederlandsch-Indië.
Rede door den vertegenwoordiger van Z.V.H. den Soesoehoenan van Soerakarta, Mr. P. H. Djakoesoema.
Rede door den vertegenwoordiger van Z. H. den Sultan van Jogjakarta, P. H. Soerjodiningrat.
Inleiding: Het sociale leven der Baliërs, door den Nagara-Bestuurder van Karangasem.
Inleiding: Balisch familieleven, door den Nagara-Bestuurder van Gianjar.
- 1.00 N.M. Lunch in het Bali-Hotel.
- 3.00 N.M. Inleidingen in de Poeri Denpasar:
Het oude Bali, door Dr. W. F. Stutterheim.
Bali's Tempelwezen, door Dr. R. Goris.
- 4.30 N.M. Afrit naar Padangbaai.
- 5.45 N.M. Embarkement.

Woensdag 20 October.

- 7.30 V.M. Aanvang debarkement.
- 8.00 V.M. Afrit van Padangbaai naar Kloengkoeng.
Aldaar bezichtiging van de Kerta-Gosa;
Verkoopstentoonstelling Balische kunstnijverheid.
- ± 9.00 V.M. Van Kloengkoeng naar Poera Besakih.
Daarna naar Karangasem.
- 1.00 N.M. Lunch in de Poeri Karangasem.
Aldaar tentoonstelling kunstnijverheid met koopgelegenheid (o.a. houtsnijwerk, weefsels van Tenganan).
Dansvoorstellingen, aangeboden door den Nagara-Bestuurder van Karangasem.
Legong uit het dorp Selat (Verhaal: Lasem, Tjalonarang). Redjang uit het dorp Asak. Ende door strijders van het dorp Seraja tegen die uit het dorp Timbrah.
- 5.00 N.M. Afrit van Karangasem naar Padangbaai.
- 5.45 N.M. Embarkement.

- ± 8.00 N.M. Na het diner, in de rooksalon van het ss. „Op ten Noort” :
 Lezing door den Heer Colin McPhee :
 A musician listens to Balinese music.
 Vertaling van een excerpt dezer lezing in het Maleisch, door Mr. R. Sidarto Dibjopranoto.
 Balisch piano-concert, uitgevoerd door de Heeren Colin McPhee en Walter Spies, gedeeltelijk met trom-begeleiding.

Donderdag 21 October.

- 7.30 V.M. Aanvang debarkement.
 8.00 V.M. Afrit van Pandangbaai. Bezichtiging der oudheden van oudheden te Goa Gadjah, Jeh Poeloe, Pedjeng en Goenoeng Kawi, onder leiding van Dr. W. F. Stutterheim.
 1.00 N.M. Lunch te Tirta Empoel. Aldaar tentoonstelling van o.a. prada-werk, houtsnijwerk van Mas; demonstratie van een legong-les en lontarschrijven.
 Bijwoning van tempelfeest.
 3.00 N.M. Thé met dansvoorstellingen aangeboden door den Nagara-Bestuurder van Gianjar : Gong Kebiar van Gianjar, de spelers van Pliatan, de dans uitgevoerd door Goesti Gedé Raka. Topeng van Nagara Gianjar.
 6.00 } N.M. Kètjak-voorstelling te Bedoeloe.
 6.45 }
 6.45 N.M. Afrit naar Padangbaai.
 7.45 N.M. Embarkement.

Vrijdag 22 October.

- 8.00 V.M. Aanvang debarkement.
 8.30 V.M. Afrit naar de poera Kehen te Bangli.
 Vandaar naar Kintamani.
 ± 11.00 V.M. Te Kintamani dansvoorstellingen, aangeboden door den Nagara-Bestuurder van Bangli: Baris goak, Baris gëdé, Baris prèsi, Barip dadap.
 Bepeling van de angkloeng uit Sabi (Noord-Bali), door kinderen.
 12.30 N.M. Lunch te Kintamani. Daarna afrit naar Gelgel.
 2.30 N.M. Te Gelgel: Tentoonstelling kunstnijverheid met koopgelegenheid: o. a. weefsels van Kemasan en Noesa Penida. Zilverwerk van Kemasan. Houtsnijwerk. IJzer-smeden (demonstratie). Dansvoorstellingen, aangeboden door den Nagara-Bestuurder van Kloengkoeng: Djanger, Barong.
 ± 4.00 N.M. Afrit naar Padangbaai.
 Embarkement.

Zaterdag 23 October.

- 8.00 V.M. Aanvang debarkement.
 8.30 V.M. Afrit naar Denpasar.
 10.15 V.M. Voorlezing door den Voorzitter van het Bali-Museum van een lezing getiteld : Het Bali-Museum, opgesteld door Ir. Th. Resink.
 Daarna bezichtiging van het Bali-Museum.
 Na afloop dansvoorstelling van wajang wong (fragment uit het Ramayana).
 12.30 N.M. Lunch in het Bali-Hotel.
 2.00 N.M. Afrit naar Padangbaai.
 3.30 N.M. Embarkement.
 5.00 N.M. Vertrek van s.s. „Op ten Noort”.

Zondag 24 October.

- 8.00 V.M. Aankomst te Soerabaja.

VERSLAG VAN HET CONGRES

VAN HET

JAVA - INSTITUUT

GEHOUDEN OP BALI, 18 — 23 OCTOBER 1937.

Maandag 18 October.

Aan boord van het ss. „Op ten Noort” wordt 's avonds om 8 uur door Ir. P. H. W. Sitsen een voordracht gehouden over:

Nijverheid- en Kunstnijverheidsontwikkeling op Bali.

De lezing, die ik voor U over de nijverheid en kunstnijverheidsontwikkeling op Bali zal houden, ter inleiding van het cultuurcongres, georganiseerd door het Java - Instituut, maakt een onmiddellijke verbandlegging tusschen nijverheid en kunstnijverheid eenerzijds, en cultuur in het algemeen anderzijds, noodzakelijk. Dit beteekent echter niet, dat ik uitsluitend de nijverheid zou willen belichten ter beoordeeling van de cultuur op Bali. Het begrip „cultuur” verzet zich tegen een dergelijke eenzijdige waardemeting. Cultuur toch is een complex-verschijnsel, gegroeid in een bepaalde samenleving, dat door talloze leidingen verbonden is aan alle organen die gezamenlijk de totaliteit eener cultuur voeden, doen bloeien en doen afsterven. Nijverheid en kunstnijverheid zijn beide bescheiden organen van die totaliteit; zijn wederom onderling van elkaar afhankelijk, beïnvloeden de economische structuur en daardoor ook weer het totale cultuurleven. Een beïnvloeding van de talloze organen,

die een cultuur mogelijk maken, van buitenaf, kan het betreffelijke orgaan in zijn werkzaamheid stimuleeren. Of daaruit bloei, dan wel nedergang van de cultuur zal volgen, is vooraf uiterst moeilijk te bepalen. Mijn standpunt, dat ik hier aan deze vergadering voorleg, is daarom, dat wanneer na een critisch onderzoek blijkt, dat bepaalde organen de cultuur in hare ontplooiing kunnen belemmeren, een beïnvloeding van een orgaan, mits dit op zeer voorzichtige wijze gebeurt, mogelijk is, doch dat het noodzakelijk is, de uitwerking van een dergelijke activeering van een onderdeel op het geheel, nauwlettend gade te slaan. Die activeering zal het veiligst gaan, wanneer zij zich beperkt tot het kennisgeven aan de cultuurdragers, van wat elders in andere culturen bestaat. Uit deze kennismaking zal de cultuur naar eigen aard en behoefte overnemen, wat zij nodig heeft voor haar verder bestaan. Deze kennismaking kan technische en bedrijfseconomische voorlichting insluiten. Een dergelijke activeering is het best te vergelijken met de activeering van den groei van een plant of boom op een drogen bodem die in de nabijheid wattertoevoer krijgt, en daarheen zijn wortelstelsel uitstrekt. Een dergelijke activeering is op Bali reeds ontstaan door inschakeling van Bali in het economisch bestel van Nederlandsch-Indië

7 = 545.1
071 = 545.1 (Bali)
VERSLAG

en daardoor van het wereldbedrijf. Dit is gepaard gegaan met intensievere bestuursbemoeienis van het Westersche gezag, zeker met groote prudentie gevoerd, en deze activeering heeft ongetwijfeld wijzigingen gebracht in de Balische samenleving en dus in de Balische cultuur.

Hierdoor toch is grootere rechtszekerheid geschapen voor de lagere kasten der samenleving, waardoor de suprematie der hogere kasten werd geknot; onderwijs- en verkeersmogelijkheden hebben het oorspronkelijk Balische isolement verbroken; belastingen, invoer en uitvoer van artikelen, die niet meer het karakter droegen van het vroegere ruilverkeer, hebben de geldhuishouding noodzakelijk op een ander niveau gebracht; het landbezit — eigendom der poera's en van de triwangsa — is door deelbouw-contracten, die onder het Europeesche bestuur op eerlijke wijze moeten worden doorgevoerd, de facto gewijzigd. De soedrah is niet meer de dienaar, doch feitelijk in vele gevallen medegerechtigde geworden. De opname in het wereldverkeer heeft eigen producties verdreven; medische voorzieningen hebben een eind gemaakt aan de vroegere periodieke cholera- en pokkenepidemieën, waardoor het ontzag voor de kwade goden, die het gezinsleven kwamen verdelgen, is verminderd. De Brahmaan en de Ksatria, priester en adel, zijn vaak handelaar geworden, of hebben edele nijverheidsproducties ter voorziening van cultuurvreemden terhandgenomen, dan wel, worden gids en klerk in loondienst bij tourist en Gouvernement.

Ik noem maar enkele dingen, waaruit blijkt, dat er reeds vele veranderingen zijn en dat deze veranderingen allen hun invloed ten goede of ten kwade uitoefenen op de Balische cultuur. Is het nu gewenscht een verdere activeering van nijverheid of kunstnijverheid in dit milieu, dat ik hier zeer summier schetste, als nieuw orgaan in te voeren?

Alvorens deze vraag te beantwoorden, moge ik een kort overzicht geven van de wijzigingen in enkele takken van nijverheid en kunstnijverheid, zooals die, naar mijn inzicht, waarbij een zekere mate van subjectiviteit uiteraard zal zijn ingesloten, worden gezien.

Weefnijverheid.

Nog in Maart 1913 schreef de Assistent-Resident Kroon:

„De steeds grootere invoer van zijden „en katoenen garens doet echter het „spinnen in onbruik raken en wie weet, „hoe lang het nog zal duren, dat ook „de Nederlandsche en Engelsche weefsels „aan de inheemsche weefkunst een „einde zullen hebben gemaakt”.

Thans, 24 jaar, later is het proces bijkans voltrokken. De eigen katoen-aanplant is behoudens eenige zeer kleine resten, in Noesa en Boekit, verdwenen en daarmee het spinnen en verven der eigen garens. Gewone kledingstof wordt geïmporteerd; de adat-kledingstukken voor bijzondere gelegenheden, worden geweven uit geïmporteerde, door Chineezers niet licht- en kleurvast geverfde, garens. Gedrukte katoentjes uit het buitenland, batiks uit Java, vervangen de dagelijksche kleedij en de sapoet en kaloeng tjarik zijn vervangen door den geïmporteerden handdoek, een geliefd artikel voor den Baliër met een totaal ander gebruik dan waarvoor dit weefsel is gemaakt. De zuinige Baliër heeft den goedkoopsten import binnengehaald; de uiterlijk prachtlievende Baliër heeft de felle, directe verfstoffen, hetgeen tevens beteekende een aanzienlijke besparing op arbeid, verkozen boven de gedemptere eigen kleurstoffen en aanvaardde daarmee mindere kleurvastheid en „tijdelijkheid” van het product. Het „onreine” wasschen vond hij niet noodig. De lichte kleurvastheid was, aangezien het

adatkleeren betref en een groote hang naar wisseling aanwezig was, zoodat de kleeren slechts enkele malen gedragen werden, van mindere importantie.

In deze resten van de voorbije Balische weefnijverheid is in den laatsten tijd eenige opleving te zien, niet voor eigen gebruik, maar voor export, c. q. voor verkoop aan touristen. Het plangiwerk, dat op Bali weinig gedragen wordt, heeft daarbij de leiding. Ook andere doeken, aesthetisch vaak van groote waarde, worden als exportartikel aangeboden. De slechte technische kwaliteit — niet licht en waschecht — drukt prijs en omzet. Typeerend is, dat de Maharadja van Travancore bij zijn laatste bezoek aan Bali zelfs geen museum-aankoop van dergelijke weefsels wenschte, omdat zij toch in korten tijd vergingen.

Houtsnij kunst.

Het eigen snijwerk voor de woningen der vorsten, voor de poera's, voor ingangspoorten, woningen, godenbeelden, muziekinstrumenten, maskers voor toneel, enz., dit alles was op Bali tot bloei gekomen als eigen cultuurbezit. Nog is dit een betrekkelijk bloeiend bedrijf. In enkele jaren tijds zien wij daarnaast ontstaan een houtsnijkunst voor export. De eigen cultuur had deze economische en technische verandering blijkbaar noodig, anders is de snelle ontwikkeling onverklaarbaar. Geenszins wil ik hiermede zeggen, dat dit direct beteekent een verrijking van de cultuur. Het kan een noodbloei zijn, doch wij staan op te korten afstand van dit gebeuren, om hierover een uitspraak te kunnen doen.

Vijf jaar geleden werkten in desa Mas twee houtsnijders met twee leerlingen. Thans zijn er 76 meester-houtsnijders, die elk drie tot vier gezellen in hun werkplaats hebben. Een totaal van ongeveer 350 houtsnijders werken thans in deze eene desa voor export of

verkoop aan touristen. In de desa's Panti en Belong in grooten getale, in de andere desa's om Den Pasar overal verspreid, werken nogmaals 350 houtsnijders met hetzelfde doel. Merkwaardig is het, dat meer dan 50% dezer houtsnijders behoort tot de hogere kasten, de „Triwangsa"; 29% ervan behoort tot de Brahmaan-kaste. Wanneer men bedenkt, dat van de totale bevolking van Bali slechts 6,4% van „kaste" is, moet dit verschijnsel als belangrijk worden aangemerkt. Naast deze 700 houtsnijders zijn afzonderlijke handelsbedrijfjes in het houtsnij-artikel ontstaan, terwijl teeders en ververs de beeldjes bronzen en kleuren. Aangenomen kan worden op grond van gehouden tellingen, dat een 1000-tal arbeiders en handelaren zich met deze in vier jaren ontstane kunstnijverheid, bezighoudt.

Edelmetaal-bewerking.

Het vroegere werk van Bali op dit gebied is U allen ongetwijfeld bekend. De krisheften, offerschalen, doozen, ringen, enz., geornamenteerd met bewonderenswaardige gevoeligheid, kent U uit musea en tentoonstellingen. Ik waag het aan te nemen, dat materieele omstandigheden hierbij hebben geleid tot ontkenning van den wil van het materiaal, waarin wordt gearbeid, waardoor ondanks de blijvende aesthetische waarde der voorwerpen, de kunstwaarde door een zekere prulligheid der structuur achteruit is gegaan. Het is hetzelfde verschijnsel, hetwelk ik zooeven constateerde bij de weefnijverheid, n.l.: daar vervanging van kleurvaste weefsels door onvast gekleurde: in het algemeen krijgt dus het kunstvoorwerp een tijdelijk karakter. Dit is ontegenzeggelijk een achteruitgang van deze cultuuruiting. Deugdelijkheid van het geproduceerde toch is mede een component van schoonheid en bevordert liefde voor het artikel.

Deze mindere deugdelijkheid beteekent derhalve het afsterven van het cultuureigene door sneller werk, waardoor weer afstooting van kunstnijveren en tenslotte mindere productie. Het afsterven van de kunst tot het vervaardigen van de U welbekende gouden beelden voor krisheften (ngindrâ), het feit dat de gegoede Baliër zijn ringen laat maken bij Chineesche goudsmeden, bevestigt dit droeve verschijnsel.

In een verslag vond ik, dat in 1934, bijvoorbeeld in de desa Tjeloek (Gjanjar) nog 4 edelmetaal-smeden hun bedrijf uitoefenden; in 1935 waren er nog twee. In dit depressie-stadium zijn eenige gezellen van deze desa uitgetrokken, om de edele kunst bij nog in Soekawati levende kunstvaardige goeroe's te leeren. Deze gezellen hebben na hun leertijd zich wederom in Tjeloek gevestigd en zijn tevens goeroe geworden. Momenteel werken thans in genoemde desa weer 97 edelsmeden. De opkomst van deze kunstnijverheid in die streek ontwikkelt zich verder, want uit desa Singapadoe zijn thans weer gezellen in opleiding in Tjeloek en reeds een tweetal opgeleiden hebben zich weer als kunstnijveren, tevens als goeroe, in hun oorspronkelijke desa Singapadoe gevestigd. Wederom is de karakteristiek van deze ontwikkeling: tendenz naar export van kunstnijverheidsproducten, c.q. verkoop aan touristen.

Het verschijnsel, dat ik bij enkele voorname takken van nijverheid en kunstnijverheid schetste, is mede elders opgetreden. Over het algemeen kan geconstateerd worden: een beperking van productie tot een grens, door het eigen cultuurinzicht toelaatbaar geacht, met suppletie door importartikelen van cultuurvreemd allooi; daarnaast aanvaarding van een export-industrie, gestoeld op verworven kennis en vormgeving, als het ware aangeleund aan de eigen cultuur. Vaak zijn stemmen vernomen, die in dezen groei een onheil

zien. Men wijst daarbij op den invloed van Europeesche kunstenaars, die zich op Bali hebben gevestigd, op den invloed van touristen, die het kaf niet van het koren weten te onderscheiden. Het is best mogelijk, dat deze invloed werkt, doch m.i. is dit niet belangrijk. Wanneer die invloeden werken zou dit beteekenen, dat de Balische cultuur dit aanvaardt om gebruik te maken van de geboden gelegenheid om nieuwe organen te scheppen. Of deze organen zullen leiden tot de versterking van de eigen cultuur, valt voorshands niet te zeggen. Het is zeer goed mogelijk, dat de inkomsten, verkregen op de wijze, als zulks thans geschiedt, zullen leiden tot het weer vervaardigen van sieraden voor eigen gebruik, tot het uitbouwen van adatgebruiken, in het kort, tot versteviging van het Balische eigen. Het is ook mogelijk, dat de uitwerking andersom zal zijn, doch wie zal dit zeggen?

Hoe is nu deze reeds zichtbare verandering in de nijverheid op Bali te verklaren? Zouden er in de laatste jaren materiele of geestelijke veranderingen zijn voorgekomen, die dit verschijnsel begrijpelijk maken?

Gedurende vele jaren voor de crisis ruilde de Baliër zijn copra, koffie, runderen en varkens reeds tegen importartikelen. Hij kon belangrijke hoeveelheden van deze goederen — kleeën, gereedschappen, messen, dakijzer, rijwielen, enz. — koopen met het geld, dat zijn aan buiten Bali afgestane artikelen hem opbrachten. Met dit geld kon hij mede zijn geldelijke verplichtingen nakomen, door zijn adat voorgeschreven en voorzoover deze nog als noodzakelijk werden gevoeld; hij kon daarmee zijn belastingen voldoen en zijn heerdiensten afkopen; hij kon zich daarmee sieraden voor eigen gebruik laten vervaardigen, zijn adatfeesten verzorgen enz. Toen kwam de crisis. De copra, runderen en varkens

daalden sterk in prijs. De misoogst in 1936 maakte het noodzakelijk, rijst in belangrijke mate te importeeren in stede van deze te kunnen exporteeren. De landrente ging drukken als een vaste last op het budget. Openbare verkoopen van grond wegens belastingschuld moesten worden doorgevoerd. Wel had de Baliër de gelegenheid, meer landbouwproducties tot stand te brengen op het gebied van tweede oogsten, doch vele verschijnselen wezen er op, dat hij daar niet veel voor voelde: de Goden zien dat niet graag, want in voorbije tijden heeft men de straf dier Goden ondervonden door vermindering van opbrengst van den hoofdoogst. Ik waag het dan ook aan te nemen, dat de materiele, economische druk een groote rol is gaan spelen op Bali. Indices voor deze zienswijze zijn mede, dat de afkoop van heerendiensten — 24 dagen werken of f 3.— betalen — voorheen algemeen geschiedde, terwijl in denzelfden tijd, dat de exportnijverheid werd opgebouwd, een overwegend deel van dezen afkoop weg viel. In denzelfden tijd stond de Baliër zijn gouden sieraden, veelal poesaka, naar buiten af. Door dezen economischen druk heeft de Baliër heel wat water in den wijn der adatverplichtingen toegelaten: poera's werden slecht onderhouden; dakherstellingen werden in plaats van met de dure indjoek-bekleding, met goedkoop dakijzer uitgevoerd: in het algemeen, de adatbehoefte werden beperkt. Het is mogelijk, dat de door mij geschetste materiele druk deze uitwerking kon hebben, omdat het cultuur-eigene minder diep dan voorheen als noodzakelijk werd gevoeld. Het is mogelijk, dat nieuwe behoeften optraden door het buitenlandsch contact, welke slechts bevredigd konden worden door export en diensten aan tourisme. Dat de edele handwerken als export-industrie overwegend door leden der hoogere kasten zijn terhandgenomen, dat op deze kasten de zwaarste adatverplichtingen

rusten; dat deze kasten tevens de bezitters waren van de uitverkochte sieraden, op welke kasten de landrente drukte, zoodanig dat openbare verkoop van gronden noodig werd, heeft mij de overtuiging gegeven, dat inderdaad uit dezen druk veel verklaard kan worden. Ik wil niet ontkennen, dat zonder dien economischen druk de ontwikkeling wellicht ook in dezelfde richting zou zijn gegaan, doch vooral het tempo, waarin een en ander is geschiedt is voor mij het bewijs, dat de economische noodzaak den overwegenden impuls heeft gevormd.

Op grond van deze overtuiging acht ik mij gerechtigd tot het raden van een activeering van nijverheid en kunstnijverheid op Bali. Deze bevordering moet echter niet zijn een bruut inplanten van cultuurvreemde organen, doch een aanknoopen met groote voorzichtigheid aan bestaande toestanden en het gebruik maken van de in de Balische cultuur verworven eigenschappen der bevolking. Het moet zijn een tastenderwijs inbrengen van nieuwe voedingsbronnen. Indien deze activeering slaagt, zal de eigen Balische gemeenschap hieruit de groeistoffen kunnen aantrekken voor verdere ontwikkeling; zij zal een kans krijgen tot verderen uitbouw. Teneinde misverstanden uit te sluiten, wil ik hierbij vermelden, dat de door mij bedoelde activeering geenszins de eenig mogelijke weg is ter bevordering van de Balicultuur. Verbetering, intensivering van den landbouw; het kweken van meer of andere exportproducten; honderd andere bronnen kunnen wellicht aangeboord worden, om den economischen druk weg te nemen. Ook deze activeeringen kunnen de ontwikkeling van het cultuur-eigene bevorderen. Het ligt echter niet op mijn weg, hierover op dezen avond uit te weiden.

Alvorens nu de vraag te beantwoorden, wat er op Bali op nijverheidsgebied kan worden gedaan en hoe dit zou

kunnen geschieden, wil ik eerst nog even ingaan op de wijzigingen in de geldhuishouding, die door den nieuwen kunstnijverheidsexport en het tourisme is veroorzaakt. De verkoop van nijverheidsartikelen voornamelijk houtsnijwerk, is in totaal te stellen op een waarde van ruim f 160.000 's jaars. Hiervan komt rond f 90.000 à f 100.000.— in handen van de nijveren zelf, de rest in handen van de handelaren op Bali. Schuldverhoudingen, als op Java bestaan, waar de producent vaak met handen en voeten aan den handelaar is gebonden, komen slechts sporadisch voor. Al is deze verhouding gezond te noemen, wel wordt deze industrie bedreigd in zijn snelle ontwikkeling door gebrek aan voor het product geschikt hout. Een onderzoek heeft uitgewezen, dat per jaar thans reeds ongeveer 250 m³ hout voor dit snijwerk noodig is. Dat onderzoek leerde mede, dat de gemiddelde verdienste der beeldhouders in de desa's om Den Passer is te stellen op ongeveer f 6.—, in desa Mas op ongeveer f 4.— en in de desa Tjoloek op ongeveer f 3.50 per maand. De controleur Bakker berekende in zijn economisch rapport van 1934 voor de afdeling Zuid-Bali het gemiddelde inkomen voor een Balisch gezin op f 73.05 per jaar. Hoewel dergelijke gezinsinkomstenberekeningen steeds met een korreltje zout moeten worden genoten, wil ik, om U een beeld te geven van den invloed, dien de exportindustrie hierop kan hebben — aangenomen, dat ditzelfde gezinsinkomen bijvoorbeeld in desa Mas bestond — even vermelden, dat thans uit deze nijverheid — de totale inkomsten, omgeslagen over het totaal aantal gezinnen — in die desa een toeslag is verkregen van f 43.— per jaar per gezin.

Ook het touristenverkeer brengt, behalve door aankoop van kunstnijverheidsproducten van touristen op Bali zelf, welke naar raming ongeveer f 40.000 bedraagt, doch welk bedrag in de boven-

vermelde productiewaarde is inbegrepen, nog ruim f 100.000 's jaars aan de Balische bevolking: hotelpersoneel, gidsen, chauffeurs, enz. Tourisme en kunstnijverheid brengen een totaal, dus een vermeerderd volksinkomen van ongeveer f 260.000 's jaars op. Deze som zal U wellicht niet zoo heel belangrijk voorkomen. De geconcentreerdheid van deze inkomsten, voornamelijk in Zuid-Bali, maakt deze toename van vermeerdering van volksinkomen, zooals ik dat voor de desa Mas in enkele cijfers aangaf, toch heel belangrijk.

In het voorgaande heb ik getracht, U een beeld te geven van de snelle ontwikkeling in luttele jaren van enkele voor export werkende takken van kunstnijverheid. Exacte gegevens over de uitbreiding van het aantal touristen staan niet ten dienste, doch wel geeft het aantal bezoekers aan het Bali-museum, dat is geregistreerd, een beeld van dezen vooruitgang. Sinds 1934 is het aantal verdubbeld. In 1936 zijn ongeveer 3000 touristen op Bali geweest; een raming voor 1937 werkt uit op ongeveer 5000.

Wat kan nu voor activeering voor nijverheid en kunstnijverheid in het raam van het hiervoren medegedeelde worden gedaan? Wij hebben gezien dat onder den druk der tijden de Baliër zijn toevlucht heeft genomen tot vervanging van artikelen, hoofdzakelijk door import-aankoop, die goedkooper was; dat hij sieraden voor eigen gebruik heeft afgestaan, en dat hij tenslotte is gekomen tot een kunstnijverheidproductie voor export en tourisme. Wanneer men dit overdenkt, lijkt het wenschelijk een verdere activeering van nijverheid in twee richtingen te leiden: de eerste een interne versterking beoogende; de tweede voor export werkend. In het voorgaande heb ik opzettelijk naar voren gebracht, dat de exportnijverheid is

gestoeld op al hetgeen vroeger voor eigen behoefte voor eigen cultuur noodig was. Het ligt voor de hand, de nieuwe producties te leiden via eigen gebruiksartikelen. Hierdoor toch kan bereikt worden, dat de Balische vormgevingen op het artikel zullen worden toegepast, dat het karakter van het artikel a.h.w. een cultuur-uiting wordt, zelfs ook wanneer het in een later stadium een exportartikel zal zijn. Bij deze activeering zal verder moeten worden getracht, de gevaren die de in te snel tempo uitgebreide exportnijverheid bedreigen, uit den weg te ruimen. Op dezen weg kan a.h.w. tot een soort urgentie-programma worden gekomen, dat ik thans wil gaan bespreken.

H o u t s n i j v e r h e i d.

Zooals ik reeds vertelde, is er reeds thans een tekort aan voor het beeldhouwwerk geschikt hout te constateeren. Veel gesneden voorwerpen vertoonen later scheuren. Dit getuigt van een mindere liefde voor het materiaal bij de beeldhouwerij, d.w.z. een verzwakking van deze cultuur-uiting. Doch bovendien tracht de nijvere zijn product zoo snel mogelijk te verkoopen, teneinde het risico van scheuren, en dus verlies aan belooning, te ontgaan. Ik ben ervan overtuigd, dat indien maatregelen worden getroffen om zoo snel mogelijk te komen tot het beschikbaar krijgen van goede houtsoorten, dit euvel in het belang van deze kunstnijverheid zal verdwijnen. Proeven, genomen met import-houtsoorten hebben niet voldaan. Het Binnenlandsch Bestuur is van dezen nood overtuigd en ook door afdeling Nijverheid is bij het Boschwezen aangedrongen op een doelmatige houtvoorziening.

Daarnaast is het hoogst wenschelijk, middelen te overwegen, teneinde te komen tot veredeling van de kwaliteit van het product. De tourist en de Javaansche kunsthandelaar in Balische

artikelen zijn niet kieskeurig. De Vereeniging „Pita Maha” heeft reeds getracht, in deze richting wat te bereiken. Het moet uitermate wenschelijk worden geacht, te geraken tot een keuring van kunstnijverheidsproducten. Een vereeniging, gevormd uit museumdirectie, „Pita Maha” en handelaren met een comité, dat certificaten van beoordeeling afgeeft, zou kunnen bereiken, dat de tourist en handelaar een beteren prijs betalen voor gecertificeerde artikelen. Hierdoor zal een prikkel en ook een belooning worden gegeven voor beter werk, terwijl het afglijden van de kwaliteit door prijsdrukking daardoor wordt afgeremd. Hierdoor zal tevens de liefde voor het materiaal en voor de vormgeving bij de nijveren worden opgevoerd. Een propaganda in deze richting ware in te zetten. Tenslotte zou ik als derde maatregel willen aanbevelen de Balische kunstnijveren in de gelegenheid te stellen, gelijksoortige producten, waaruit grooten zin voor techniek en liefde blijkt, elders vervaardigd, te kunnen beschouwen. Naar mijn meening zal daarvan een bevruchtende werking uitgaan tot verdere ontplooiing van de hier besproken eigen kunstnijverheid. Tot deze drie maatregelen zou de activeering van de houtsnijkunst voorloopig kunnen blijven beperkt.

W e e f n i j v e r h e i d.

De aesthetische kwaliteiten en de drang naar vervaardiging voor den export, geven al de richting aan, waarin de bevordering van deze nijverheid is te zoeken. De techniek van het weven is op Bali nog zeer verspreid en staat op hoog niveau. Een groot aantal vrouwen zijn nog uitmuntende weefsters, meer dan 60.000 weefgetouwen zijn geteld. Het invoeren van goede verf-procédé's zal voor het eigen gebruik — het is nl. aanzienlijk duurder — voorloopig weinig opleveren, doch gelet op den drang naar het ver-

vaardigen van exportweefsels, is het zeker de moeite waard, deze verbetering na te streven. Men vergeet niet, dat wanneer propaganda en voorlichting op dit gebied eenige jaren zullen hebben doorgewerkt, wellicht de sluimerende liefde tot stabiliteit van het voor eigen adat noodige product, de deugdelijke wijze van garenbehandeling kan doen toenemen. De ontegenzeggelijk minderwaardige positie van weefsels voor eigen gebruik zal daardoor evengoed kunnen worden opgeheven. Dit zal een positieve cultuurwinst zijn, doch ook kan hieruit een nieuwe welvaartsbron voor de Balische weefsels voor export ontstaan en elke welvaartsbron zal in den meest uitgebreiden zin kansen bieden voor ont-plooiing der eigen - cultuur.

Zilversmeden.

Ik vertelde U reeds, dat ook in deze kunstnijverheid de tendenz naar uitvoer-artikelen is waar te nemen. De aesthetische vormgeving is vaak van verrassende schoonheid, doch even vaak is de wil van het materiaal bij het Balische werk verwaarloosd. Voorlichting op dit gebied, kwaliteitbeoordeeling van het product en het laten zien van goede edelmetaalvoorwerpen, elders gemaakt, het inacht-nemen van de juiste materiaalproporties, zullen voor dezen tak van kunstnijverheid van groot belang kunnen zijn.

In al het voorgaande heb ik tot dusverre uitsluitend gesproken over den aard der in te stellen activiteiten en over het wegnemen van belemmeringen, die den volwaardigen groei van enkele nijverheidsuitingen in den weg staan. Naast deze opmerkingen wil ik nog enkele, door mij mogelijk geachte activiteiten ter sprake brengen, die een nieuwe nijverheid op Bali in het leven zouden kunnen roepen. In de eerste plaats noem ik dan de pannen- en steenbakkerij.

Momenteel bepaalt deze tak van nijverheid zich voornamelijk tot het maken van zoogenaamde gedroogde steen, soms op primitieve wijze gebakken, waarmee de omwallingsarchitectuur van Bali wordt bedreven. De aard van het materiaal maakt afdekking tegen regen van deze wallen noodzakelijk. Het behoeft geen betoog, dat deze verslapping in dezen nijverheidstak op den duur moet leiden tot ondergang van deze baksteen-architectuur. Daarnaast is de afdekking der woning tot dusverre hoofdzakelijk geschied met alang-alang-atap. Ieder jaar moet vernieuwing van deze indekking plaats vinden. Dit indekmateriaal wordt langzamerhand schaarsch en duur, waardoor men het dakijzer reeds zijn intrede ziet doen. Een aardewerkindustrie ware te stimuleeren, voorloopig in den vorm van pannenbakkerijen. De kleisoorten op Bali zijn gunstig. Eenmaal dit bedrijf op gang hebbende, zal de kunstzinnige Baliër er zeker toe komen, andere keramiekproducten te maken. De ook nu nog vervaardigde prachtige nokstukken wijzen erop, dat verdere invoering en propaganda van baktechniek zullen leiden naar een betere omwallingsarchitectuur. Ongetwijfeld zal daaruit het vervaardigen van versieringskeramiek voor de wallen voortvloeien en daarna kunnen geleidelijk de kleurglazuren voor de gebakken producten worden ingevoerd. Ik heb de vaste overtuiging, dat een dergelijke activiteit in de eerste plaats zal voeren tot een grooter gebruik van pannen en keramiek voor omwallingsversiering; in een later stadium kan een aardewerk-kunst ontstaan, waarvoor — gelet op de schoonheid die de Baliër daarin zal weten te leggen — ook exportmogelijkheden mogen worden verwacht. Naast voorlichting en propaganda zal ook op dit gebied wederom kennismaking met wat elders in dezen tak van nijverheid wordt gepresteerd, bevruchtend kunnen werken.

IJzerbewerking.

Het ijzersmidsvak is in Bali wel diep in de verdrukking gekomen. De prachtige krissen van vroeger getuigen van een grooten bloei in voorbijen tijd. Nog is een kern van smeden op verschillende plaatsen aanwezig, maar veel is in dezen nijverheidstak afgestorven.

Landbouwwerktuigen, messen, bijlen enz., zij worden thans voor het grootste gedeelte ingevoerd. Door het wegvallen van deze economische bron is aan het geheele metaalbedrijf op Bali groote schade berokkend. Doelmatige voorlichting en organisatie kunnen op dezen tak van nijverheid een interne saneering uitoefenen. De welvaart, daardoor onder de smeden veroorzaakt, zal bij de menschen het verlangen weer levendig doen worden, om als voorheen weer die eigen artikelen te maken — ik denk hier aan de vroegere prachtige krissen — waarnaar zeker op den bodem der ziel nog de hunkering bestaat.

Leerbewerking.

De Baliër krijgt thans zijn riemen, zijn sandalen enz. uit den import. Het „onreine” looien van koehuiden is voor den Hindoe-Baliër zeker geen aantrekkelijkheid, en deze techniek zal bij hem dus wel geen ingang kunnen vinden, doch bewerking van leer — hij snijdt ook thans zijn wajangpoppen daaruit — zal hij gaarne op zich nemen. Bali heeft jaarlijks een vrij aanzienlijken uitvoer van huiden (± 80.000 K.G.) Het leerlooien zou kunnen geschieden door Mohammedaan-Baliërs. Het bewerken van leer, het figuurdrijven in leer, het opleggen van goud en kleuren kan den kunstzinnigen Baliër een kans geven tot het vervaardigen van prachtige artikelen, zoowel voor eigen gebruik als voor export. Ik moge U herinneren aan de bloeiende kunstnijverheid op dit gebied in Ma-

rokko. De kleur- en vormgevoeligheid van den Baliër doet van een dergelijke productie veel verwachten. Behalve technische voorlichting en propaganda voor deze nijverheid zal ook hier wederom blijken, van welke buitengewone waarde goede voorbeelden kunnen zijn.

Ik heb hiervoor een program uitgestippeld, dat naar mijn overtuiging voor verwezenlijking vatbaar is. Er zullen zeker nog meer mogelijkheden bestaan dan degene, die ik noemde. Wat m.i. nu reeds gedaan kan worden, gaf ik aan; hoe het gedaan moet worden, besprak ik nog niet. Toch is dit van groote importantie.

Wil de activeering resultaten opleveren, dan is het noodzakelijk, dat bij die activeering rekening wordt gehouden met vele plaatselijke omstandigheden; dat rekening wordt gehouden met de zoo subtiële adatverhoudingen. Op de goede wijze ingevoerd, zal de activeering een zegen kunnen zijn voor de Balische gemeenschap; op een verkeerde wijze terhandgenomen, kan zij destructieve gevolgen voor diezelfde gemeenschap hebben. Teneinde de slagingskansen zoo hoog mogelijk op te voeren, ligt het voor de hand, dat de plaats waar, de vorm waarin de activiteiten in werking zullen treden en de keuze van daarbij te betrekken nijveren, worden vastgesteld door hen, die door jarenlange ervaring dit het beste kunnen beoordeelen. Het instellen van een nijverheidscommissie voor Bali onder leiding van den Resident of een door hem aan te wijzen B. B.-ambtenaar met een nijverheidsconsulent als bedrijfstechnisch- en bedrijfseconomisch adviseur, en als leden personen, die volkomen op de hoogte zijn van de Balische samenleving, zal het mogelijk maken, de goede wijze van activeering te vinden.

Wanneer ik mijne uiteenzetting, in het voorgaande vervat, resumeer, kom ik tot de volgende formuleering:

- 1e. Het is gewenscht, bepaalde takken van nijverheid op Bali te stimuleeren, teneinde den economischen druk, die het cultuur-eigene op Bali bedreigt, op te heffen.
- 2e. Het is gewenscht, de Balische nijveren in contact te brengen met goede producties, die elders in de op Bali te activeeren takken van nijverheid, worden vervaardigd.
- 3e. Oprichting van een museum, b. v. een afdeling van het Bali-museum, ter tentoonstelling van producties, waarvan voor eigen werkzaamheid kan worden geprofiteerd, is geboden.
- 4e. De bedrijfstechnische en bedrijfs-economische voorlichting zal voor de te ontwikkelen takken van nijverheid moeten worden verstrekt.
- 5e. Teneinde op de beste manier de stimulans te kunnen inzetten, moet over groote plaatselijke kennis worden beschikt. De wijze, waarop de activeering moet geschieden, ware vast te stellen in overleg met een te vormen Balische nijverheidscommissie.
- 6e. Teneinde de bestaande takken van nijverheid tot verderen bloei te doen

komen, zal de grondstofvoorziening moeten worden bestudeerd en geregeld.

- 7e. Teneinde de kwaliteit van de nijverheidsproducties voor den export op peil te houden, wordt verkoop op certificaat aangeraden.

Ik ben hiermede aan het einde van mijn lezing gekomen. Ik heb trachten aan te toonen, dat op het gebied van nijverheid en kunstnijverheidsontwikkeling op Bali volop werk is te vinden. Ik maak mij geen overdreven voorstellingen van deze m. i. mogelijk geachte activeering, doch er zitten mogelijkheden in verborgen. Of dat werk belangrijke resultaten zal opleveren, moge aan de toekomst worden overgelaten. De nijverheid en kunstnijverheid zijn slechts een enkel orgaan van het geheele volksbestaan, wellicht van kleine proportie. Doch voor den groei van een volksgemeenschap kunnen ook kleine dingen groote waarde hebben.

Een hartelijk applaus beloonde den inleider voor zijn interessante lezing. Namens de aanwezigen werd spr. bedankt door den Voorzitter van het Java-Instituut.

Dinsdag 19 October 1937.

BIJEENKOMST.

11.45 v.m. in de Poeri van den Regent van Badoeng (Denpasar).

De Voorzitter van het Java-Instituut opent de vergadering en geeft het woord aan den Voorzitter van het Comité van voorbereiding en ontvangst op Bali, den Heer B. J. Cox, Assistent Resident van Zuid-Bali. Deze laatste spreekt de volgende rede uit.

Mijnheer de Voorzitter,
Dames en Heeren.

Indien ik U als voorzitter van de Commissie van ontvangst een hartelijk welkom op Bali toeroep, is dit meer dan een traditioneele frase die men tot alle van elders komende bezoekers pleegt te richten.

En het is ook niet het groote aantal waarin gij naar Bali zijt gekomen, dat ons imponeert, dit eiland is dank zij een doeltreffende propaganda waarin de schoonheid van de natuur, de aantrekkelijkheden van de bevolking en hare instellingen, bouwwerken en kunstuitingen, in de loop der jaren zoo bekend geworden dat de komst van eenige honderden bezoekers tegelijk — al komt dit, ik zou bijna zeggen gelukkig, slechts enkele malen per jaar voor, zonder groote moeilijkheden kan worden verwerkt.

Maar dat in het welkom dat wij U heden toeroepen een zeer hartelijke toon weerklinkt vindt zijn oorzaak in het doel waarmede gij Uw reis herwaarts hebt ondernomen, nl. het houden van een cultureel congres.

Gij zijt hier niet met leege handen gekomen, hebt, door de uitgave van een tweetal bijzondere nummers van het tijdschrift Djawa, waarin vrijwel alle belangrijke cultureele uitingen van de be-

langwekkende bevolking van dit eiland met groote kennis van zaken diepgaand en met veel liefde worden beschreven, getoond dat de cultuur van dit eiland U ernstig ter harte gaat, dat gij U niet zoo als zoovele anderen, wilt vergasten, aan een schoone schijn, maar U rekenschap wilt geven van wat op dit eiland gaande is.

Gij hebt hierdoor de lijn der historie doorgetrokken. Van ouds hebben nauwe banden bestaan tusschen Java en Bali. Eeuwen geleden werd vanuit Java alhier de Hindoe - Javaansche cultuurinvloed gebracht. Men kan over de beteekenis die deze invloed op de ontwikkeling van de massa der Baliërs had een verschillende meening hebben.

Mijn ambtsvoorganger die gedurende zes jaren met belangstelling de cultuuruitingen van dit volk bestudeerde, spreekt van een Hindoe-Javaansche *aankleeding* van het Balische volk welke de massa onberoerd heeft gelaten.

Wij kunnen het er over eens zijn dat bedoelde cultuurinvloeden in de eerste plaats van beteekenis zijn geweest voor de regeerende vorsten — en hoofden — geslachten met hunne omgeving met inbegrip van de pedanda's.

De instrooming der Hindoe-Javanen heeft evenwel tengevolge gehad, dat boven de autonome inheemsche desagemeenschappen invloedrijke vorstenbesturen ontstonden, waardoor eenerzijds belangrijke verschuivingen ontstonden in de verdeeling van het grondbezit en de massa der bevolking in een meer afhankelijken toestand werd gebracht, doch anderzijds de bewoners van dit eiland in het ruimer verband van een aantal vorstenrijkjes werd samengebracht waardoor de ontwikkelingsmogelijkheden o.m. op het gebied der inheemsche kunstnijverheid toenamen.

Met Dr. Stutterheim zou ik in dit verband dan ook het voor dit aan be-

vloeiingsgebieden zoo rijke eiland zoo sterk sprekend beeld willen gebruiken van een vruchtbaar makende sliblaag die als gevolg van den Hindoe-Javaanschen invloed over dit land is gegaan.

In dit beeld wordt ten volle recht gedaan aan de omstandigheid dat de cultuur van dit eiland in de eerste plaats wortelt in den aard en den aanleg van de massa der Balische bevolking zelve, die steeds voldoende innerlijke kracht heeft getoond om de ter doelmatige voorzieningen in haar materiele en geestelijke behoeften noodzakelijke instellingen te handhaven en uit te bouwen.

Doch thans begint een nieuwe van buiten komende invloed sedert een dertigtal jaren in steeds sterkere mate op de Balische bevolking in te werken.

Westerse bestuursvoering, Westersche techniek brachten belangrijke wijzigingen in de bedrijfshuishouding der Baliërs, waardoor deze ter betaling van de thans veel makkelijker bereikbaar geworden importartikelen waarmede men bekend werd, de productie van exportgoederen moest uitbreiden.

Is de verwachting gewettigd dat deze invloed de massa der bevolking dieper zal beroeren dan de Hindoe-Javaansche cultuur?

Laatstgenoemde invloed werkte zooals ik opmerkte, in verschillende opzichten verruimend doch hij bracht geen *essentiele* verandering in de materiele en de geestelijke gesteldheid der massa.

De thans werkzame Westersche invloed brengt de Balische bevolking niet alleen in aanraking met geheel andere cultuurvormen, doch werkt bovendien met geheel andere meer doeltreffende middelen, waarbij in het bijzonder gedacht wordt aan de versnelling van het verkeer en de betere verbindingsmiddelen. Door middel van het onderwijs geraakt de bevolking vertrouwd met de resultaten van wetenschappelijke onderzoekingen ter verklaring van tal van vroeger onbegrepen en derhalve aan het

willekeurig ingrijpen van goden en geesten toegeschreven verschijnselen waardoor het geloof aan de waarde der overleveringen en oude gebruiken in den grond wordt aangetast.

Wordt deze, op zich zelf onweersaanbare, strooming niet *geleid* zoodanig dat ook zij vruchtbaar slib kan afzetten dan kan zij worden tot een bandjir, die alles vernielt wat hem in den weg komt.

De bevolking behoort tijd te hebben de waardevolle elementen van haar eigen cultuurbezit intijds te verdedigen, willen deze niet door een bandjir worden medegesleurd.

Leiding enerzijds, afweer door ontwikkeling van de in de eigen cultuur wortelende krachten, anderzijds, dit is het doel dat ons voor oogen moet staan bij de verdere cultureele ontwikkeling van dit land. Alleen door *samenwerking der beide cultuurvormen op voet van gelijkheid* kan dit doel worden bereikt.

Superioriteitswaan en een al te groot radicalisme enerzijds, minderwaardigheidscomplex en een te strak conservatisme anderzijds zijn in dit verband tegenwerkende factoren.

Voor ons allen is hier een taak weggelegd.

De constellatie lijkt gunstig. Onder den Westerling is een toenemende waardeering voor het Balisch cultuureigen waar te nemen.

Tal van Westersche kunstenaars en beoefenaars der wetenschappen, die zich voor langer of korter tijd op dit eiland hebben gevestigd, hebben getoond een open oog te hebben voor de waardevolle elementen der Balische cultuur, belangeloos hun gaven dikwijls ook hun gelden beschikbaarstellend om de ontwikkeling daarvan in goede banen te leiden. Door een talrijk vreemdelingenbezoek, wordt de afzet van de producten der eigen kunstnijverheid zeer vergemakkelijkt. De regeering heeft door haar recente beslissing tot weder herstel der Balische zelfbesturen duidelijk te

kennen gegeven vertrouwen te hebben in de verdere ontwikkeling der eigen Balische instellingen. Bali begint in steeds toenemende mate zelf de krachten te ontwikkelen, die noodig zijn om zoowel de bestuursvoering als de voorziening in eigen economie en de verdere ontwikkeling, zuivering en uitbouw van zijn cultuurbezit in de toekomst mogelijk te maken. Het zal daarbij voorloopig de Westersche leiding nog niet kunnen ontberen. Doch deze leiding houde steeds voor oogen dat het er om gaat om het *eigen* cultuurbezit der Balische bevolking te ontwikkelen en te stimuleeren. Men onthoude zich van de oprichting van in deze omgeving niet thuishoorende gebouwen en werken zooals wel is geschied. De Westerling bepale zich tot leiding, tot het verkennen, toetsen en aangeven der mogelijkheden, daarbij voortdurend voeling houdende met de *verantwoordelijke* hoofden, ten einde overeenstemming te verkrijgen aangezien deze overeenstemming een noodzakelijke voorwaarde is voor het nemen van de in het belang der Balische bevolking genomen maatregelen. Door — zooals zoowel te Singaradja in de lontarbibliotheek der Kirtya Lieftrinck — Van der Tuuk als te Denpasar in het Bali-Museum geschiedt — mede te werken tot het instandhouden en bewaren van waardevol inheemsch cultuurbezit blijve hij waardeering aankweeken voor het eigen cultuurbezit en werke hij mede tot het zuiver houden der eigen smaak van de bevolking waardoor het weder terug vinden van het op meerdere punten verbroken evenwicht, en de verdere uitbouw van een eigen cultuurbezit wordt vergemakkelijkt.

Ik mag gelet op de belangrijke reeks sprekers voor hedenmorgen geen langer beroep doen op Uw aandacht en eindig met het uitspreken van den wensch dat de te houden besprekingen en de verdere uitvoering van het zeer uitgebreide programma en last but not least de daad-

werkelijke kennismaking van land en volk U allen voldoening en bevrediging zullen geven.

De Voorzitter dankt den spreker. Het was, zoo zeide hij, niet een gewoon welkomstwoord dat men zoo pas heeft aangehoord. De geachte spreker heeft zich gedrongen gevoeld om te getuigen van zijn liefde voor land en volk en daarbij uit den grond van zijn hart gesproken. De Voorzitter is verheugd hem persoonlijk daarvoor te kunnen bedanken.

Daarna neemt de Voorzitter zelf het woord tot het houden van de volgende toespraak :

Zeergeachte toehoorders-
ressen en toehoorders.

Namens het Bestuur van het Java-Instituut heet ik U allen welkom op dit congres. In het bijzonder heet ik welkom den vertegenwoordiger van Zijne Excellentie den Gouverneur Generaal, Beschermheer van het Java-Instituut, den Resident van Bali en Lombok, den Heer H. E. J. Moll.

Het Bestuur van het Java-Instituut is Zijner Excellentie zeer erkentelijk, dat Zij de traditie van de Landvoogden sedert de oprichting van onze Instelling heeft willen voortzetten door het Beschermheerschap van het Java-Instituut te aanvaarden en door op dit congres een vertegenwoordiger aan te wijzen. De belangstelling van den Beschermheer heeft het Bestuur steeds tot niet geringen steun gestrekt in zijn streven naar verwezenlijking van de doeleinden van het Java-Instituut. Deze beteekenis heeft ook de belangstelling van onzen huidigen Beschermheer.

Ons Bestuur is er eveneens erkentelijk voor, dat de Vorstenlandsche Zelfbestuurders, Zijne Vorstelijke Hoogheid de Soesoehoenan van Soerakarta, Zijne Hoogheid de Sultan van Jogjakarta, Zijne Hoogheid P. A. A. Mangkoenagoro VII

en P. A. A. Praboe Soerjodilogo, ook ditmaal van hun hechte, het Java-Instituut in zijn grondslagen schragende belangstelling blijk geven door op dit congres zelf aanwezig te zijn of zich te laten vertegenwoordigen.

Voorts danken wij voor het zenden van een of meer vertegenwoordigers, den Directeur van Onderwijs en Eeredienst, van wien het Java-Instituut, naar ik mij overtuigd houd, stellig dezelfde medewerking zal ondervinden, als die het van zijn voorgangers steeds heeft mogen ervaren, verder de Directie van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, alsmede het Bestuur van de Kirtya Liefcrinck — Van der Tuuk, instellingen, die met het Java-Instituut in goede samenwerking op gelijk of aanverwant terrein mede arbeiden.

Ten slotte dank ik U allen voor Uwe aanwezigheid. Uit verschillende streken van het cultuurgebied, waarover het Java-Instituut zijn studie en werkzaamheid uitstrekt, ja zelfs van buiten die gewesten, vertegenwoordigende verschillende kringen der maatschappij en der ambtelijke wereld, van wie ik in het bijzonder moge vermelden het Lid van den Raad van N. I. Mr. H. J. Spit, den Voorzitter van den Volksraad Mr. W. H. van Helsdingen en den Gouverneur van Jogjakarta den Heer J. Bijleveld, uit verschillende oorden zijt gij gekomen en door Uwe komst geeft gij het Bestuur van het Java-Instituut een waarborg voor het welslagen van het congres, want zonder of met weinig deelnemers kan een congres uiteraard niet slagen.

Een congres op Bali heeft sinds jaren tot de desiderata van het Bestuur van het Java-Instituut behoord. Door de ongunst der tijden moesten wij geruimen tijd bij den wensch blijven. Dat die wensch thans, nu de tijdsomstandigheden zich ten goede hebben gewijzigd, in vervulling komt, dankt ons Bestuur

aan de zonder eenige terughoudendheid gegeven medewerking van de autoriteiten op Bali, zoowel Europeesche en Inheemsche, gelijk gij uit het programma van het congres reeds hebt kunnen opmaken en aan de tegemoetkomingen van Gouvernementsdiensten en particuliere maatschappijen van vervoer, die ook tevoren het Java-Instituut bij het organiseren van zijn congressen altijd ter wille zijn geweest, en aan de medewerking van de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij.

Dat het Bestuur van het Java-Instituut naar het houden van een congres op Bali moest streven, vloeide na de congressen in gebieden van Javaansche, Soendaneesche en Madoereesche cultuur, van zelf voort uit de statuten van het Instituut, die ook bestudeering en bevordering van de Balische cultuur voorschrijven. Dit voorschrift is weer een uitvloeisel van de, thans wel in ruimen kring bekende, nauwe verwantschap van de cultuur op Java en die op Bali. De cultuur op Java kan in die op Bali zien haar verleden of, juister de tot vóór enkele decennia geïsoleerde ontwikkeling van haar verleden, en de cultuur op Bali in die op Java de ontwikkeling van haar eigen verleden onder verscheidene invloeden. Vergelijking verheldert en verdiept kennis en inzicht; zoo ook hier, en door vergelijkende bestudeering van beide culturen hoopt het Java-Instituut te kunnen bijdragen tot de ontwikkeling zoowel van de eene als van de andere cultuur.

Ik zal U niet ophouden met dit nader uit te werken. De meesten onder U bezitten, door opvoeding of waarneming, van de Inheemsche cultuur van Java reeds een meer of minder uitgebreide of diepgaande kennis. Van de Balische cultuur zal getracht worden U straks door voordracht en vertooning een denkbeeld te geven. Het Bestuur van het Java-Instituut heeft gemeend den opzet van dit congres op dit doel te richten

en niet op de behandeling van vraagstukken betreffende de Balische cultuur en hare ontwikkeling, — al zullen dergelijke vraagstukken van zelf wel ter sprake komen —, omdat de kennis omtrent deze cultuur buiten Bali nog te weinig verbreid is. Ook thans zal het denkbeeld, dat van de Balische cultuur gegeven zal worden, door den korten beschikbaren tijd niet anders dan fragmentarisch kunnen zijn, terwijl de verwerking van wat gij te hooren en te zien zult krijgen, geestelijk en fysiek reeds veel inspanning zal vorderen. Ik hoop, dat die inspanning U niet te zwaar zal vallen en dat het resultaat daarvan zal zijn verdergaande belangstelling voor de Balische cultuur. De moeite van hen, die op zich hebben genomen de voorlichting te verstrekken, wien ik hierbij voor dat werkdadig aandeel aan het congres gaarne den dank van het Bestuur van het Java-Instituut breng, zal dan beloond zijn en het congres geslaagd mogen heeten.

Ik verklaar thans het congres geopend.

De Voorzitter geeft vervolgens het woord aan den Resident van Bali en Lombok, den Heer H. E. J. Moll, als Vertegenwoordiger van Z. E. den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië.

Resident Moll spreekt de Vergadering als volgt toe.

Mijnheer de Voorzitter!

Dames en Heeren!

Ik reken het mij tot een bijzondere eer als vertegenwoordiger van Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië het Bestuur van het Java-Instituut en zijne gasten ter gelegenheid van dit zoogenaamde Bali-Congres welkom te mogen heeten.

Daarnaast mag ik er zeker bekendheid aan geven, dat het den Resident van Bali en Lombok in hooge mate tot verheu-

genis stemt, een zoo groot gezelschap bijeen te zien, niet alleen om het schoon van dit eiland te bewonderen, doch met als voornaamste doelstelling om de cultureele banden tusschen Java en Bali nauwer aan te halen en om nieuwe banen uit te leggen, waarlangs de cultureele samenwerking tusschen beide gebieden zich verder zal kunnen ontwikkelen.

Wanneer gij gekomen waart om onze prachtige vergezichten en de zoo onderscheiden aspecten van het mooie landschap te bewonderen, gij zoudt niet minder welkom geweest zijn, ook Java heeft echter talrijke streken en plekken, die onverkort met het Balische land kunnen wedijveren wanneer het om landelijk schoon gaat.

Uw drijfveeren, om in deze bevoorrechte omgeving, in een sfeer van welwillende belangstelling en oprecht zoeken naar contact-mogelijkheden, geestelijke waarden te brengen en anderzijds hierdoor de cultureele voortbrenging van Bali van het heden tot wel-bedachte demonstratie te voeren en haar historische monumenten aan dieper-gaande beschouwing te onderwerpen, beloven evenwel voor dit eiland een rijker oogst dan alleen van een touristenbezoek zoude uitgaan.

Bezie ik het rijk-gevariëerd programma van Uw congres, zoo blijkt mij al op hoe breede basis Uw Bestuur zich den uitbouw van de geestelijke samenstrevings in deze weinige dagen gedacht heeft, en voel ik mij gedrongen tot woorden van grooten dank, omdat men voor deze eerste gelegenheid reeds de sluizen zoo wijd opengezet heeft teneinde Bali op den voet van de zoo gewaardeerde gelijkheid tot zoo heteroogeen mogelijke uiting te prikkelen.

Ik bedoel hiermede niet slechts de sluizen der welsprekendheid, want al is ook daaraan ten volle recht gedaan, daarnaast staan rijke mogelijkheden tot demonstratieve voorstelling van de ver-

schillende voorkomingsvormen van de hier beoefende kunsten.

Van harte hoop ik, dat de velen onder U, die hier gekomen zijn als stimulant en mededragers van het eigen heden-daagsche en historisch gegroeide kunstleven van ons groote buureiland en die hier zit als afgezanten van de ethische voorstellings- en gedachtenwereld van Java, in de vertolking en de aanschouwing van het Balische materiaal, een waardevolle aanvulling zult vinden van de reeds in eigen milieu en elders vergaarde waarden.

Daarnaast is het voor Bali van zeer groot belang om ingaand kennis te nemen van hetgeen vanuit Javaanschen bodem bij dit congres kan worden ten toon gespreid, terwijl beide ethische groeperingen een gelegenheid erlangen om overeenkomstige kunstvormen op hun bases en motieven te vergelijken en te toetsen.

Onze grootste hoop is door de hier geboden mogelijkheden er dan ook op gericht, dat in deze dagen de eerste steenen mogen worden gelegd van de hechte brug, die tusschen deze in zoovele opzichten aan elkander verwante cultuurwerelden tusschen de levende kunsten en de ethische gedachtenwerelden, in een verdere toekomst een in n i g e uitwisseling mogelijk zal maken op zoodanige wijze, dat de zelfstandigheid van elk dezer geestelijke gebieden onaangetast blijft, doch dat wat voor beide waarde heeft, een verrijkend element bij beide moge worden.

In zoo'n associatie zullen wij wellicht bij het afsluiten van dit congres gelooven en dan aanstonds als dragers van deze tot gedeeltelijke eenheid verheffende gedachte, den geest van deze samenkomst uitdragen, een ieder in zijn omgeving.

Dan erlangt het Bali-congres een groo-ter waarde dan één van ons er van heeft durven verwachten, dan krijgt het een cultureele beteekenis tot in lengte van dagen.

Dan, ja dan, zullen er meerdere congressen volgen, waarop de ethische associatie tusschen de cultuurgroepen van dezen Indischen Archipel tot hernieuwd en groot leven wordt gewekt.

Ik keer van de toekomst terug tot het heden en wensch U, Dames en Heeren, een vruchtbaar samenzijn en een aan Uwe wenschen beantwoordenden tijd.

Ik heb gezegd !

De Voorzitter dankt Resident Moll voor zijn rede. Ook de Heer Moll heeft uit den grond van zijn hart getuigd van zijn groote sympathie voor de bevolking van Bali. De Voorzitter verzoekt Resident Moll om den dank van het Java-Instituut aan Zijne Excellentie over te willen brengen en stelt de vergadering voor om het volgende telegram te verzenden aan Z. E. den Gouverneur Generaal, waarmede de vergadering onder applaus haar instemming betuigt :

„Java Instituut in congres bijeen te Denpasar betuigt Uwer Excellentie zijn eerbiedigen dank voor de betoonde belangstelling.

Voorzitter.”

Dan geeft de Voorzitter het woord aan den vertegenwoordiger van Z. V. H. den Soesoehoenan, Mr. P. H. Djajakoesoema. Deze spreekt de volgende rede uit :

*Pangarsaning pakem-
palan Java-Instituut.*

Koela kaoetoes ing Sahandap Sampéjan Dalem Hingkang Sinoewoen Hingkang Minoelja saha Hingkang Witjaksana Kangdjeng Soesoehoenan, handjenengi pambikakipoen Congres Java-Instituut ingkang manggèn wonten ing balé ngriki.

Poenika hanggènipoen Sahandap Sampéjan Dalem kasoewoen rawoeh ngoe-

ningani pambikakipoen Congres Java-Instituut waoe, sanget andadosaken soeka pirenaning panggalih dalem; saha Sahandap Sampejan Dalem paring tarima kasih poenapa déné paring poepoedji willoedjengipoen pasamoean Congres doemoegi sarampoengipoen soemarambah dateng pakempalan Java-Instituut, sampoen kirang satoenggal poenapa, saha sageda kasembadan hingkang dados sasedjanipoen.

De Voorzitter dankt den vertegenwoordiger van Z. V. H. den Soesoehoenan voor zijn komst en zijn goede wenschen. De geachte spreker heeft getoond, ondanks zijn studie in Europa, zijn kennis van de Javaansche taal in eere te houden, hetgeen den Voorzitter zeer verheugt.

Vervolgens geeft Voorzitter het woord aan den vertegenwoordiger van Z. H. den Sultan van Jogjakarta, P. H. Soerjodiningrat, die de vergadering als volgt toespreekt:

Toean Voorzitter jang termoelja dan rapat jang terhormat!

Atas titahnja Sri Padoeka Kangdjeng Sultan di Jogjakarta, kami berdiri disini sebagai oetoesan Sri Padoeka Kangdjeng Sultan meramaikan atau menghormati Congres.

Boekan hanja oetoesan sadja poen djoega mengirimkan gamelan boeat wajang-orang jang lakonnja atau verhaal jang gampang dimengerti oleh pendoeboek-pendoeboek Bali.

Maka dari itoe Sri Padoeka Kangdjeng Sultan mendo'a, moedah-moedahan Congres dapet berhatsil sebesar-besarnja.

Terima kasih (ik heb gezegd).

De Voorzitter dankt den geachten spreker. Bij meerdere gelegenheden, aldus Voorzitter, heeft Z. H. de Sultan

bewijzen gegeven van zijn hooge belangstelling voor het Java-Instituut, zooals bijvoorbeeld bleek bij de opening van het Museum Sana Budaja. Zijne Hoogheid heeft, behalve door het zenden van vertegenwoordigers het Bestuur verblijd met het volgende telegram:

*„Gelukwenschen opening cultuurcongres. Beste wenschen voor vruchtbaar en goed verloop.
Sultan Jogjakarta.”*

De Voorzitter stelt voor het telegram als volgt te beantwoorden, waarmee de vergadering onder applaus instemt:

*„Congres Java-Instituut Denpasar betuigt Uwer Hoogheid eerbiedig dank voor telegram, zending vertegenwoordigers en Wajang-orang.
Voorzitter.”*

Dan verzoekt de Voorzitter de aanwezigen zich van hun zitplaatsen te willen verheffen. Zooals in de dagbladen reeds werd vermeld, aldus Spr., is ons kortgeleden komen te ontvallen de Heer. J. W. van Dapperen. De dood van genoemden kenner van de Javaansche folklore is voor het Java-Instituut een groot verlies. De Voorzitter ontving mededeeling, dat de overledene bij testament ook het Java-Instituut niet heeft vergeten. Het spreekt van zelf, dat het Bestuur van het Java-Instituut daarvoor zeer erkentelijk is. Bij zijn vrienden zal zijn nagedachtenis in hooge eere worden gehouden. Hij ruste in vrede.—

Vervolgens geeft de Voorzitter het woord aan den Nagara-Bestuurder van Karang Asem, Anak Agoeng Agoeng I Goesti Bagoes Djlantik, die een voordracht houdt over

„Het sociale leven der Baliërs”.

Padoeka Toean-toean Voorzitter dan sekalian Padoeka Toean-toean dan Njonja-njonja jang berhadlir disini.

Sekarang saja memboeka pidato, tetapi sebeloemnja saja oeraikan agar Padoeka Toean-toean memakloemi, bahwa ini keterangan dengan sesingkat-singkatnja, asal ada sekedarnja sadja oentoek mendjadi perhatian bagi Padoeka Toean-toean jang berhadlir disini.

1. Menoeroet saja poenja pendapatan, bahwa Poelau Bali jang seketjil ini, adalah sebagai Poelau jang gandjil Igamanja dan adatnja, kalau dibandingkan dengan lain-lain Poelau di Hindia Nederland; lantaran pendoedoeknja orang Bali adalah doea matjam jaitoe:

- a. orang Bali asal, jang dibilang Baliaga.
- b. orang Bali Hindoe.

Kalau diperbandingkan Igamanja adalah berlainan sedikit tentang perkara ngaben (membakar majit), jaitoe tentang orang Baliaga itoe tiada membakar majit (ngaben), tetapi bagi orang bangsa Bali Hindoe adalah memerloekan sekali membakar majitnja (ngaben = lijk-verbranding), tetapi adat pergaoelan hidoep ampir sama.

Dan orang bangsa Bali Hindoe adalah terbahagi mendjadi 4 kasta jang dinamai „tjatoer djadme”, jaitoe 1. Brahmana, 2 Satrija, 3 Wesija dan 4 Soedra.

Dan jang mendjadi pokok ketegoehan Igamanja, ialah memakai tirta (wijwater) dari orang Brahmana jang soedah mendjadi Pedanda (Pendita), alasan ketegoehan itoe menoeroet perasaan oemoem di Bali, dari selamatn hidoep atau mati, kalau tiada memakai tirta dari Pedanda, tiadalah dianggapnja sempoerna.

Jang dibilang selamatn hidoep: ialah neloe boelanin (tiga boelan dari lahirnja anak), ngotonin (enam boelan dari lahirnja anak), potong gigi dan selamatn kawin.

Jang dibilang selamatn mati, ialah ngaben, ngeroras dan Maligia.

2. Hal mendjadi ketegoehan adatnja

orang Bali oentoek mendjadi keselamatan dirinja dan selamatn tanam-tanaman, adalah diboeatnja Poera Poeseh, Bale Agoeng dan Poera Dalem, jang diatoer oleh Kliang desa, Pemangkoe, Kebajan, Kliang Tempek dan krama desa; dan menoeroet perasaan orang, kalau tiada sempoerna olehnja melakoekan peratoeran selamatn Poeranja, adalah mendjadi koerang sehat badannja dan mendjadi koerang hasil segala tanam-tanamannja.

Oentoek melakoekan ongkos-ongkos atjinja (selamatan) adalah dipakai dari hasil tanah pelabe Poeranja dan dari tanah majahan medesa, jang dikerdjakan oleh krama desa, dan kalau koerang, ditjoekoepinja dengan oeroenan (ajoeran).

3. Oentoek menegoehkan pertalian toeloeng menoeloeng bagi sedjawat temannja, maka didesa-desa adalah diboeatnja soeatoe bandjar jang dinamai perkoempoelan krama bandjar, jang mendjadi pokoknja krama bandjar, ialah semoea orang jang soedah kawin sama toeroet mekrama bandjar (leden bandjar) dan keloear patoes (ajoeran) bila ada orang kerdja ngaben; pada waktoe itoelah orang-orang krama bandjar keloear oeroenan (patoes) dengan ditambah dari kekoeatan badan, mendjadi bagi orang jang agak koerang mampoe didalam itoe bandjar, bisalah berlakoe adat Igamanja sekedarnja.

Dan menoeroet perasaan oemoem, bila ada salah satoe orang jang tiada toeroet mekrama bandjar, adalah dia dipandang sebagai orang asing jang dinamai sesengingan.

4. Oentoek ketegoehan adat bersatoe familie, adalah diboeatnja satoe Poera Paibon atau satoe Poera Dadija jang diselamati tiap-tiap enam boelan sekali, pada hari selamatn itoelah terang tandanja masih bersatoe familie.

5. Dan oentoek menambah penghasilan orang seorang, adalah diboeatnja soeatoe sekeha (perkoempoelan) oentoek menaboeng oeng,

jang didjadikannja kas sekeha, dan itoe wang direntenkan, dari keoentoengan pokoknja itoelah dibahagi-bahaginja boeat dipakainja bersenang-senang pada waktoe hari Raja Galoengan.

6. Oentoek ketegoehan adat bekerdja bertani, adalah diboeatnja orang sekeha Soebak jang memakai wet sendiri oentoek menetapkan peratoeran bertjotjok tanam, lantas diboeatnja soeatoe Poera Oeloen Swih tempatnja bersembahjang minta keselamatan tanam-tanamannja kepada „Dewa Sri”, dan pekerdjaannja ketjoeali selamatan Poera Oeloen Swih, ialah memboeat aoengan, empelan (dam) dan memboeat telabah djalan air.

Dan oentoek meringankan dirinja sendiri boeat menanam padi, djagoeng dan gaga, adalah diboeatnja orang sekeha nandoer, lantas kalau ada salah satoe ledennja dari sekeha, meloekoe atau bertjotjok tanam, maka dikerdjakan oleh sekeha, dan sekeha hanja tjoekoop didjamoe dengan sekedar makanan.

7. Jang mendjadi pokok hasilnja negeri Bali, ialah : 1 kelapa, 2 babi, 3 sapi dan 4 kopi.

Dan oentoek mendjadi mata pentjaharian orang Bali, adalah dari perkara oekir-oekiran mas, perak, koeningan, besi dan kajoe, jang memang tiada ada disediakan modelnja boeat tjonto, hanja tjoekoop diboeatnja dengan memakai ingatannja sendiri-sendiri.

8. Dan oentoek bersenang-senang dalam desanja, djoega oentoek menambah penghidoepannja, ada diboeat orang bermatjam-matjam sekeha gamelan, bermatjam-matjam tari-tarian, menoeroet perasaan saja, dari adanja lagoe-lagoe gamelan dan matjam-matjam tari-tarian, adalah bertambah madjoe dari pada dahoeloe kala pada waktoe saja masih moeda.

Dan perkara perhoeboengan orang Bali kepada orang asing, adalah lebih banjak sekarang dari pada dahoeloe, tetapi tentang adat ketegoehan Igamanja dan adat kebaktian kepada Toehan beserta

adat kesopanan kepada teman sedjawatnja menoeroet darmanja masing-masing, rasanja ta' akan lekas djadi berobah, sebab menoeroet perasaan oemoem, bila ada salah satoe orang jang menjalahi adat Igama ketoeroenannja, adalah sebagai berdosa kepada Toehan teroetama kepada roh nenek mojangnja, apa lagi berhoeboeng pada masa sekarang, dari karoenia Pemerintah Agoeng lagi membangoenkan Landschap-landschap di Bali; tentoe akan kepala-kepala Landschap lebih berkoeasa mengatoer ketegoehan adat Igamanja, lagi poela soedah dari 5 tahoen jang laloe saja ada mendirikan Paroeman Kertanegara jang terdiri dari 8 Bestuurder's di Bali, jang mana rasanja Paroeman Kertanegara ini ada baik goenanja tempat bermoesjawaratkan segala hal-hal jang mendjadi keselamatan oemoem, dan oentoek mempersatoekan kebaktian kepada Toehan, ialah soeatoe Poera di Poera Besakih jang memang dari dahoeloe dimoeliakan oleh orang-orang Bali teroetama Radjanja, jang sekarang soedah dipelihara oleh kami Paroeman Kertanegara.

Menilik hal-hal terseboet moga-moga dengan berkat Toehan jang maha koeasa mengaroeniai agar bisa tegoe Igamanja dan adatnja orang Bali jang tiada berlawanan kepada keadilan zaman.

Korte inhoud van de lezing van den Nagara-Bestuurder van Karangasem.

1. De Balische bevolking wordt onderscheiden in twee groepen, t. w. :

a. de autochthone bevolking of Bali Aga.

b. de bevolking die den Hindoe-godsdienst belijdt.

Kenmerkende verschillen zijn dat de Bali Aga geen lijkverbranding en geen kastenindeeling kent, terwijl deze bij de Hindoe-Baliërs een belangrijke plaats innemen. Daar het grootste gedeelte der

bevolking tot laatstgenoemde groep behoort, wordt hier verder alleen over deze gesproken.

Spreker licht toe dat het sociale leven der Hindoe-Baliërs geheel door den godsdienst beheerscht wordt en godsdienst en adat innig zijn samengeweven.

Zoo valt den oppervlakkigen beschouwer al dadelijk op de groote moeite en kosten welke men zich getroost om het wijwater dat benoodigd wordt bij alle mogelijke aangelegenheden in het dagelijksch leven, te verkrijgen waartoe men zich te wenden heeft tot de priesters, pedanda's geheeten.

Verder worden genoemd de feesten en plechtigheden voor de levenden (zooals het tandenvijlen en de huwelijksfeesten) en voor de dooden (zooals de lijkverbranding, ngaben genaamd, en het groote en zeldzame Maligiafeest voor het zieleheil der afgestorvenen).

2. Ten einde de goden om heil te smeeken voor de mensch, vee, gewassen, worden poera's (tempels) opgericht zooals poera Poeseh, poera Bale Agoeng en poera Dalem die verzorgd worden door de Kliang's desa, Pemangkoe's, Kebajan's, Kliang's Tempek enz. Voor het onderhoud van en het geven van feesten in deze tempels stelt men de opbrengst van daarvoor afgezonderde gronden ter beschikking.

3. Voor het onderlinge hulpbetoon zijn sekehes-bandjar opgericht waarvan tot leden worden toegelaten alle gehuwde mannen in de bandjar woonachtig. Bij het houden van lijkverbrandingen door een der bandjar-leden worden door de anderen bijgedragen in geld of producten geleverd, patoes genaamd, terwijl men daarbij gewoonlijk ook zijn persoonlijke diensten ter beschikking stelt, zoodat op deze wijze de minder gegoeden ook aan hun verplichtingen ten aanzien van godsdienst en adat kunnen voldoen.

4. Voor het onderhouden van den familieband kent men de poera Paibon

of Poera Dadija (familie-tempel) waarin elke 6 maanden feesten worden gevierd waarbij de familieleden steeds aanwezig dienen te zijn.

5. Onder de bandjar-leden komen soms ook weer kleine vereenigingen voor, die zich ten doel stellen door collectieven arbeid te verzamelen voor godsdienstige feesten.

6. De landbouwers onderling hebben hun sekehe's soebak. Deze vereenigingen houden zich bezig met het aanleggen van watertunnels, dammen en leidingen. Onder de sekehe-soebak-leden worden gewoonlijk ook weer kleine vereenigingen opgericht die tot taak hebben de medeleden onderling te helpen bij de grondbewerking of het beplanten der sawahs e.d. voor welke arbeid gewoonlijk slechts vrije voeding worden genoten, terwijl in de vereenigingstempel de poera Oeloen Sari de rijstgodin Dewi Sari wordt vereerd.

7. De voornaamste voortbrengselen voor den export van het eiland Bali zijn copra, varkens, runderen en koffie. Voorts houden de bewoners zich onledig met het bewerken van goud, zilver, koper, ijzer en hout, waarbij op te merken valt dat hierbij niet wordt gewerkt aan de hand van bepaalde voorbeelden.

8. Ten slotte komen nog allerlei andere vereenigingen voor zooals muzik- en tooneelvereenigingen.

Geconstateerd wordt dat ondanks het vele contact der bevolking met vreemdelingen zij over het geheel volkomen trouw is gebleven aan godsdienst en adat. Dit wordt toegeschreven aan het feit, dat ontrouw van godsdienst en adat, door de massa veroordeeld wordt als schuld jegens goden en voorouders.

En in dezen tijd, nu de zelfbesturen op Bali binnenkort zullen worden hersteld, bestaat gegronde hoop op een verdere versterking van het eenheidsbesef in godsdienst en adat der bevolking.

De Voorzitter bedankt den spreker voor zijn interessante lezing en geeft vervolgens het woord aan den Nagara-Bestuurder van Gianjar, Anak Agoeng Ngoerah Agoeng. Deze laatste spreekt de vergadering als volgt toe:

Sepertinja Toean-Toean sekalian telah ketahoei, maka tentang kedoedoekan pergaoelan hidoepnja keloearga atau Bangsa-Bangsa di Bali adalah terbahagi atas empat kaste (golongan), jang telah lazim diseboet *Tjatoerwangsa*.

Maka keadaan pendirian tingkat-tingkat kaste itoe ja'ni :

jang pertama dinamakan :	<i>Brahmana</i> ,
jang kedoea dinamakan :	<i>Kesatrya</i> ,
„ ketiga „ :	<i>Wesja</i> , dan
„ keempat „ :	<i>Soedra</i> .

Maka masing-masing dari keempat kaste terseboet adalah mempoenjai lagi beberapa gelaran sepertinja :

Kaste Brahmana : berbagai-bagai gelarannja jaitoe :

Brahmana-Kemenoe, Keniten, Manoeaba d. l. l. nja.

Sepertinja *kaste Kesatrya* itoe berbagai-bagai djoega mempoenjai gelaran misalnja : *Kesatrya*-Agoeng atau *Kesatrya Dalem*, jang memang asal toeroenan dari Radja dahoele dan ada djoega *Kesatrya Soekahet*, Njalian d. l. l. nja.

Kaste Wesja itoe djoega ada gelarannja misalnja : *Wesja Tan Kober*, *Tan Moendoer* d. l. l. nja.

Poen kaste jang penghabisan kaste *Soedra*, djoega ada gelarannja misalnja : *Pande*, *Senggoe*, *Pasek* dan l. l. nja.

Maka didalam golongan masing-masing kaste, jang berdjenis-djenis itoe ada gelarannja oempamanja gelaran dari kaste *Brahmana*, sepertinja *Brahmana Kemenoe*, *Keniten* dan *Manoeaba*, maka *Brahmana* itoe, jang mempoenjai gelaran masing-masing satoe antara lainnja ada jang soeka bertjampoer pesidikaraan artinja ini tjampoer dalam pergaoelan hidoep tentang sembah-

menjembah, bahkan ada djoega jang tiada soeka. Hal terseboet memang soedah dioemoemkan terdjadinja itoe dari kesoekaan masing-masing gelaran dari kaste itoe dan tiadalah pernah radja dari dahoele-dahoele memestikan hal pesidikaraan seroea terseboet diatas. Hanja radja memandang tingkat kebangsaan keempat kaste itoe. Begitoe djoega halnja tentang pendirian golongan kaste *Kesatrya*, *Wesja* dan *Soedra* terhadap masing-masing, jang sama memakai lain gelaran djoega seroea perdjalanan kaoem kaste *Brahmana* seroea terseboet tahadi.

Di Bali memang soedah terkenal kaste *Brahmana*, jang tertinggi, teroes bisa mendjadi *Pendeta Oetama* memberikan air *Tirte*, dan pengentas kepada pendoeboek jang berigama *Tirte* (loko paraseraje); air *Tirte* artinja : air jang soedah diberi wedda (didoakan) oleh pedanda serta itoe soedah dianggap air jang maha soetji oentoek keperloean orang-orang dan persembahjangan.

Pengentas, berarti : air *Tirte* djoega, dioentoekkan boeat majit maksoednja, kalau ada orang baharoe meninggal doenia sebeloe mnja diberi *Tirte* pengentas memang dianggap beloem ada hingatan roch itoe, sedangkan bila soedah mendapat menggoenakan *Tirte* Pengentas itoe, baharoelah roch tahadi mempoenjai hingatan bisa mendjalankan kemaoean kemana toedjoenja. Loko para seraja itoe artinja : Pedanda itoelah jang mendjadi pemimpin pendoeboek dalam hoeroesan *Igama*. Akan tetapi sebaliknya bangsa *Brahmana* tiadalah pernah mendjadi Radja. Sepertinja jang telah oemoem berlakoe di Bali dari zaman dahoele, hanjalah Bangsa *Kesatrya* jang mendjadi Radja. Misalnja permoelaan Radja dahoele di Bali jang bertachta di Samperangan ja'ni, jang dinobatkan oleh Rakrian Patih Gadjah Mada memang asalnja dari *Brahmana*. Sesoedahnja beliau dinobatkan (didjadikan radja) bernama *Seri Keresna Kepakistan*, bergan-

tilah kaste beliau mendjadi Kesatrya. Maka sewaktoe kedatangan beliau di Bali diiring oleh Bangsa Kesatrya Wangsa dari Dehe (Kediri). Sesoedahnja sampai di Bali beliau-beliau itoe, mendjadi Arya-Koela di Noesa Bali.

Begitoelah saja paparkan sekedarnja kedoedoekan radja di Bali berasal dari Brahmana mendjadi Kesatrya. Dan Bangsa Arya pengiring beliau itoe tiadalah berasal dari Bangsa lain, melainkan dari bangsa Kesatrya.

Maka riwayat, jang saja oeraikan diatas djoega saja mengambil petikan dari Kidung Pamantjangah jang diterbitkan oleh Toean C. C. Berg dari katja 9 No. 24 sampai No. 29.

Lagi poela saja menambah oeraian sekedarnja dari nama-nama Bangsa di Bali misalnja :

Brahmana, Kesatrya, Arya dan l. l. nja jang lazim diseboet di Bali dari zaman poerbakala sampai keadaan sekarang. Bangsa Brahmana oelaka diberi seboetan nama : *Ide*.

Bangsa Brahmana jang soedah mendjadi pendeta diberi seboetan nama *Pedanda*.

Bangsa Kesatrya itoe, diberi seboetan nama : *I Dewe*.

Bangsa Arya, diberi seboetan nama : *I Goesti*.

Bangsa Poengakan diberi seboetan nama oempamanja : Ngakan Made, Ngakan Ktoet d. l. l. nja.

Bangsa Peresangiang diberi seboetan nama : Oempamanja Sang Poetoe Sang Wajan dan lain-lainnja.

Wesje diberi seboetan nama : Goesti dan Soedre diberi seboetan nama oempamanja : I Made, I Rai dan l. l. nja.

Sekarang saja paparkan pertingkatan nama Kesatrya itoe. Melihat didalam Babad Pamantjangah Dalem, sepertinja permolaan jang mendjadi Radja di Samperangan dan Gelgel, terseboet nama beliau sebeloenja mendjadi Radja : I Dewa Ktoet masing-masing. Sesoedahnja

beliau mendjadi Radja sampai ketoeroennja beliau memang diseboet Seri Padoeka Maharadja (Tjokorde I Dewa Agoeng). Sedangkan ketoeroenan beliau jang tiada mendjadi radja di Gelgel, bisa mendjadi radja dilain tempat ada memakai gelaran Dewa Agoeng, Anake Agoeng dan Tjokorde. Dan ketoeroenan Radja-Radja terseboet, jang tiada pernah memegang kendali Pemerintahan kebanyakan mendapat seboetan nama I Dewa. Sedangkan Kesatrya Arya Koela itoe, jang soedah mendapat djadi Radja diseboet nama beliau Anake Agoeng dan Tjokorde. — Begitoelah pendapatan saja tentang keadaan keempat kaste Tjatoerwangsa di Bali dan keadaan kedoedoekan radjanja.

Lantaran saja soedah selesai sekarang mengoeraikan tentang kedoedoekan keloarga di Bali beserta dengan radjanja, sekarang saja paparkan seadanya, jang saja ketahoei tentang oepekara kelahiran orang sampai matinja. Permoelaan saja paparkan moelai dari perkawinan :

I. Perdjalanan mengawinkan ketoeroenan radja-radja jang berlakoe zaman dahoele hingga sekarang masih djoega berlakoenja, tetapi djarang.

Perdjalanan kawin itoe adalah seperti berikoet :

Anak laki jang boedjang dipinangkan seorang perempoean oleh ajah laki itoe. Sesoedahnja selesai hoeroesan peminangan itoe, kedoea anak itoe laki perempoean soedah dinamakan Metetagon (bertoenangan). Kalau soedah djadi pertoenangan biasanja silaki Ngedjot pada perempoean itoe pada tiap-tiap hari Galoengan. Artinja perkataan Ngedjot itoe : Silaki memberikan selengkap pakaian, sekedar wang pada tiap-tiap hari Galoengan kepada toenangannja itoe, maksoednja itoe menandakan terang silaki perempoean soedah bertoenangan. Oempamanja dalam pertoenangan itoe

soedah memakai Djotan, lantas ada orang berani mengambil siperempoean itoe, kalau diadoekan bisa bersalah dan dihoekoem oleh Pengadilan. Oentoek orang ketjil djoega mestinja berlakoe demikian. Perkawinan seroeпа diatas djarang sekarang berlakoe, sadangkan sekarang orang melakoean perkawinan kebanyakan dari soeka sama soekanja silaki perempoean itoe. Ada djoega dilakoean perkawinan pemelegandangan artinja silaki mengambil perempoean dengan paksa.

Maka perdjalanан perkawinan pemelegandangan itoe silaki ada menanggoeng resikonja oempama dalam persemboenjian silaki perempoean itoe, diboedjoek-boedjoek perempoean itoe oleh silaki achirnja dia soeka, ini tiadalah mendjadian rintangan bagi laki itoe, tetapi sebaliknja kalau siperempoean ditanja oleh bapanja lantas dia membilang tiada soeka kepada laki itoe, lantaran dipaksa, maka silaki itoe bisa dikenakan hoekoe-man berat. Sekarang saja terangkan perkawinan ja'ni pertemoean orang jang terseboet diatas. Bila perkawinan soedah terlangsoeng teroes diboeatkan sadjen selengkapnja dipoedjakan oleh Pedande maksoednja, agar sidoea penganten itoe memperoleh *keselamatan*.

Ini alat oepekara perkawinan berlakoe oentoek sekalian orang-orang. Ada djoega perbedaan oepekara perkawinan misalnja: oentoek orang-orang besar dipakainja jang Oetama, memakai persaksian *Sanggartawang*.

oentoek orang-orang rendahan dipakainja jang madia dan memakai persaksian *Sanggartoetoean*.

oentoek orang-orang ketjil dipakainja jang nista, memakai persaksian di *Sanggah Kemoelan*.

Demikianlah dilakoean oepekara alat perkawinan itoe.

II. Sesoedah lama perkawinan sidoea penganten itoe berlakoe, dan kalau siperempoean soedah mendapat

boentingan (amilan) lantas diboeatkan peralatan Megedong-gedongan artinja peralatan ini jaitoe baji jang masih didalam kandoengan maknja diboeatkan oepekara, soepaja baji jang masih didalam kandoengan itoe mendapat keselamatan dan bertambah kekoeatan serta tenaga, hingga hari lahirnja kedoenia.

III. Sesoedahnja sibaji dilahirkan diboeatkan lagi sadjen-sadjen *Pemapag* namanja artinja bebanten itoe dioentoekkan ajapan boeat sibaji, jang baharoe lahir, soepaja memperoleh keselamatan dan pandjang oesia.

IV. Sesoedahnja sibaji poetoес poesernja diboeatkan sadjen *Labahan* (oleh-oleh) namanja maksoednja melenjapkan ketjemaran baji itoe.

V. Sesoedahnja baji itoe beroemoer 12 hari diboeatkan sadjen *Djedjanganan* namanja artinja: itoe sadjen diboeat dari pada matjam-matjam sajoer-sajoeran dioentoekkan kepada boeta Bebadjangan misalnja beboetan jang beroepa anak-anak diajapkan selakoe sedekah djedjanganan itoe, agar djangan sibaji mendapat godaan dari padanja.

VI. Apabila sibaji soedah beroemoer 42 hari diboeatkan sadjen-sadjen *Pekekamboehan* namanja; artinja bebanten (sadjen) Pekekamboehan itoe member-sihkan sianak dan iboenja dari pada ketjemaran serta melonggarkan iboenja sianak dalam pergaoelan hidoep serta boleh berkoendjoeng kepada poera-poera d.l.l.nja dan sibaji dianggap soedah hilang ketjemarannya.

VII. Setelah sibaji soedah beroemoer tiga boelan djoega diboeatkan oepekara peralatan Peteloeboelanan maksoednja bermohon soepaja baji itoe dikeroeniai kewarasan oleh Toehan.

VIII. Sesoedahnja anak itoe beroe-

moer enam boelan Bali toetoeg (tjoe-koep) satoe otonnja dilakoekan lagi oepekara *Menoeroenkan* anak itoe ketanah diboeatkan sadjen *Tetingkeb* namanja artinja: sianak baharoe moelai mengindjak tanah dimohonkan keselamatan kepada Betara-peretiwi (keboemi), agar diberi idzin selama-lamanja anak itoe boleh mengindjak boemi tiada mendapat rintangan soeatoe apa.

Lantas nantinja dilakoekan oepekara peralatan satoe otonnja anak itoe, djoega peralatan ini dipoedjakan oleh pedanda. Berhoeboeng dengan otonnja itoe, menoeroet kebiasaan dilangsoengkan djoega peralatan oepekara *Mepetik* namanja oentoek orang-orang Besar, dan makoe-tangan bok namanja oentoek orang rendah (memotong ramboet anak jang berasal dari hari kelahirannja). Djoega sewaktoe pemotongan ramboet itoe diberi djoega bebanten serta dipoedjakan oleh pedanda soepaja habis kekotoran (ketjemaran) ramboet sianak, dan kemoe-dian kalau toemboeh lagi ramboet sianak itoe, agar mendapat kebersihan.

IX. Apabila moelai tanggal giginja anak itoe, diseboetkan makoepak atau meketoes djoega diboeatkan sadjen dipoedjakan oleh pedanda maksoednja, kalau moelai toemboeh pengganti gigi itoe, agar bisa koeat selamanja.

X. Seandainja itoe anak perempoean, sesoedahnja anak itoe akil balik (kotor kain) dibikinkan soeatoe oepekara pelalaban namanja artinja: pelalaban itoe sianak soedah sampai dewasa, bisa mentjahari laba (kehoentoengan) sekehendak maksoednja. Maksoednja itoe djoega, agar anak itoe mendapat ketjantikan paras, kepandaian, kekajaan dan kesetiaan hati. Lagi poela sebeloem dilakoekan peralatan pelalaban itoe dirajakan djoega peralatan Pengekeban artinja ja'ni orang perempoean itoe, jang akan dirajakan ditinggalkan didalam kamar (gedong) tiada

boleh keloear satoe hari lamanja atau lebih maksoednja soepaja dikeroeniai ketjantikan paras dan keselamatan oleh ketoedjoeh bidadari dikajangan, anak perempoean itoe.

XI. Sekarang dilangsoengkan peralatan pemotongan gigi. Sebeloemnja dilangsoengkan pemotongan gigi itoe dilakoekan djoega Pengekeban jang maksoednja itoe seroeпа jang diterangkan tahadi. Oentoek orang laki pemoedjaan mohon ketjantikan itoe kepada bidadara. Maka perajaan Pengekeban itoe hanjalah dilangsoengkan bagi orang-orang bangsawan, sedangkan jang lainnja tiadalah menggoenakannja. Oentoek peralatan pemotong gigi terlangsoeng bagi segala orang di Bali. Begitoelah dipaparkan pengoepekara orang-orang di Bali dari lahir hingga dewasanja.

Sekarang saja moelai oeraikan tentang peralatan (pereteka) majit moelai dari meninggal doenia sampai oepekara peralatan jang dinamakan *Maligia* atau *Memoekoer roch* majit itoe.

I. Majit orang jang baharoe meninggal doenia seoemoemnja dimandikan, jang oentoek memandikan itoe haroes djoega disertai dengan alat oepekara sadjen-sadjen *Peberesihan*. Djoega permandian majit itoe dipoedjakan oleh Pedanda maksoednja Pedanda memberi keselamatan kepada roch simeninggal itoe soepaja dapat memperoleh keselamatan didalam achirat.

Oepekara seroeпа terseboet dihadapan diperlakoekan bagi majit jang langsoeng akan diabenkan (dibakar). Majit jang akan ditanam setelah habis dipermandikan diajapi sekedar sadjen misalnja *Poendjoeng*. Artinja *Poendjoeng* itoe jaitoe selengkap makanan oentoek orang kebiasaan serta teroes ditanam majit itoe setelah disirami *Tirte Pengentas*. Inilah peralatan bagi majit orang kebia-

saan serta digoenakan oleh kaste rendah atau orang miskin jang ditanam.

II. Hari peralatan pembakaran majit itoe dilakoekan hingga empat kali. Pembakaran majit seroepa ini, jang dinamakan pelebon hanja berlakoe bagi ketoe-roenan radja atau Bangsa Brahmana jang soedah mendjadi Pendeta. Pembakaran majit dari orang-orang ketjil dinamakan *Ngaben*.

1e. Pada hari jang pertama (lagi 3 hari pelebon) majit jang asal disekeh (disimpan) itoe dimasoekkan kedalam peti majit, atau benoesa namanja, peralatan mana dinamakan *Moenggah* kebenoesa.

2e. Pada hari jang kedoea (doea hari sebeloem pelebon) dilakoekan peralatan jang dinamakan *Njawa-wedana*, artinja *Njawa-wedana*, *Njawa* ialah *roch*, *wedana*: itoe *roch* diberi poedja maksoednja diberi tahoean oleh pedanda, itoe *roch* dise-diakan misalnja persembahan penebas-nebasan oentoek kesalahan beliau sewaktu hidoep jaitoe: wang, beras d. l. l. nja. Lagi sepertinja *Bangsawan*-*bangsawan* ketoeroenan radja-radja dan *Brahmana* *Pendeta* jang memakai *Nagabanda* pada hari inilah *Nagabanda* itoe dikelilingkan pada tempat majit.

3e. Pada hari jang ketiga (besoknja pelebon) dilangsoengkan peralatan Pemerasan dengan sadjen-sadjennja jang selengkapnja. Maksoed oepekara pemerasan ini jaitoe soeatoe peralatan bagi menerima adiah dari simati (jang dinamakan pemerasan). Kepada achli-waris dan sanak familienja sekalian, soepaja djangan lagi *roch* simati tinggal bersangkoetan terhadap sanak familienja jang masih hidoep. Nantinja kira-kira poekoel $\frac{1}{2}$ lima malam dikeesokan hari pelebon dilakoekan oepetjara pemerelinaan. Artinja pemerelinaan itoe memindahkan *roch* itoe dari sini kebagian achirat jang lain, jang dinamakan

Sangkan paran. Artinja *Sangkan paran* itoe jaitoe dimana tempat jang baik ditoejdjoenja oleh *roch* itoe boleh sadja.

4e. Pada hari jang keempat (waktoe pelebonnja) tiadalah lagi diperboeatkan oepetjara peralatan soeatoe apa dan pada hari inilah dilangsoengkan pembakaran majit itoe, jang dinamakan pelebon. Pada hari ini majit itoe dipindahkan kekeboeran berkedoedoekan bade, wadah, atau *Padmasana*. Bagi majit radja di Bali bade itoe memakai toempang 11, jang dianggap teroetama bagi kedodoekan *roch*. Bagi Kesatria ketoe-roenan radja memakai toempang 9. Bagi Kesatria djadjaran artinja Kesatria jang tiada memegang Pemerintahan toempang 7. Sebagainja bangsa *Wesja* dan *Soedra* ada djoega jang memakai toepang, tetapi kebanyakan jang tidak. Oentoek *Brahmana* jang soedah mendjadi *Pedanda* lazimnja memakai *Padmasana*. *Brahmana* oelaka sama sekalai waktoe pembakaran majitnja memakai wadah. Bagi radja dan familie radja dan pedanda lazim waktoe pelebonnja memakai *Nagabanda*.

Maka sekarang saja tjeriterakan per-djalanan majit jang memakai *Nagabanda*. Waktoe ditoeroenkan *Nagabanda* itoe djoega bersama dengan majit itoe akan dibawa kekeboeran. Sewaktoe majit soedah dinaikkan dibade, maka *Nagabanda* itoe tinggal dioesoeng oleh banjak orang dimoeika bade itoe. Lantas *Nagabande* itoe ditoendjoeki djalan oleh *Pedanda* jang melangsoengkan oepekara pelebon itoe, kearah djalan jang 7, jang dinamakan *Saptadwara*. Artinja *Saptadwara* itoe jaitoe toedjoeh djalan (*lowongan*). Sebab dimisalkan *Nagabanda* itoe jang mendjadi kedodoekan atma itoe. Dari itoe sekarang haroes *roch* itoe memilih djalannja seperti pertoendjoekkan tahadi kemana jang akan ditoeroeti. Lantaran *Pedandalah* jang memberi pertoendjoekkan djalan menggoenakan panah dan

memakai wedda dinamakan Pantja-Brahmana, Pantjak-Sare dan Pemerelinaan. Maksoednja demikianlah Pedanda memberi pertoendjoekan djalan kepada roch itoe, djalan mana jang disoekai menoe-roeti keachirat. Setelah selesai peralatan Nagabanda itoe majit itoe diteroeskan memikoel kekoebroeran bersama Nagabanda tahadi. Majit itoe ditoeroenkan dari badenja dan teroes dimasoekan pada petoelangan. Artinja petoelangan itoe peti tempat majit jang akan teroes dibakar, jang beroepa: Singamara, boeat Radja, atau ketoeroenanannja. Lemboe bagi bangsa Brahmana, maoepoen bangsa Kesatrya. Dan lain binatang lazim djoega diboeat petoelangan dioentoekan boeat kaste rendahan.

Setelah majit itoe dimasoekan pada petoelangan terseboet dan sesoedah disirami dengan tirta Pengentas, maksoednja goena mengesahkan perdjalanannja roch tahadi menoedjoe djalan jang 7 itoe achirnja laloe dibakar.

Inilah alat oepekara pelebon ketoe-roenan radja. — Pengabenan majit orang soedra dan kaste rendahan tiadalah dilakoekan demikian dan dilangsoengkan sederhana sadja.

III. Keesokan harinja dari hari pelebon dilakoekan oepekara peralatan jang dinamakan Ngastiwedana atau Njoepit. Atau bagi orang kebanyakan diseboet pengiriman. Artinja Ngastiwedana itoe, Asti arang, Wedana itoe roch diberi poedja oleh Pedanda, maksoednja dise-diakan kesenangan misalnja makanan d.l.l. nja.

Setelah dilakoekan persembahan oleh sanak familie, jang meninggal itoe lagi dipoedjakan pemerelinaan oleh Pedanda maksoednja, mempersilakan roch jang didatangkan tahadi serta memoedjikan lagi oentoek berangkatnja roch itoe ke-achirat dengan mendapat tempat baik. Maka sehabis peralatan Penjoepitan itoe dilakoekan; ketinggalan toelang dan aboe jang habis dibakar diwaktoe pelebon

itoe, diboeang kelaoet. Sekarang roch atau atma jang dipereteka itoe dianggap soedah bertempat diachirat jang dinamakan Soenia-Taja. Serta dikatakan soedah mendjadi dewa-pitara.

IV. Sehabisnja pelebon itoe seharoesnja dilakoekan peralatan Pitara-redana jang dinamakan Ngeroras. Artinja Pitara-redana itoe minta dewa-pitara itoe datang dimana medan keramean Ngeroras itoe. Sebab dinamakan pesta Ngeroras kebiasaan ini keramaian diadakan doea belas hari sehabis dari pesta pelebon itoe.

Peralatan karja Pengeroras dimoelai pagi hari dengan pekerdjaan penjoerat-namaan, jang dilakoekan oleh Pedanda ja'ni menoelisi peripian dari pada mas atau kajoe tjendana dengan hoeroef Ongkara-Merta, jang dianggap roch bagi jang dipereteka itoe. Lazim peripihan itoe ditoelisi diseboet *nama*.

Maka Nama itoe ditaroeh pada pembangoenan Poespa, dianggap badan Dewa pitara itoe, jaitoe pembangoenannja seperti artja jang soedah kebiasaan diseboet Poespa. Boeat roch seorang Pendeta diboeatkan djoega poespa jang dinamakan *Lingge*, jang dianggap sebagai penoendjoek djalan Dewa-pitara itoe. Sesoedahnja selesai poespa itoe diboeat, lantas disembah oleh familie-familienja dan dihidarkan mengelilingi Pajadnjan (medan tempat perajaan itoe) hingga 3 kali, jang bisa diseboet Mepoerwadaksina. Sewaktoe poespa dikelilingkan diiring oleh sekalian familie-familienja jang mempoenjai karja dan dipemoekai oleh seorang pedanda, jang memoedja pada karja itoe dan disertai seekor lemboe. Sewaktoe perideran itoe dilakoekan, Sekaroera, Pantjadatoe misalnja: mas, perak, tembaga, besi, timah dan banjak djoega disekeroerakan wang. Lagi poela sewaktoe Mepoerwadaksina itoe, tapak lemboe terseboet ditaroehi tjintjin mas, jang boleh diambil oleh sembarangan orang. Sehabis perideran itoe, poespa itoe laloe dinaikkan ke Madia memakai

tjetjandian, jang dinamakan Padmangelang. Bagi karja itoe diboeatkan Sanggartawang oentoek persaksian tempat kedoedoekannja Toehan-toehan Siwareditie, Nawa Sanga, Tjatoerlokapala, Gana dan Koemara. Pada peralatan itoe diboeatkan djoega poespa Sangge oentoek *Pantja-Mahaboeta*. Nanti malamnja kira-kira poekoel $\frac{1}{2}$ 5 dilakoekan oepetjara Pengeliwetan jaini memboeat boeboer ditjampoer soesoe lemboe, daging dan darah badak, diairi dengan air kelapa moeda dan madoe, jang ditempatkan pada daoen Pelasa disertai dengan limamatjamboeah-boeahan. Boeboer liwet itoe dipoedjai oleh pedanda memakai poedja Mertesandjiwani. Liwet itoe dianggap teroetama digoenakan bekal oentoek selamanja oleh Dewa-pitara. Maka sesoedahnja Dewa-pitara memperoleh boeboer liwet, dipoedjai lagi oleh Pedanda dengan poedja Pemerelinaan oedjoednja agar Dewa-pitara itoe menoedjoe *Pramapada* (Sorga Moelia). Soesoedah selesai hoeroesan itoe, poespa-poespa disembah oleh sanak familienja, lantas ditoeroenkan dari madia oentoek dibakar dan seteroesnja diboeang kelaet. Pengeroras ini oentoek orang-orang Bangsawan dan soedra boleh djoega toeroet mengiringnja. Kalau orang soedra membikin Pengeroras sendiri lain poela halnja, tiada memakai Sanggartawang dan sewaktoe Mepoerwadaksina tiada menggoenakan lemboe.

V. Sekarang oentoek melandjoetkan oepekara itoe dilangsoengkan oepekara, jang dinamakan Pemoekoeran atau Maligia. Bagi peralatan oepekara itoe didirikan: Sanggartawang, boekoer-boekoer boeat kedoedoekan Lingge, Sangge dan kedoedoekan Dewa-pitara leloehoer dari jang mengadakan Maligia itoe. Seteroesnja memboeat tempat sadji boetejadnja atau pedanaan artinja memberi sedekah kepada Boetekala, agar djangan boetakala mengganggu keramaian pesta Maligia itoe.

1e. Pada hari jang pertama diadakan peralatan oepekara, jang dinamakan Amboetajadnja.

2e. Pada hari jang kedoea diboeatkan sadjen oepakara Pemelaspas boekoer-boekoer d. l. l. Artinja pemelaspas itoe boeat menghilangkan kotoran perboeatannja orang oentoek apa sadja.

3e. Pada hari jang ketiga, Mepada artinja Pedanda memoedjai barang-barang, babi, itik d. l. l., jang akan digoenakan pada Karja Pemoekoeran itoe bagi Dewa-pitara, soepaja semoeanja hilang dari segala keletehannja.

4e. Pada hari jang keempat jaitoe pada hari Karja Maligia itoe pagi-pagi dilangsoengkan peralatan oepekara Penjoeratnamaan, jang mana sama peratoeran djalannja seperti *Pengeroras*.

Pada peralatan ini dilangsoengkan djoega peralatan Ngeresijadnja. Artinja berboeat kepada resi-resi (pedandapedanda) dengan djalan memberikan poenia-poenia (sedekah). Maka Pedandapedanda jang mendapat poenia itoe djoega memoedjakan, agar Sanghjang Siwa-pitara memperoleh kebaikan di Sorga moelia, serta terhadap jang memboeat Jadnja itoe didoakan, agar mendapat keselamatan dan kesenangan lahir batin.

5e. Pada hari jang kelima (Manis Karja) djoega Pedanda memoedjakan kepada Sanghjang Siwa-pitara.

6e. Pada hari jang keenam jaitoe Pahing Karja diboeatkan Jadnja Pengoepekara besar misalnja sama pengoepekaranja seperti pada hari jang keempat sewaktoe Karja Maligia itoe. Maka nanti malamnja kira-kira poekoel $\frac{1}{2}$ lima malam dilangsoengkan oepekara Pemerelinaan jang djoega berbarengan dengan pengliwetan ja'ni memboeat boeboer jang dinamakan liwet oentoek Sanghjang Siwa-pitara itoe.

Peratoeran Pemereline dan goenanja boeboer itoe sama seperti jang diterangkan pada Pengeroras.

7e. Pada hari jang ketoedjoeh sewak-

toe pagi hari Poespa itoe dibakar dan teroes hingga selandjoetnja sama dengan peratoeran Pengeroras.

Demikianlah oeraian saja itoe dari permoelaan :

- 1e. Tentang keadaan tjatoer wangsa itoe,
- 2e. Pengoepakara orang dari kela-hirannja hingga dewasa, dan
- 3e. Pengoepakara orang jang telah meninggal doenia (Wafat).

Tentoenja diantara Toean-toean sekalian disini bisa memperoleh kepastian, bahasa lezing saja ini banjak terdapat salahnja serta mendjaoehi kesempoe-naan, lantaran memang sengadja di-singkatkan maka dari itoe saja minta kepada Toean-toean sekalian, hareplah kiranja dipermaafkan akan hal ini, karena saja ini boekanlah termasoeek paham akan menjoesoen goebahan lezing seperti saja beritakan diatas.

Excerpt van de lezing
van den Nagara-Bestuur-
der van Gianjar.

De individuen op Bali worden in vier kasten verdeeld t.w. die der Brahmanen, Ksatrija's, Wesja's en Soedra's.

Iedere kaste heeft zijn onderverdeel-lingen ; zoo zijn er Brahmanen Keme-noeh, Keniten enz., Ksatrija's dalem, Poengakan enz., Wesja's Tan Kober, Tan Moendoer enz., terwijl men bij de Soedra's e.v. Pande's (smeden) Pasek's, Senggoehoe's onderscheidt.

Een vrouw mag slechts met een man van gelijke of hoogere kaste trouwen ; huwt ze een man van lagere kaste, dan verliest ze haar eigen kaste.

Aan het voorvoegsel van ieders naam kan men zien, tot welke kaste men behoort. Zoo voeren de Brahmanen het predicaat Ida, de Ksatrija's I Dewa, Ngakan enz., de Wesja's I Goesti en de Soedra's I.

Op bepaalde tijdstippen in ieders leven moeten er offers gebracht worden, zooals bij de huwelijksluiting.

Het normale huwelijk vindt plaats door vrijwillige schaking doch ook schaking met geweld komt voor. Verloving kent men ook wel, in hoofdzaak bij vorstelij-ke huwelijken, doch dit is zeldzaam.

Na het huwelijk worden er in den huistempel offers gebracht om de voor-vaders daarvan in kennis te stellen en hun zegen op het huwelijk af te smeeken.

Tijdens de zwangerschap worden er offers gebracht om de geboorte spoedig te doen verlopen.

Bij de geboorte wordt geofferd om het kind een gelukkig leven te verzekeren. Het afvallen van de navelstreng en de dag dat het kind 12 dagen wordt, wor-den eveneens gevierd.

De 42ste dag na de geboorte is een belangrijke dag, daar dan de onreinheid van moeder en kind opgeheven zijn en de moeder weer in de tempels toegela-ten wordt.

Voor al in Noord-Bali kent men groote beteekenis toe aan het drie maanden feest, wanneer het kind drie Balische maanden van 35 dagen oud is geworden.

Als het kind 6 maanden oud is wor-den voor het eerst zijn voeten met de aarde in aanraking gebracht waarbij ge-offerd wordt aan den God van de Aarde.

Verdere plechtigheden hebben plaats bij het eerste haaroffer, het tanden vijlen (hetwelk theoretisch vóór het hu-welijk moet plaats hebben) en het be-reiken van den huwbaren leeftijd.

De eerste plechtigheid na het over-lijden is de lijkwassching waarna het lijk van lagere personen begraven, van hoo-gere opgebaard wordt. Aan de lijkver-branding van hoogere personen gaan eenige plechtigheden vooraf, zooals het plaatsen in de lijkkist, het meegeven van kleeren en geld voor de reis naar het hiernamaals enz.

De vorm van de lijketoren is voor iedere kaste vastgesteld. Kaste-leden,

die wereldlijke macht uitoefenden hebben recht op een toren met 11 daken, anderen op een toren met 9 daken enz.

Den dag na de lijkverbranding wordt de asch in zee gestrooid waardoor alle stoffelijke banden met de aarde verbroken worden. Twaalf dagen na de lijkverbranding worden door het twaalfdagen feest ook de geestelijke banden verbroken, zoodat de ziel in den hemel toegelaten kan worden.

Het laatste feest, maligija geheeten heeft de bedoeling den voorvader als godheid in den huistempel bij te zetten.

Na den geachten spreker te hebben bedankt voor het houden van zijn gewaardeerde en interessante voordracht, schorst de Voorzitter de vergadering, onder mededeeling dat deze 's middags weer heropend zal worden tot het aanhooren van de lezingen door Dr. W. F. Stutterheim en Dr. R. Goris. De voordracht van den Heer Colin Mc. Phee, zoo deelt de Voorzitter mede, zal plaats vinden op Woensdag 20 October, 's avonds na het diner op het SS. „Op ten Noort”, waarna het Balisch pianoconcert zal volgen. Terwijl de inleiding van Ir. Th. Resink over het Bali Museum met de daarop volgende bezichtiging van genoemd Museum verschoven zal worden tot Zaterdag 23 October.

Na 's middags om $\pm$ 3 uur de vergadering te hebben heropend, geeft de Voorzitter het woord aan Dr. W. F. Stutterheim. Deze laatste spreekt over: Het oude Bali. Een door den inleider zelf vervaardigd kort overzicht van den inhoud zijner voordracht volgt hieronder:

Het oude Bali.

Toen de eerste Hollanders in Februari 1597 na hun bezoeken aan Javaansche havens ook Bali bezeilden waren zij even enthousiast als de vreemdeling, die

thans voor het eerst dit eiland bezoekt. Het beste bewijs daarvan leverden zij in de benaming Ionck Hollant, die zij aan het eiland gaven. Maar tevens lezen wij in hun journalen dat naar hun meening de koning van Bali veel machtiger was dan die van een der rijken op Java, welke zij hadden bezocht, of waarvan zij hadden gehoord. Dit kan juist zijn, daar het oude, Hindoeïstische centrale gezag van Java, Madjapahit, sinds ruim een halve eeuw verdwenen en het nieuwe, Mohammedaansche, Mataram, nog niet ontstaan was.

Spreker zet vervolgens uiteen, dat zulks niet altijd het geval geweest is en dat het oude Bali vaak genoeg afhankelijk was van zijn grooten nabuur. Vier perioden van afhankelijkheid zijn met zekerheid te onderkennen — die van den bloei van Midden-Java (8 - 10e eeuw), van Java's koning Erlangga, zelf een Baliër van geboorte (991 - 1049), van het rijk van Singhasari (13e eeuw) en van Madjapahit (14e en 15e eeuw). Het merkwaardige is echter, dat Bali telkens onmiddellijk zijn afhankelijkheid hernam zoodra Java's centraal gezag teekenen van zwakte ging vertoonen.

Deze wisselvallige geschiedenis spiegelt zich in de oudheden van Bali en hun stijl af, zooals spreker tijdens zijn onderzoekingen naar het voorkomen van oudheden op Bali in 1925-1928 bleek. Die oudheden laten zich in groepen verdeelen, welke gemeenlijk vallen nà de perioden van overheersching door Java. Uit die perioden zelf zijn weinig overblijfselen te vinden, hetgeen spreker meent te moeten verklaren uit den aard der Balische oudheden. Die houden namelijk gemeenlijk verband met de vooroudervereering der vorsten van een onafhankelijke dynastie. Treffen wij in een bepaalde periode veel overblijfselen aan, dan mogen wij veronderstellen, dat de vorsten ter plaatse gedurende die periode onafhankelijk waren en de hegemonie uitoefenden over hun omgeving.

De stijl der oudheden vertoont dan ook duidelijk een ontwikkeling, welke telkens uitgaat van de Javaansche gedurende een periode Javaansche suprematie, om vervolgens zich daar steeds verder van te verwijderen.

Omtrent het oude Bali en het dagelijksche leven in dien tijd vertellen ons de oudheden weinig, hetgeen begrijpelijk is daar zij bijna uitsluitend op vorsten en hun zorgen voor het leven na den dood betrekking hebben. Het zijn meerendeels bijzettingenbeelden van koningen, koninginnen en hun hooge ambtenaren, leden der vorstelijke familie—voorts oorkonden op steen of koper, welke betrekking hebben op het schenken van voorrechten aan de dorpen, welke de vorstelijke graftempels dienden te onderhouden, — enkele van dergelijke graftempels, voorzoover deze in de rots werden uitgehouwen en tenslotte eveneens in de rotsen uitgehouwen kluizenarijen, welker bewoners een functie hadden in verband met de graftempels. Zeer veel — o.a. gebouwde graftempels — is verloren geraakt daar het gebruikte materiaal een zachte steensoort is.

Mogen de gevonden oudheden dan geen volledig beeld geven van het oude Bali, zulks is echter ook niet zoozeer noodig, daar de huidige maatschappij op dat eiland in groote trekken en in vele opzichten in details met de oude overeenkomt. Men kan haar zelfs met groot succes gebruiken om de vele lacunes te vullen in onze kennis van de oud-Javaansche maatschappij. Het leven in en om een ouderwetsche poeri verschilt zeker niet belangrijk van dat in een vorstelijke woning in Madjapahit.

Spreeker wijst er vervolgens op, dat de oudheden van Bali, gezien het feit, dat de godsdienst en cultuur, waardoor zij tot stand zijn gekomen, nog bestaan, in werkelijken zin een nationaal cultuurbezit vormen, dat de piëteit en zorgen der bevolking overwaard is, en eindigt met een beroep te doen op het jonge Bali

om door studie van het verleden nieuw leven in te blazen aan die overblijfselen, die voor de massa thans helaas niet veel meer dan magische voorwerpen beteekenen.

De Voorzitter spreekt namens de vergadering zijn dank uit voor de belangwekkende toespraak en geeft het woord aan Dr. R. Goris tot het houden van zijn lezing over:

Bali 's Tempelwezen.

Mijnheer de Voorzitter,

Geachte Dames en Heeren!

Wanneer wij zullen spreken over het Tempelwezen van Bali en zulks in het kort bestek van een lezing, die slechts het karakter van een inleiding zal dragen, zullen wij om toch een globaal overzicht te krijgen en een samenvattende impressie te verwekken, ons in alle détails ten zeerste moeten beperken. Van volledigheid kan dus allerminst sprake zijn. Getracht zal slechts worden enkele hoofdlijnen uit te stippelen, ordening en samenhang te doen herkennen in deze ongelooflijke veelvuldigheid. Wij moeten er dan reeds dadelijk op wijzen, dat bepaalde groote groepen van tempels niet of slechts zeer even aangeroerd kunnen worden, zoo de huis-tempels (*sangga h, paměra djan*) op de erven der ingezetenen zelf; de kleinere heiligdommen voor *Dèwi Mělanting* op de markten en de tuinen; de groote groep van allerlei tempels van vrijwillige vereeringsverenigingen (*poera pamaksan, poera panti*).

I. De inrichting en opzet van een tempel.

Wij vangen aan met een algemeen beeld in vogelvlucht van een „gewonen” dorpstempel in de vlakte.

In den Balischen tempel zijn *niet de gebouwen het essentiele, doch het tempelerf. De grond* is gewijd, is heilig; op die gewijde, door de *Goden uitgekozen* plek gronds zet men enkele of meerdere gebouwen voor die goden.

Dit is dezelfde opvatting, die ook de alleroudste Grieken en Romeinen huldigden. Want het Latijnsche woord *templum*, het Grieksche *temenos*, beteekent „afgesneden gebied”. De Grieken en Romeinen sneden oorspronkelijk ook een gebied, een stuk gronds af om aldaar het contact met de Goden te zoeken; de afgesneden grond met zijn omheining of ommuring was heilig¹). Aldus is het nog steeds op Bali.

Een tweede, even essentieel grond-idee nopens den Balischen tempel is, dat deze *niet is een woonplaats der goden, doch slechts een tijdelijke verblijfplaats, een logeergelegenheid*. Op bepaalde tijdstippen wenschen de Goden neer te dalen, om den menschen gelegenheid te geven met Hen in contact te komen; hiertoe zijn offers noodig om Hen uit te noodigen om Hen te ontvangen. De contact-plaats is de tempel, en de contact-tijd is de datum van het tempelfeest.

Overzien we nu den tempel, dan blijkt deze als regel in drie vakken of erven verdeeld te zijn. Het zijn: voorhof (djabā), middenhof (djabātēngah) en binnenhof (djěroan). Elk der drie hoven vervult aparte functies in den eeredienst en daarom vindt men ook op elk der drie hoven bepaalde gebouwen.

In den voorhof (djabā) is op een der hoeken de *klokketoren* (balé koelkoel) gebouwd. In dezen toren bevindt zich het gespleten alarmblok van hout, soms vanboven versierd met een menschenkop, waarop bij tempelfeesten en bij desavergaderingen geslagen wordt. Behalve voor deze regelmatige diensten wordt de koelkoel ook ge-

bruikt voor noodsignalen, zooals bij groote rampen, als aardbevingen, modderbandjirs en dergelijke. Evenals de Italiaansche campanile een afzonderlijk bouwwerk was, waaraan de kunstenaars hun talenten konden toonen, zoo is de balé koelkoel een object voor de kunstvaardigheid der Balische bouwers en beeldhouwers. Beroemd is de koelkoel van Loekloek; ook op het Museumterrein te Dènpasar staat een zeer fraai exemplaar, doch er zijn talrijke andere prachtige specimina van dit bouwwerk.

Is thans het alarmblok van hout, oudheidkundige vondsten hebben be-
wezen, dat men vroeger bronzen spleetrommen hiervoor gebruikte. In de Museumcollectie zult U een zeer fraai afgewerkt voorbeeld hiervan vinden.

Op dit eerste erf bevindt zich ook de schuur *djīnēng*, waarin de rijst, geoogst van de velden, die in het bezit van den tempel zijn, bewaard wordt. Vele Balische tempels hebben nl. eigen rijstvelden (*labapoera*), soms ook wel tuinen of ander agricultureel bezit.²) In sommige tempels treft men de offerkeuken (*pawarēgan*) en de loods, waar het offervleesch toe bereid wordt (*balé paèbatan*) in dezen voorhof aan, bij andere tempels in den middenhof, soms zelfs in den binnenhof. Hetzelfde geldt voor de verschillende gebouwen voor de orkesten (*balé gong*, *balé pagongan*; soms nog speciaal een *balé sěmar pagoelingan*, enz.). Veelal bevindt zich de plaats voor het *sěloending* orkest in den binnenhof. Bovendien is het gebouw hiervoor hoog opgetrokken, omdat de *sěloending* als heilig beschouwd wordt.³)

In den middenhof (*djabātēngah*) vindt men als essentieel gebouw de *balé agoeng*, de groote raadszaal⁴). Vaak is hier de reeds genoemde *balé gong* opgesteld.

Op het derde erf (*djěroan*) vinden

wij dan de kapellen en altaren voor de goden en de balé's om de offers gereed te maken dan wel uit te stallen.

Bij de behandeling der afzonderlijke groepen van tempels zullen wij verder op de vereerde goden ingaan. Thans mogen enkele typische bouwwerken vermeld worden. Men heeft kleine steenen offerpilaren (toegoe), vaak zijn deze bestemd voor den taksoe (grondopzichter) of ngroerah (grondbewaker)⁵⁾, dus het goddelijk wezen, dat speciaal den grond beschermt. Dan komen iets grootere open balé's voor verschillende goden, zeer varieerend in vorm en bouwwijze, en met vele namen. Wij vermelden slechts de mandjangan sěloeang⁶⁾ met hertegeweï voor den Batara Maospait, en de in drieën gedeelde balé voor de Tiga sakti (Drieënhed⁷⁾). De grootste gebouwen zijn de méroe's met stapeldaken (toempang), wier aantal altijd oneven moet zijn. Een enkele maal treft men een méroe met twee daken aan, doch deze heet dan toch toempang ěsa (met één dak)!

Het aantal daken van een méroe hangt zoowel af van den aard van den tempel als van den aard van de vereerde goden. Niet alleen de drie goden: Wisnoe, Iswara en Brahma hebben zulke méroe's, doch ook vele berggoden (batara Goenoeng Agoeng, batara Batoer of Goenoeng Lěbah⁸⁾ en andere meer regionale godheden).

Afzonderlijke vermelding verdient de groote, open steenen zetel voor den Zonnegod (Batara Soeria of Aditia⁹⁾), welke zetel verschillende namen draagt: padmasana, sanggar agoeng, sanggar tawang. Beide laatste termen worden echter ook wel gebruikt voor tijdelijke altaren van bamboe, bestemd voor offers aan Batara Soeria.

Zijn dit enkele der essentiele en meest voorkomende logeergebouwen voor de

goden, op dit binnenerf (djěroan) treffen wij verder balé's aan om offers te bereiden, te rangschikken en uit te stallen.

De individueele offers worden thuis klaar gemaakt, maar de gemeenschappelijke offeranden worden pas in den tempel bereid of wel aldaar samengesteld; dit laatste verschijnsel doet zich vooral in de bergdorpen voor.

Deze altaren dragen zeer veel verschillende namen; de meest gebruikelijke zijn piasan (meer Noordbalisch) en panggoengan (meer Zuidbalisch)¹⁰⁾.

Naast deze altaren voor de offers kent men ook gebouwen, (paroeman, pasamoean), waarin de goden uit een tempel zich verzamelen, om de offers in ontvangst te nemen dan wel om van daaruit een gezamenlijke processie te ondernemen.

Vatten wij dit beknopte overzicht even samen, dan zien wij: een tempel op heiligen grond gebouwd als *contactplaats* tusschen de Goden en de menschen. Deze tempel is dan in drie erven of hoven verdeeld. De voorhof (djaba) met o.a. den klokketoren (balé koelkoel) en de rijtschuur (djineŋ); de middenhof (djaba těngah) met de vergaderzalen (balé agoeng), met vaak gebouwen voor de orkesten; tenslotte de binnenhof (djěroan) met de logeergebouwen voor de goden en de altaren voor de offers. Is zulks een zeer schematische inventaris van de gebouwen op een tempelerf, een enkel woord willen wij toevoegen over de omringing en over de poorten.

Aan de muren van den tempel, die evenals bij de Romeinen essentieel tot het heiligdom behoorden als diens duidelijke afgrenzing, wordt bijzondere aandacht gewijd. Zij worden vaak voorzien van hoekpilaren en tusschenpilasters. De muurgedeelten worden met zeer fraai beeldhouwwerk versierd.

Bepaalde voorbeelden hiervan te noe-

men is bijna onnoodig : dezer dagen zult U tallooze tempels langs de wegen zien, verschillende tempels nader bezoeken.

Uit een oogpunt van muurbewerking mogen echter speciaal de tempel van Batoean (Zuid-Gianjar) en die van Sampidi (Badoeng) vermeld worden.

Over de twee typen van de huidige *tempelpoorten* zullen wij thans niet verder uitweiden, het zijn de overdekte *padoe-raks* en de gespleten, niet overdekte *tjandi bëntar*. Ik moge hier slechts verwijzen naar een vroeger artikel ¹¹). Van het bovengenoemde tempeltype wijken op één speciaal punt vele Noord-balische tempels af. En wel in de inrichting van den binnenhof. Vooral de groep doodentempels en de groep agricultureele heiligdommen van Noord-Bali vertoonen in den binnenhof (*djěroan*) een zeer merkwaardige opstelling der godenverblijven.

Vóór den achtermuur vindt men een soubasement, met twee of drie terrassen (*pangka*). Boven op het hoogste terras staat links en rechts een gesloten steenen gebouw (*gědong*), daartusschen een open steenen zetel ¹²). Toegang tot die twee gebouwen en dien zetel wordt verleend door drie afzonderlijke steenen trappen (*oendag*). Merkwaardige en mooie voorbeelden hiervan zijn de poera Madoewé karang in het dorp Koeboe Tambahan en de poera bědji van het dorp Sangsit.

Naast het beschreven „gewone”, ten rechte het *jongere* type, der Balische tempels moeten enkele merkwaardige verschillen hiermee vermeld worden, zooals deze zich voordoen in de *ouderwetsche* poera's balé agoeng uit de bergdorpen.

Hier wordt de tempelbegrenzing gevormd door òf ongebeeldhouwde steenen muren òf, meer frequent, slechts van klei opgetrokken muurtjes, terwijl men niet zelden zelfs natuurlijke hagen of heggen als afscheiding vindt. Binnen

deze begrenzing zijn er slechts *twee* hoven: de *djaba těngah* en de *djěroan*.

Wat in de tempels uit de vlakte, dus de tempels van het *jongere* type, binnen de ommuring is getrokken, nl. de voorhof of buitenhof (*djaba*), is in deze *ouderwetsche* tempels het open *voorplein* vóór het heiligdom.

De toegang van open voorplein tot den eersten hof wordt gevormd door twee elementen: het eerste element is een klein bruggetje (*titi gonggang*), het tweede een overdekte poort met banken links en rechts (*tjang apit*).

Beide zijn van primair belang, omdat zij ons den sleutel geven voor de verklaring van den geheelen opzet van den ouderwetschen Balischen tempel.

Immers: de tempel is een afspiegeling van den Cosmos. Het open voorplein is de onderwereld, het chthonische gebied. De *titi gonggang* (die men als „hellebrug” zou kunnen omschrijven) is de eerste overgang van het chthonische naar het uranische; dan komt de poort *tjang apit*, die te vergelijken is met de *séla matakěp* (de insluitende rotsen) uit de eschatologische litteratuur, waartusschen men door moet gaan na den dood, om „den hemel”, het uranische gebied, te bereiken ¹³). Het tempelerf als geheel is dan „de hemel”.

Binnen den tempel vindt een nieuwe tweedeeling plaats, nl. in *djaba těngah*, het eerste erf, nog half onderwereld, reeds half hemel, vergeleken bij het ondermaansche (*madia pada*, de middenzone) en het tweede erf, de interior, de *djěroan*.

Er zijn nog meer verschillen tusschen het *oude* en het *jongere* type, er zijn natuurlijk ook vele tusschenvormen en overgangsverschijnselen, doch het reeds opgemerkte moge voldoende zijn om een indruk te wekken.

Wij mogen dit overzicht over de inrichting van een Balischen tempel be-

sluiten met een enkel woord over de verschillende *gebruikswaarde* der godenzetels. Men onderscheidt: *palinggi* h als zetel voor de goden van den tempel zelf, *pasimpangan* als zetel voor elders vereerde goden, doch die in deze tempel *op bezoek komen*, en tenslotte *panjawangan* als *tijdelijken* zetel in een nog slechts *voorloopig* heiligdom.

II. De indeeling der tempels volgens de vereeringsgroepen.

Na de tempels volgens hun bouwkundigen opzet behandeld te hebben, kunnen wij overgaan tot een behandeling van deze heiligdommen naar hun *bestemming*.

Naar den aard van de vereeringsgroep (*toenggalkanjoengsoengan* of *toenggalsoesoehoe nan*) kan men de volgende groote groepen onderscheiden: het vereerende dorp, het vereerende waterschap, de grootere vereeringsgemeenschappen, met name het *Rijk*.

Het Balische dorp vereert zijn goden in verschillende tempels. Een drietal hiervan dient in onderlingen samenhang gezien te worden: het zijn de *poera poesëh*, de *poera balé agoeng* en de *poera dalëm*.

De *poera poesëh* is het heiligdom, waarin men in de eerste plaats den *stichter van het dorp*, den vergoddelijkten stamvader van de tot een dorp met afzonderlijke families uitgegroeide gemeenschap, vereert. Tevens vereert men hier ook de goden als *eigenaars van den grond*, waarover het dorp slechts een gebruiksrecht heeft.

De *poera balé agoeng* is de tempel, waarin de volwaardige dorpsgenooten, de *krama désa*, zich vereenigen tot vereering en tot vergadering. De *vereering* geschiedt dan met in-

achtneming van rang en stand volgens het dorpsbestel. De *vergaderingen* (*sangkëpan*) dragen een typisch religieus karakter. Het essentieele deel ervan is geenszins beraadslagingen over „wereldsche zaken”, over economische aangelegenheden, die veeleer in de *bandjar*-vergaderingen worden behandeld, doch is een *gemeenschappelijk Heilmaal*.¹⁴⁾

In Boelèlèng zijn *poera poesëh* en *poera balé agoeng* samengesmolten tot één *poera désa*.

De *poera dalëm* tenslotte, de derde uit de trits *poesëh-balé agoeng-dalëm*, is de chthonische tempel, vaak in Westersche litteratuur aangeduid met „Doodentempel”. Dit laatste woord heeft dermate burgerrecht verkregen, dat wij thans beter doen, het gemakshalve ook maar te gebruiken. Juister ware echter te spreken van Onderwereldtempel of *Infernaal* heiligdom, omdat deze tempel een uitgesproken *chthonisch* karakter draagt.

Om dit chthonische, dat ik zooeven ook infernaal noemde, toe te lichten, moge dienen, dat de Baliërs over de wijze van het voortbestaan hunner overledenen een zeer bepaalde ideologie hebben. Die ideologie is nl. deze, dat de zielen der overledenen direct na hun dood *nog niet gelouterd zijn*. Zij vertoeven dan (als *pirata*) in een onderwereld, in een Inferno (dat ook Hindoeïstisch uitgedrukt wordt als *Jama's Rijk*, waarin de zielen hun straffen ondergaan, en dat tevens groote affiniteit vertoont met het Purgatorium).

Tijdens hun verblijf aldaar zijn deze zielen gevaarlijk voor de overlevenden, zij kunnen op allerlei wijze schaden.¹⁵⁾

Hun magische vermogens zijn gedurende die periode „zwart”, slecht, negatief. Eerst na verdere loutering komen de zielen (als *pitarā*) in den „Hemel”. Dan worden hun magische invloeden „wit”, goed, positief.

De „zwarte” invloeden van de over-

ledenen worden „gebonden” door de vereering in de poera dalēm¹⁶⁾; zijn de zielen volkomen gelouterd, dan worden zij als vergoddelijkte voorouders vereerd in de poera poesěh.

Wat hier opgemerkt werd omtrent de opvattingen der Baliërs nopens de overledenen in dorpsverband geldt mutatis mutandis evenzeer in familieverband, waarop wij thans niet verder kunnen ingaan.

Naast het drietal poesěh, balé agoeng, dalēm willen wij nog even vermelden den water- of brontempel, ouderwetsch geheeten: poera ka-joan, jonger: poera bēdji. Verder den plaatselijken bergtempel: poera boekit en den zeetempel: poera sagara.

Behalve de vereering in dorpsgemeenschap kent de Baliër, met name de Baliër van de vlaktestreken, de vereering in waterschaps-verband.

Zooals bekend, is geheel bevloeid Bali verdeeld in zeer groote bevoeiingsgebieden, die weer onderverdeeld zijn in damgebieden en verder in waterschap-pen.

Al deze grootere en kleinere gebieden hebben hun eigen tempels. De namen ervan wisselen eenigszins naar de landstreek.

Zoo worden de tempels van het bevoeiingsgebied, welks water uit één meer komt, soms wel poera bēdoegoel¹⁷⁾ genoemd. Elders heeten de tempels van groote bevoeiingsgebieden poera oeloensiwi.

De damtempels heeten poera ěmpĕlan. De gewone naam van het heiligdom van één waterschap is poera soebak¹⁷⁾, doch in het Gianjarsche komt deze benaming niet voor, daar spreekt men van poera mas-tjēti. In dezen tempel wordt behalve het feest op den jaardag (odalan) ook het oogstfeest, oesaba, gevierd en

andere kleinere plechtigheden, met den rijstbouw samenhangend.

Beteekent thans in Noord-Bali (Boelèlèng) oesaba „oogstfeest”, wij moeten hierbij even opmerken, dat oesaba in Karang-Asēm een jaarlijksch tempelfeest aanduidt, hetgeen zeker meer ouderwetsch is en meer overeenstemt met de oorspronkelijke beteekenis van het Sanskrit woord utsawa¹⁸⁾. In het algemeen (zulks zij even vermeld) is de nomenclatuur van de tempelfeesten in Karang-Asēm afwijkend en veelal ouderwetscher.

De vereering in een grooter verband dan het dorp of het waterschap is die in de poera's panataran. Deze mag men gerust „Rijkstempel” noemen. Onder de groep panataran vallen — ook al dragen zij ten deele andere namen — de volgende groote en be-roemde tempels: poera Dasar van Gèlgèl, poera Panataran van Kloengkoeng, poera Kěhěn van Bangli, poera Panataran Sasih van Pèdjèng.

Wijzen de panataran-tempels op een Rijkseenheid, van ten deele vergelijkbaar karakter zijn de heiligdommen, die als „navel der wereld” of onder andere zinverwante namen bekend staan. Naar den zin van het woord zijn deze tempels eigenlijk van een nòg algemeener, nòg wijder karakter: zij zijn de uitgebeelde oorsprong van heel de wereld. Zoo hebben wij verschillende tempels, die (poera) Poesër ing djagat heeten, waarvan wellicht een der oudste die in het dorp Pèdjèng is. Een andere herhaaldelijk voorkomende naam is (poera) Kěntĕl goemi, „de plaats, waar de aarde bij het rondwervelen het eerst zich verdichtte, aanklonterde”.

De bekendste, en zeker ook zeer oude poera Kěntĕl goemi is die op het gebied van het oude smedendorp Toesan¹⁹⁾, thans onder Bandjar angkan

vallend. Wij vermelden ook nog een derden naam: *poera Poesëring tasik*, den tempel van den „Navel der Zee”.

Meestal treft men in de tempels van deze groep Hindoe-oudheden aan ²⁰⁾.

Over enkele dezer heiligdommen moge iets meer gezegd worden, wij kiezen daartoe als voorbeeld die tempels uit, waaraan tijdens dit Congres een bezoek gebracht zal worden.

De *poera Kěhěň* van Bangli ²¹⁾ is van oudsher een dubbeltempel geweest. Er was en er is nog steeds een groot terrassenheiligdom tegen de berghelling aangebouwd, welk gedeelte in oude stukken *Hyang Woekir* wordt genoemd en, vlak daarbij, een klein tempeltje, dat dan *Poera Kěhěň* in engeren zin heet.

Kěhěň beteekent „bewaarplaats van heilige voorwerpen”. In een der gebouwen van den kleineren tempel worden nog steeds, naast andere heilige voorwerpen eenige reeksen oorkonden op bronsplaten bewaard.

Niet alleen hier in Bangli, doch ook elders kent men het woord *kěhěň* in deze beteekenis ²²⁾.

Synoniem van *kěhěň* is *gadoeh*, zooals wij dit nog kennen in den naam *poera Gadoeh* van een zéér ouden tempel in Blahbatoe, waarin ook uiterst merkwaardige oudheden bewaard worden ²³⁾.

Keeren wij terug naar den „grooten” *Kěhěň*-tempel, dan valt ons in de eerste plaats het uitgesproken karakter van *terrassenheiligdom* op. Er zijn drie terrassen.

Blijkens de groote, overdekte poort (*padoeraksa*), in Bangli *pamědal agoeng* („groote uitgang”) genoemd, vóór het eerste terras, behoort dit zelve reeds tot het heiligdom, is dus geenszins buitenhof. Op dit terras treffen wij links een *balé agoeng* aan, wat ons mede bewijst, dat wij ons in den middenhof, de *djabatěngah*, van het complex

bevinden. Rechts bevindt zich een *balé gong*. Meer naar achteren, dus meer *kadja*, zijn enkele kapellen voor locale goden.

Op het tweede terras zijn weer *balé*'s voor orkest (*balé sěmar pagoelingan*) en tooneel (*balé wajang*), en een enkele kapel, (ook weer meer *kadja*).

Op het derde terras bevinden zich dan een lange reeks kapellen voor de goden, die wij hier niet allen zullen opnoemen. De meesten zijn aan de berggoden gewijd. Afzonderlijke vermelding verdient de groote centrale *méroemet II toempang* ²⁴⁾, gewijd aan *Batara Sakti Kěhěň*.

Is dus eenerzijds de *poera Kěhěň* en door zijn terrassen en door de erin vereerde goden een typisch bergheiligdom, anderzijds is het de Rijkstempel voor Bangli.

Is dit nu nog steeds zoo, uit een oude oorkonde ²⁵⁾ weten wij, dat zulks reeds in het jaar 1204 onzer jaartelling het geval was. In dit edict toch wordt de kalender voor de tempelfeesten voor Bangli vastgesteld, waarop wij nog nader terugkomen.

Het feest van den kleineren tempel *Kěhěň* viel volgens dit edict in de 5e maand ²⁶⁾, hierbij moet een *zwarte karbouw* geslacht worden, het feest van den grooten tempel, in dit stuk „*hyang Wukir*” geheeten, valt in de 8e maand. Hierbij wordt *eveneens een zwarte karbouw* geslacht.

Nopens geen der andere 10 tempelfeesten wordt de verplichting van dit slachten gesteld, slechts met uitzondering van het feest in de *poera pěkěnkidoel* (in de 7e maand). Maar er is nog meer.

Betreffende den grooten tempel, den eenige, waarover uitvoerigere regelingen getroffen worden, wordt nauwkeurig aangegeven, hoeveel gekookte rijst de verschillende omliggende plaatsen moeten opbrengen, en voorts, wat niet alleen van topografisch belang is, *langs welken*

weg de menschen uit de verschillende plaatsen naar het heiligdom moeten gaan. De leden van Tanggahan langs de Westelijke helling, die van Simpa boenoet (thans Sidëm boenoet) langs de Noord-Oostelijke, die van Daha moelih langs de Zuid-Westelijke, die van Babalang langs de Zuidelijke helling, doch over de tĕgal's, die van Bangli zelf langs de Zuidelijke helling (rechtstreeks). Niet alleen bestaan deze dorpen thans nog alle, doch ook hun huidige ligging ten opzichte van de poera Kĕhĕn en den berg, waarop deze gebouwd is, is in volkomen overeenstemming met de in het edict vastgelegde richtingen. Naast het topografische belang van deze gedetailleerde opgave, is het van waarde te constateeren, hoe nauwkeurig hier de geheele gang van zaken geregeld is: het is een merkwaardige Balische verkeersverordening van ruim 730 jaar geleden!

Waar ook de poera Dasar Gĕlgĕl bezocht kan worden, willen wij aan dezen merkwaardigen tempel eenige aandacht besteden ²⁷⁾.

Het is nl. een uiterst belangrijke combinatie van verschillende „heiligdommen” op één terrein: verschillende groepen van vereerders hebben hier hun eigen kapellen en altaren.

Wellicht wordt de oudste groep vertegenwoordigd door de kapel voor den stamvader der Pasĕk Gĕlgĕl, een over geheel Bali verspreid geslacht. Hier brengen zij bij een méroe met 3 toempang (direct links van de poort) vereering aan den Ratoe Pasĕk Gĕlgĕl.

Een andere méroe met 3 toempang, gewijd aan Batara Maspaït ²⁸⁾, is speciaal voor de vereering door de Pandé wĕsi (de ijzersmeden) bestemd. Pasĕk ĕn Pandé behooren beiden tot de oerbefolking

van Bali. Maar naast deze oorspronkelijke vereerders hebben in later eeuwen ook de vorsten van Gĕlgĕl en Kloengkoeng dezen tempel als hun panataran (rijkstempel) gebruikt.

Zulks bewijzen de 9 toempang hooge méroe voor Batara ring Kĕntel goemi ²⁹⁾ de nog hoogere méroe met 11 daken voor Dalĕm Dasar Gĕlgĕl.

Hier heeft dus dalĕm de waarde van Vorsi, Vorstelijk of Paleis.

Is de combinatie van die vereeringsgroepen in één tempel reeds merkwaardig, een vierde groep wordt nog gevormd door de vereerende Brahmanen ³⁰⁾, die speciaal hun hulde brengen aan den drievoudigen zetel voor de Tiga sakti.

Naast verdere kapellen voor berggoden en stamstichters moeten nog vermeld worden de zetel voor Batara tĕngah ing sagara (den Zeegod) en voor de Saptarĕsi, het gesternte van den Grooten Beer, welke merkwaardigerwijze met Ananta-bhoga de Wereldslang, wordt geïdentificeerd of althans gecombineerd ³¹⁾.

Dat een zetel voor den Zonnegod (batara Soeria) aanwezig is, konden wij verwachten; hij staat naar Zuidbalischen trant in den Noord-Oosthoek (kadja kangin ³²⁾).

Een derde merkwaardige Rijkstempel is de poera panataran sasih van Pĕdjĕng.

Naast de hoogst belangrijke keteltrom ³³⁾, die wellicht als een vroeger Rijksornament beschouwd mag worden, wijst ook de open steenen zetel voor Ratoe Dasar Pĕrtiwi op de combinatie Rijks- en werelddoorsprongtempel. Vorstelijke Voorvadervereering vinden wij hier niet. Zulks laat zich verklaren, als wij bedenken, dat in Pĕdjĕng het oude Rijkscentrum, nl. hoofdstad en kraton lag, terwijl de Voorva-

dervereering van deze vroegere Hindoe-Balische vorsten plaats vond in de poera Těgěh Koripan, het Terrassenheiligdom op de Goenoeng Panoelisan, die wel op grooteren afstand, doch recht ten Noorden (kadja) van Pèdjèng ligt.

Dus evenals de latere vorsten van Gèlgèl en Kloengkoeng hun panatara n, hun Rijkstempel, in de hoofdstad hadden en hun Vorstelijk Voorouderheiligdom in den terrassentempel Běsaki h op de Goenoeng Agoeng, zoo hadden ook hun voorgangers, de vorsten van Bědoeloe (Pèdjèng) twee overeenkomstige tempels.

Wat den Běsaki h - t e m p e l betreft, moge ik verwijzen naar een bijdrage daarover in de jongste aflevering van het tijdschrift Djawa verschenen.³⁴⁾

Vele der zoo juist genoemde tempels worden vaak gerekend onder één groep, nl. de sadkahyangan, doch zoowel deze naam is onduidelijk, als ook blijken de opgaven, welke tempels daartoe behooren, steeds afwisselend.

Hebben wij op deze wijze de panatara n - tempels besproken in hun verhouding eenerzijds tot de Wereldoorsprongtempels, anderzijds tot de Terrassenheiligdommen, die alle groote vereeringsgroepen (het Rijk of de Landstreek) hadden, gaarne zouden wij deze onderlinge verhoudingen nog eens willen vergelijken met die der trits van het dorp: poesěh — balé agoeng — dalěm.

Bij meer nauwkeurige vergelijking blijkt dan, dat wij niet zonder meer de leden van de reeks der Rijkstempels één voor één gelijk kunnen stellen met die van het dorpsdrietal.

Één vergelijking blijkt reeds dadelijk ten volle gewettigd; dat is die van de echte panatara n met de poera balé agoeng, die beiden vergaderings - heiligdommen zijn, en beiden

tevens de éénheid van de vereeringsgroep uitdrukken.

De weergave der oorsprongs-idee levert meer moeilijkheden. In de dorps-trits heeft de poera poesěh een dubbele functie, deze drukt zoowel den oorsprong van het dorp territoriaal uit: vereering van den Grondheer, als ook genealogisch naar zijn bewoners: vereering van den Vergoddelijkten Stamvader. Deze dubbele functie heeft zich in de Rijkstempels gesplitst: hier vindt men afzonderlijke territoriale tempels: Poesěring Djagat, Kěntěl goemi, en dergl., en daarnaast genealogische: de Vorstelijke voorouder-tempels, tevens terrassenheiligdommen: Poera Těgěh Koripan, op de Goenoeng Panoelisan, Poera Běsaki h op de Goenoeng Agoeng. Een mengvorm van zuivere panatara n en terrassenheiligdom is dan de Poera Kěhěn van Bangli.

Kende nu het Rijk geen equivalent van den derden dorpsstempel, de poera dalěm, den doodentempel?

Deze vraag eischt een meer uitvoerige beantwoording dan men aanvankelijk geneigd zou zijn te denken.

Want op Bali komen ook enkele Vorstelijke bijzettingstempels in de vlakte voor, naast de geheel anders gedachte Terrassenheiligdommen op de bergen. Wij bedoelen o.a. de Rotstjandi's van Goenoeng Kawien enkele poera's prasada.

Bij prasada denken wij allicht het eerst aan de torentempels van Oost-Java, waarbij het ééne bouwwerk den eigenlijken tempel vormt. Op Bali vinden wij het torenachtige, soms meer tjandi-achtige, bouwwerk altoos op een tempelerf, ongetwijfeld wel centraal naar beteekenis, maar toch niet alleenstaande. Bouwkundig gesproken lijken de prasada binnen de poeri der vorsten van Kasiman en de ruïne van de tjandi van Bakoengan (in West-Djambrana) wellicht nog het meest

op de latere Oostjavaansche prasada's. De ruïne in de poera prasada van Kapal herinnert ons het meest aan Tjandi Kidal van Oost-Java. Een andere ruïne van een poera prasada vindt men nog op het eiland Së-rangan, ten Zuiden van Badoeng.

Voor een oogenblik kunsthistorische of archeologische resultaten en conclusies latende rusten, zou ik dit willen zeggen: Bali heeft de tjandi *slechts gekend als een Javaanschen import*, die vooral onder Erlangga en diens beroemde Moeder „en vogue” was, daarna verdween, om eeuwen later opnieuw en dan als prasada te verschijnen en toen onder—ook nu nog geheel afgezien van de uitkomsten en conclusies van kunsthistorie of archeologie—*historisch* vaststaande Singhasari- en Madjapait-invloeden, bovendien in de centra dier Javaniseeringsgolven: Badoeng en Mangoei (Over Gèlgèl-Kloengkoeng wordt nog nader besproken).

Ik wil U thans eerst nog in herinnering brengen, dat wij reeds zagen, hoe èn de oudere Bëdoeloe-dynastie èn de eeuwen later regeerende vorsten van Gèlgèl-Kloengkoeng hun dubbelheiligdom hadden in een poera panataran in hun hoofdstad en een terrassenheiligdom voor vereering der Vergoddelijkte Voorouders op de helling van een voor hen *religieus centraal gelegen berg* (resp. de Poera Tëgëh Koripan op de Goenoeng Panoelisan, zuiver „kadja” voor Bëdoeloe en de Poera Bësakih op de helling van de Goenoeng Agoeng, „kadja kangin” voor Gèlgèl en Kloengkoeng).

Hiermede hadden deze dynastieën aan typisch Balische religieuze voorschriften voldaan.

De tjandi's van Goenoeng Kawi of elders, en de enkele prasada's die er gevonden zijn, zijn alleen te verklaren als *tijdelijke afwijkingen* op den Balischen godsdienstigen regel. Zij zijn te beschouwen en te verklaren *niet*

als voorbeeld, maar als uitzondering, *niet* als autochthoon, maar als import van Java.

En thans wil ik steun gaan zoeken bij kunsthistorie en archeologie, en dan blijkt, dat deze takken van wetenschap langs hun wegen tot precies dezelfde conclusies komen. De dateering der tjandi's van Goenoeng Kawi wijst op de periode van Erlangga, diens Javaansche Moeder en diens jongeren broeder, Anak Woengsoe; de dateering van de ruïne in de poera prasada van Kapal en van die der tjandi van Bakoengan met de prasada-ruïne op het eiland Së-rangan wijzen resp. op den Singhasari- en den lateren Madjapait-tijd.

Ook *geografisch* vindt dit bevestiging. Tampak siring hoorde zeker tot het rijk van Erlangga en zijn Ouders; Kapal lag in Mëngoewi, waartegen mogelijkerwijze de expeditie Krtanagara uit Singhasari (van 1284) ging en dat bovendien later weer de *oudste kern* van de javaniseering uit Madjapait (Aria Kapakisan!) vormde; Bakoengan ligt dicht bij het uiterste Westpuntje van Djambrana en het eilandje Së-rangan ligt vlak ten Z. van Badoeng.

Nog een overweging moge ik aan mijn betoog toevoegen, een argument, dat van gansch anderen dan historischen of archeologischen aard is, doch dat juist daarom dit betoog van een geheel nieuwe zijde steunt. Het is dit: De vier herhaaldelijk paarsgewijze genoemde heiligdommen: Bësakih met Panataran Gèlgèl, Tëgëh Koripan met Panataran Sasih van Pèdjèng hebben *alle eeuwen door*—zelfs reeds lang voor de komst van het Hindoeïsme—vereering genoten, en zulks *onafgebroken*. Zij waren typisch Balische heiligdommen, die ook bij de *bevolking zelve* vereering genoten en nog steeds genieten.

De Goenoeng Kawi bij Tampak siring was bij de bevolking volkomen verge-

ten, was sinds eeuwen geen vereeringscentrum meer. Het is, evenals bijna alle tjandi's op Java, geheel opnieuw ontdekt moeten worden. Ontdekt óók in letterlijken zin: bij het hervinden ervan was alles onder een zeer sterke vegetatie bedolven.

Wij hebben dus met name de tjandi's van Goenoeng Kawi niet op te vatten als een typisch Balisch product, doch als een door de politieke geschiedenis ten volle te verklaren schakel in de godsdienstontwikkeling en de kunsthistorie van Java.

Hebben dus de vorsten of heeft het Rijk geen equivalent gekend van de poera dalëm van het dorp?

Toch wèl, doch een equivalent, dat op de grens tusschen Rijkstempel en privé familieheilgdom ligt, nl. de poera dalëm poeri. Wij vinden nl. — en zulks niet alleen in het Kloengkoengsche —, doch ook elders tot zelfs hoog in de Tabanansche bergstreken poera's dalëm, in wier betiteling als element de naam van een der oude poeri's voorkomt.

Zoo zijn er verschillende poera dalëm Sagëning, p. d. Koriipan, p. d. Gèlgèl (in Tabanan), p. d. Djëlantik, enz.

Wij mogen dus concludeeren, dat de poera dalëm van het dorp in sterk Javaansche perioden tot op zekere hoogte een equivalent had in tjandi of prasada der Vorsten, en in den lateren Gèlgèl - Kloengkoeng tijd in de poera dalëm, genaamd naar de Vorstelijke geslachten (dynastieën of kratons).

In een schema weergegeven, krijgen wij dus, onder uitdrukkelijk voorbehoud van alle gemaakte restricties:

Dorp	Rijk
poesëh	{ poesër ing djagat, enz. terrassenheilgdom
balé agoeng (echte) panataran	

	{ (Javaansch) tjandi, prasada (Gèlgèl) poera dalëm Sagëning, enz.
dalëm	

Wij herhalen met nadruk, dat dit tabellarisch schema niet volkomen adequaat is aan de Balische werkelijkheid; van de verschuivingen in de Rijkstempelcategorie zijn wij ons ten volle bewust. Ook van het ten deele afwijkende karakter der tjandi's en prasada's ten opzichte van de dalëm uit de dorpstrits.

III. De wijze van vereering in de tempels.

Na aldus de tempels van Bali in vogelvlucht overzien te hebben, willen wij met een enkel woord spreken over de vereering in die tempels, waarbij zoo wel de feestkalender als ook gegevens uit oudere documenten, met name de vorstenedicten ter sprake komen.

Bij het meest gewone beginnend, spreken wij over den Jaardag, zooals iedere tempel dien kent: de odalan. Eens per „jaar” viert elke Balische tempel zijn feest, dat is dan het tijdstip van het in dat speciale heiligdom gezochte contact tusschen God en mensch. Dit „jaar” kan zijn het Hindoe-Balische jaar van 12 lunaire maanden, het kan zijn het Javaansche-Balische jaar van 210 dagen (30 weken van 7 dagen). Theoretisch genomen zou men het feest, eens in de 12 maanden gevierd, oesaba moeten noemen, het andere feest odalan; thans worden beide termen soms wel eenigszins door elkaar gebruikt (Ik verwijs nog naar aantekening 18). Over de keuze van het hanteeren van een van beide kalenders voor de tempelfeesten zal ik hier niet uitweiden ³⁵).

Het essentieele van een tempelfeest is het brengen van offeranden (het mabantën en het brengen van hulde (het mabakti). De thuis gemaakte

individuele offers (per huisgezin) worden naar den tempel gebracht in den loop van den jaardag, veelal in den namiddag omstreeks 4 à 5 uur. Deze offers worden overgereikt aan den tempelpriester (p a m a n g k o e), die ze aan de godheid aanbiedt. De godheid, op den feestdag neergedaald in de p a l i n g g i h (zetel) ontvangt de essence (s a r i) van het offer, doordat de p a m a n g k o e dit toewuift (n g a n t ě b a n g) onder het branden van wierook. Hiernaast kent men ook de gemeenschapelijke dorpsoffers, die eerst in den tempel zelve gemaakt of samengesteld worden. Heeft de godheid „het offer aangenomen” en is daarin dan tevens goddelijke heiligheid en kracht neergedaald, dan wordt dit offer, aldus geheiligd en goddelijk versterkt, door de offerenden teruggenomen.

Na deze ceremonie van het m a b a n t ě n volgt het sacrament van het m a b a k t i: de geloovige knielt neer, waarbij de mannen hun hoofddoek afnemen. De priester sprenkelt met een bundel jong klapperblad (soms met een bundel gras), l i s geheeten, water over de hoofden der geknielden, dat is het m a b a n j o e a w a n g. Daarop giet de priester uit een kom, waarin ook bloemen drijven (p a w a d j i k a n), eenig water op de handen der geloovigen. Hiermee reinigen zij hun handen (m a w a d j i k).

Hierop volgt pas het m a b a k t i i n e n g e r e n z i n. Uit de kom nemen de geknielden twee of drie bloemen. Eén ervan wordt tusschen de toppen der in bidde houding gestrekte handen genomen, boven het voorhoofd gebracht en daarna weggegooid. Dan geschiedt met de tweede en derde bloem hetzelfde. Daarop heeft het n o j a n i n, het geven van t o j a (wijwater) door den p a m a n g k o e plaats. Men krijgt eenig wijwater in de beide tot een kom samengehouden handen. Slurpt van dit water drie kleine teugjes, en strijkt er daarna ook d r i e maal mee over het voorhoofdhaar tot ongeveer aan de kruin.

Dan neemt de p a m a n g k o e uit het wijwatervat een bloem of eenige bloemblaadjes, die de geloovige links en rechts achter zijn oor steekt, waarop de p a m a n g k o e een b i d j a (geweepte braskorrel) tusschen de wenkbrauwen van den geloovige plakt. Deze plaats tusschen de wenkbrauwen heet s ě l a g a n a l i s, het is het bekende b h r ū m a d h y a uit de Hindoe-theologie. Ten slotte neemt de priester uit een pisangblad (t ě k o r t ě g a k) een druppel r o o d sirih-sap (b a n g k ě t), die op dezelfde plaats tusschen de wenkbrauwen wordt gesmeerd.—Hiermee is het sacrament van het m a b a k t i geeindigd. Het is het *heilige contact* der geloovigen met God.

Zijn dus het m a b a n t ě n en het m a b a k t i de beide meest essentiele bestanddeelen van de vereering in den tempel, met name bij de huidige tempelfeesten van de dorpen in de vlakte, daarnaast komen vele andere ceremoniën voor: *tempeldansen* als m ě n d ě t g a b o r e n r ě d j a n g, soms b a r i s-opvoeringen en vaak n g o e r ě k (wat wel ten onrechte „krisdans” genoemd wordt). Dikwijls heeft ook nog het aanbieden van lofliederen aan de goden (n g a t o e r a n g k i d o e n g) en het geven van tempelconcerten plaats.

In de oudere bergdorpen komen echter nog vele — onderling sterk afwisselende — ceremoniën voor, die in die gevallen ook obligatoir zijn. Men in hun groote verscheidenheid hier op te sommen, is volkomen ondoenlijk.

Wij mogen enkele er van even aanstippen: verschillende vormen van i g ě l w a j a h e n m a b o e a n g, dansceremoniën, soms verricht door de tempelfunctionarissen, soms door de ongehuwde jongelingen (t a r o e n a³⁶).

Verder: het groote tempelfeest in het dorp *Troenjan* aan het Batoer-meer, uitvoerig beschreven door Walter Spies³⁷), het merkwaardige *posa*-feest in *Kajoebii*,

behandeld in de desamonographie over dat dorp van I Déwa Poetoe Boekian, bewerkt door den heer Grader³⁸).

Beide beschrijvingen zijn voor hen, die zich ook voor de oudere vormen van den Balischen godsdienst interesseeren, het lezen ten volle waard.

Merkwaardige gebruiken in Karang-Asëmsche dorpen vindt men in Korn's Adatrecht³⁹), en zeker niet minder in diens monographie over het dorp Těnganan⁴⁰).

Van de merkwaardige gegevens uit de oorkonden vermelden wij het herhaaldelijk genoemde *ratu karya*, *rāja karya* of ook *pūjān sang ratu*, waarbij onder *ratu* of *rāja* vaak een Godheid bedoeld wordt, niet een Koning⁴¹); het groote feest voor Bhaṭāra Datonta te Troenjan in de maand Bhadrāpāda⁴²), de vereering voor Bhaṭārī Mandul in de poera Těgěh Koripan op de Goenoeng Panoelisan door de lieden uit het dorp Soekawana⁴³), die voor Sang Ratu di hyang Karimama door de lieden van Bangli⁴⁴).

Talrijk zijn ook de vermeldingen van vereering der Vergoddelijkte Voorouders van vorsten. Zij verdienen een afzonderlijke behandeling ten volle. Ook de archeologie kan profijt trekken van de vele gegevens nopens vroegere bijzettingplaatsen, die in verschillende oorkonden voorkomen.

Wij noemen hier slechts de godheid Gaṇapati uit het heiligdom Tu Mpu hyang,⁴⁵) omdat het op verschillende gronden aannemelijk is, dat Tu Mpu hyang de oude naam is van het zoo belangrijke dorp Batoer

en zeer waarschijnlijk ook van den Batoer-berg, evenals Tu Luk byu de oude naam voor de Goenoeng Abang en To-Langkir die voor de Goenoeng Agoeng was, waarbij wij bovendien telkens het element Tu (To) meenen te mogen herkennen, dat wel 'Mensch' 'Heer' beteekent, vgl. da-tu en tu-an.

Het meest volledige — en hiermee willen wij besluiten — is ons de feestkalender van het dorp Bangli overgeleverd; in een oorkonde van 1204 (die wij reeds in verband met de poera Kěhěn bespraken) wordt voor elke maand van het jaar vastgelegd, in welken tempel vereering moet geschieden⁴⁶); deze volledigheid herinnert ons aan den Těngananschen feestkalender, zooals Dr. Korn ons dien heeft leeren kennen⁴⁷) en aan Grader's monografie over het dorp Maděnan⁴⁸). Ik zou dan ook gaarne deze inleiding besluiten met een woord van dank aan die vele Bestuursambtenaren op dit eiland, die hun vrijen tijd geheel besteedden (en besteden) aan verder onderzoek van adatrecht en godsdienst der Baliërs. De namen van Liefrinck, van Korn en van de Kat Angelino mogen naast andere met eere genoemd worden. Wij kunnen slechts hopen, dat de huidige Bestuursambtenaren hun illuster voorbeeld blijven volgen. Voor het naaste heden blijkt zulks gelukkig in hooge mate het geval te zijn.

De belangrijke lezing van Dr. Goris wordt beloond door een hartelijk applaus. Voorzitter dankt den spreker voor zijn voordracht en sluit de vergadering voor dezen dag.

AANTEKENINGEN BIJ BALI'S TEMPELWEZEN

DOOR

Dr. R. GORIS.

1) Zie bv. Rich, *Dictionnaire des Antiquités romaines* (1861), sub voce *templum*.

2) Over deze laba poera zie men Korn, *Adatrecht*, p. 174 en 562 (nopens het bezitrecht v.d. poera hierop); p. 308 (over den pamangkoe als deelbouwer of pandhouder van deze gronden); p. 540 (over bosschen als laba poera); p. 592 (over afstand door den vorst van droewé-gronden als laba poera).

3) Over het heilige karakter der sĕloending kan hier niet uitgeweid worden. Bij het groote Doodenfeest, het Déwa-jadnja in de poeri van Karang-Asĕm in de maand Augustus 1937 bleek zulks opnieuw. Men zie voorloopig Korn, *De dorpsrepubliek Tnganan Pagringsingan* (Uitg. Kirtya, 1933), p. 181-182, 185-186, 189, 191, 195-197, 201, 205-206, 208-211, 214; verder W. Spies over *Troenjan*, in *T. B. G.*, 73, 1933, p. 234 sqq. Ook Grader over *Kajoebii*, *T. B. G.*, 76, 1936, speciaal p. 128 sqq., terwijl aangetekend moet worden, dat in talrijke oude vorstenedicten nopens de sĕloending afzonderlijke bepalingen worden aangetroffen.

4) Over de balé agoeng zie men Korn, *Adatrecht*, p. 84, 188 sq., 192; Goris, *Het Godsdienstig Karakter der Balische Dorpsgemeenschap in Djawa*, 15, 1935, p. 5; Grader, *De Tweedeeling in het Balische dorp*, *Meded. Kirtya*, afl. 5 (1937), p. 51.

5) Roerah, ngroerah, of zelfs meer Javaansch: loerah, pangloerah, is de vertegenwoordiger der goden in hun functie van *Grondheer* (Landheer).

6) Deze mandjangan sĕloeang kan hier niet in den breede besproken worden. Op Bali — ook in de sanggah's wordt deze kapel „met hert” of „hertekop en gewei” in het algemeen als de zetel (palinggi) van Batara Madjapait, Maospait of Maspaait genoemd. Echter:

1) vereeren de pandé wĕsi hun batara speciaal met dezen hertekop, zelfs in hun badé, hun verbrandings-

toren (Vgl. Goris, *Meded. Kirtya*, afl. 1, (1929) p. 41 sqq. en de hierboven gegeven beschrijving van de poera Dasar Gĕlgĕl),

2) wordt in de poeri van Gianjar deze kapel beschouwd als speciaal gewijd aan het rijdier van Mpoe Koetoeran (Vgl. Van der Kaaden in *Djawa*, 17, 1937, p. 397),

3) is op Noesa Pĕnida de mandjangan sĕloeang gewijd aan Bagawan Toemanglang (Vgl. Grader in *Djawa*, 17, 1937, p. 378),

4) bestaat er anderzijds een nauw verband tusschen de gamĕlan sĕloending en batara Maospait, zie Spies, *Troenjan*, p. 234; Grader, *Kajoebii*, p. 128 sqq.

7) De meer in India voor de Drieëenheid gebruikte term: trimūrti is op Bali niet gebruikelijk. Men spreekt, meer litterair van triçakti, of meer populair van tiga sakti. Op Bali wordt deze Drieëenheid beschouwd als drie emanaties van Siwa, nl. Wisnoe (Noord, zwart, gunstig), Iswara (Midden, wit, „neutraal”), en Brahma (Zuid, rood, ongunstig). In plaats van een lijn Noord-Midden-Zuid kent men ook een opstelling West-Midden-Oost. Zie verder Goris, *Bijdrage tot de kennis der Oudjav. en Balin. theologie* (Leiden 1926), passim, waar ook uitvoerig over het Siddhānta-karakter dezer voorstellingen gesproken wordt.

8) Over Goenoeng Lĕbah vergelijk men voorloopig *Djawa*, 17, 1937, p. 397, noot 1 (echter zijdelings en onvolledig).

9) Over Soeria en Aditia, zie Goris, *Bijdrage... Theologie*, passim.

10) Tijdelijke offertafels, slechts voor één feest dienende, heeten asagan.

11) In *Djawa* 15, 1935, p. 8. Sommige jeugdige taalpuristen in Zuid-Bali schijnen thans in plaats van tjandi bĕntar ook wel van tjandi gibah of tjandi sibak te spreken.

12) Soms komen ook drie gĕdong's voor. Men zou voorloopig mogen aannemen, gezien

de sanggah's uit het dorp Soekawana en gezien het feit, dat niet alleen vele poera's dalēm in het Boelèlèngsche dit type vertoonen, doch ook de beide beroemde tempels, de poera bēdji van Sangsit en de poera Madoewé karang van Koeboetambahan (en vele anderen), dat hier een survival is van een zeer ouden, algemeen verspreiden Zonnecultus, die zelfs tot in de oudheden van Mexico (de Maja-cultuur) terugwijst. Dan is de middelste, *essentieel open*, zetel die voor den Zonnegod, de beide gesloten gebouwen (gēdong) zijn voor de voorouders, als manlijk en vrouwelijk onderscheiden. Juist het feit, dat men deze gebouwen thans nog (in Boelèlèng) aantreft bij poera's dalēm en bij agricultuurele tempels, versterkt deze hypothese. Bouwkundig wordt zij gesteund door de drie afzonderlijke trappen (oendag), die telkens heenbreken door den opbouw in pangka's (steenen terrassen).

Het geheel heet thans in Boelèlèng babatara. In Moenting (KA) treft men een soortgelijk heiligdom aan met terrassen (pangkēd) en drie trappen (tragtag), waarbij op het hoogste terras 3 méroe's staan!

13) Over de beteekenis van titi gonggang en tjang apit zie men nog nader Goris in Djawa, 15, 1935, p. 6 en Grader, Tweedeeling in het Oud-Balische dorp, in Meded. Kirtya, no. 5 (1937), p. 58.

14) Zie Korn, Adatrecht, p. 188; Goris, Het Godsdienstig karakter der Balische Dorpsgemeenschap (Djawa, 15, 1935, p. 11); Grader, Madènan, in Meded. Kirtya, no. 5 (1937), p. 83.

15) Over het onderscheid tusschen de reeds gelouterde pitara en de nog ongelouterde pirata, zie Goris, Het Godsdienstig karakter, p. 4 sq. en noot 12 en 13 (p. 15).

16) In de poera dalēm wordt ook de „Doodengod” vereerd, soms als manlijk gedacht: Batara Gēdé Dalēm, soms (meer Hindoeïstisch gekleurd) als vrouwelijk: Batari Doergā; over een echtpaar wordt ook wel gesproken. Deze geheele materie hangt tevens samen met de voorstellingen, die de Baliër heeft over het verband tusschen „dood” en „vruchtbaarheid”.

De opvatting, dat Doergā meerdere manifestaties heeft, is algemeen. In gunstig aspect heet zij vaak Umā; ongunstig (als moertian) Durgā (vgl. nog de „vreeselijke” aspecten van Durgā-mahiṣa-asura-

mardinī, zooals bv. het beeld in den tempel van Boekit Darma in het dorp Boeroean, thans Koetri, tevens herinnering aan Erlangga's Moeder; zie Stutterheim, Oudheden van Bali, Publicatie Kirtya, deel I, text (1929) p. 127, deel I, platen (1930), figuur 27.—Thans wordt door de Baliërs gedacht, dat Durgā zich wel eens als Rangda kan manifesteren, doch dat zij tenslotte „gebonden” is in en aan de poera dalēm.

17) In Noord-Bali wordt poera bēdoegoel wel gebruikt als synoniem van poera soebak.

18) Utsawa beteekent in het Skt.: a) onderneming, begin; b) feestdag. Sommige tempels onderscheiden één odalan per 210 dagen, één oesaba eens per jaar van 12 lunaire maanden. Ook andere combinaties komen voor. Zoo heeft bv. de poera Kēhēn van Bangli een odalan op Pagorsi en daarnaast een driejaarlijksche oesaba op poernama kalima (volle maan van 5e maand).

19) Als nog liggend in het dorpsgebied van Toesan wordt dit heiligdom vermeld in het oude geschrift Kusuma déwa purāṇa, zie Djawa 17, 1937, p. 275. Betreffende dezen tempel valt nog (naast de 3 méroe's voor de drie Personen der Drieëenheid) de wereldslang Anantabhoga of Bāsuki te vermelden, waarvan de kop zich in een afzonderlijke centraal gelegen ommuring bevindt, terwijl de staart zich elders op het tempelterrein in een kleinere ommuring uit den grond verheft. Ook in dezen tempel worden vele oude Hindoe(-Balische) beelden bewaard en vereerd.

20) Op het verband tusschen het karakter van een Balischen tempel en het aantreffen van oudheden daarin hoop ik bij andere gelegenheid uitvoeriger terug te kunnen komen.

21) Zie schets A.

22) Zie Djawa 17, 1937, p. 265a (§ 8). Kēhēn hangt etymologisch samen met Jav. kērēn, Mal. kērān, 'vuurtest'; ook met Bal. koerēn, eigenlijk 'haard', thans 'huisvrouw', 'huisgezin'.

23) Vgl. aant. 20; gadōeh beteekent 'houden', 'bezitten', 'bewaren'.

24) Men vergelijkte hetzelfde verschijnsel van elf méroe's in de poera Bēsakiḥ,

zie Djawa 17, 1937, p. 264 sqq. (en aldaar Schets, no. 19, 29, 36, 46).

25) Zie EB XX = G 69 van Çaka 1126 (A. D. 1204), in VBG, 66, 3e stuk, 1926, p. 58.

26) Ook thans nog wordt de *driejaarlijksche oesaba* op *poernama kalima* gevierd; vgl. aant. 18.

27) Zie schets B.

28) Vgl. aant. 6.

29) Hier dus een duidelijke *pasimpangan* voor de godheid uit de *poera Kěntěl goemi* uit Toesan (Bandjar angkan).

30) Over de wijze, waarop Brahmanen in sommige niet-Brahmaansche tempels vereering mogen verrichten, kan hier niet nader ingegaan worden. Natuurlijk mag een Brahmaan geen vereering bewijzen aan de Goden (Vergoddelijkte Voorouders) van lieden of groepen van lagere kaste.

31) De verhouding tusschen *Sapta rěsi* (Skt. *Saptarši*) en de wereldslang *Anantabhoga*, en die tusschen Zon en Poolster (soms *Dhruwa*), *beiden Doe hoering akasa* genoemd, welke verhoudingen tenslotte ook weer interfereeren, kunnen wij hier niet nader uiteenzetten.

32) Dat Soeria of Aditia in bepaalde aspecten geïdentificeerd wordt met Siwa, heb ik herhaaldelijk uiteengezet (Bijdrage Theologie, Leiden 1926, passim; opnieuw in Djawa, 8, 1928, p. 41 sqq.). Dat deze Çiwāditya op Bali gerepresenteerd wordt door de Goenoeng Agoeng, evenzeer; zulks verklaart voldoende de *kadja-kangin* plaatsing van den Soeria-zetel.

33) Volgens Dr. Van der Hoop uit de Dong-Son cultuur (Vgl. Djawa 17, 1937, p. 302).

34) In Djawa 17, 1937, p. 261 sqq.

35) Zie Coris, Bali's Hoogtijden, in T. B. G., 73 (1933), p. 436 sqq.

36) Zie Spies - Goris, Overzicht van dans en tooneel in Bali, in Djawa 17, 1937, p. 205 sqq.

37) Zie W. Spies, Das grosse Fest in Trunjan, in T. B. G. 73, 1933, p. 220 sqq.

38) Zie T. B. G., 66 (1936), p. 127 sqq.

39) Zie Korn, Adatrecht (tweede druk, 1932), speciaal p. 186 sqq.

40) Uitgegeven door de Kirtya (1933), speciaal hoofdstuk III, De Feestkalender, p. 176 sqq.

41) Bv. in de oorkonde van Troenjan, EB VII (G 2) uit Ç 833, II b 4-5; van Sėrai A I (G 14) uit Ç 888, I b 3-4; van Batoer, p. Abang (G 19) uit Ç 933, VIIa 5, van Batoean (Gianjar), (G 20) uit Ç 944, IVa 6 (*raja kārya panti*) en IVb 1-2 (*raja kār-ya bhaṭāra i baturan*).

42) Oorkonde van Troenjan, EB VIII (G 3) uit Ç 833, IIa 5 - IIb 3.

43) In een oorkonde uit Daoesa, Serie A 2, (G 27) van Ç 983 (A. D. 1061) maken de lieden van *Pacanigayaner* bezwaar tegen, dat zij mee moeten doen met de vereering der lieden van *Sukhawana* aan *Bhaṭāra Mandul*, en dit bezwaar geldt blijkbaar, omdat zij *reeds hun eigen vereering* voor *Bhaṭāra Bukit Humintang* hebben. Van deze *Bhaṭāra Mandul* is het beeld op de Panoelisan ontdekt. Stutterheim vond op de achterzijde van een kleine scherf, afkomstig van dat beeld, een jaartal en las dit als (Ç) 999.

De oorkonde betreffende de vereering van *Bhaṭāra Mandul* dateert uit Ç 983, en spreekt over een *reeds lang* bij de menschen van *Sukhawana* bestaande ceremonie.

Dus het beeld zou volgens het door Stutterheim gevonden jaartal 16 jaar later gemaakt zijn; de bedoelde *vereering*, in Ç 983 vermeld, sluit nog niet zonder meer in, dat het beeld er toen al was, hoewel dit zeer plausibel is. Zie Stutterheim, Oudheden van Bali, Text, p. 71, 85, 135-138, Platen fig. 31 en 110.

44) EB XVIII = G 4 (ongeveer Ç 933-6), passim, doch vooral r. 1-2 *tua dang udu kibhaktyan sang ratu di hyang Karimama, di wanua di Simpat bunut* (het huidige Siděm boenoet bij Bangli).

45) *Tu-Mpu-hyang* wordt ẽn als desa ẽn als heiligdom vermeld in verschillende oorkonden, zoo in EB XIV uit Boeahan (Ç 1103) pl. III a, 6; in EB XV = G 54 uit Tjampaga (Ç 1103): pl. IIb, 1 en pl. IIIa, 4-5: *i sira bhaṭāra gaṇapti ring Tumpuhyang*; pl. IIIb, 3: *salwirni*

rěngka ring Tumpuhyang; pl. IIIb, 4: mari deça ri Tumpuhyang; pl. IIIb, 5: tan milwa ya mare Tumpuhyang; in Kintamani, serie D = G 67 (Ç 1122), - pl. IVb, 5: tahlakna angkěn cetra mareng Tumpuhyang; in EB XVII = G 73, uit Tjampaga (Ç 1246), herhaaldelijk: karāman ing Tumpuhyang; in EB XVI, uit Tjampaga (ongedateerd), I b 1: ri sira bhaṭāra ga-
napati ri Tumpuhyang.

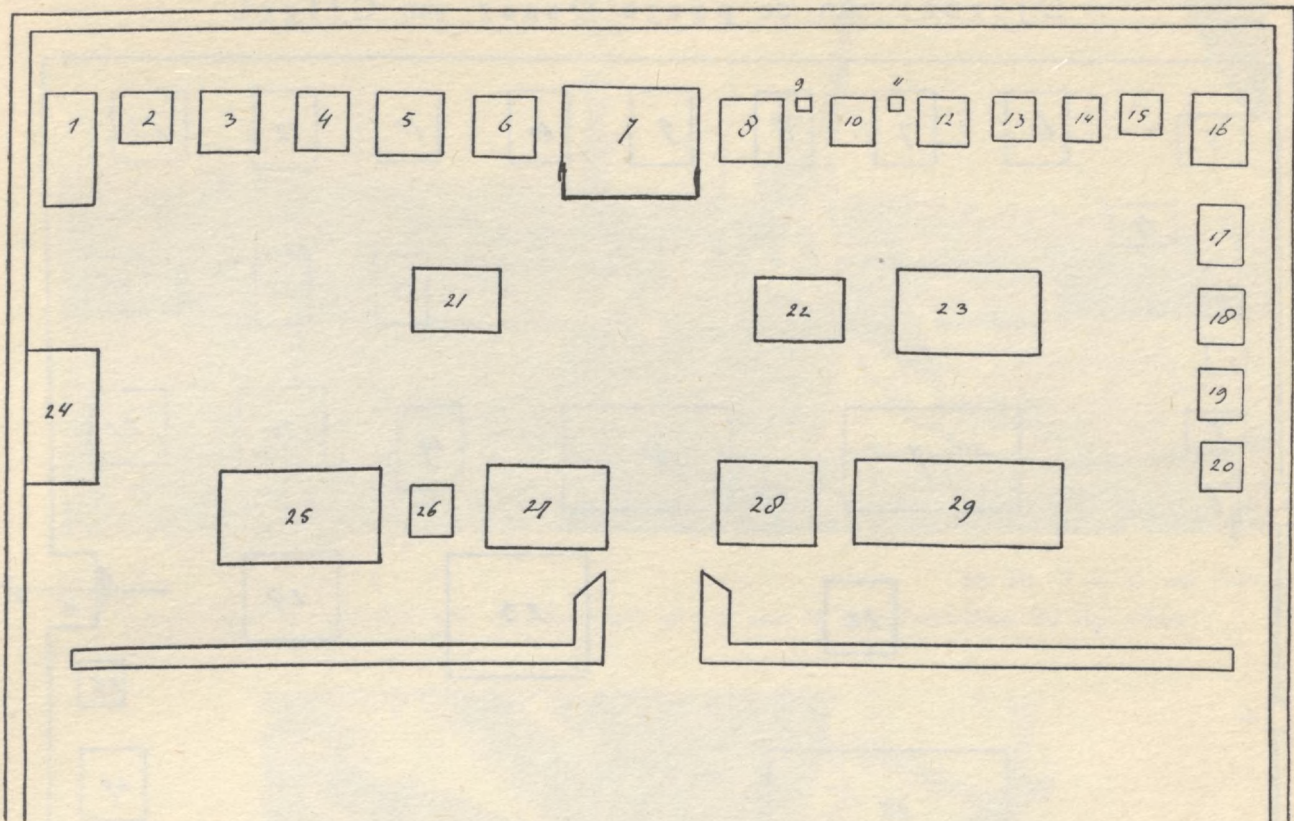
46) EB XX = G 69, uit Bangli (Ç 1126), pl. III b 7 — pl. IV a 6, waar wij de volgende heiligdommen vermeld vinden: hyang Hatu (ook uit Běsakiĥ-oorkonden bekend), hyang Pasěk (zie het in den text opgemerkte naar aanleiding van de poera Dasar Gělgěl), hyang Paha Bangli, hyang Těgal, hyang Pěkěn lor, hyang Kěhěn, hyang Waringin, hyang Pěkěn kidul, hyang Wukir, hyang

Kadaton, hyang Pahumbukan hyang Buhitan, hyang Pandé, over welke godheden meer te vertellen zou zijn. — In andere stukken vinden wij nog het Galoengan-feest vermeld (EB XIV), waarbij wij nog aanteekenen, dat tijdens Galoengan de odalan's van poera Loehoer (bij Wongaja gedé; de zg. Watoe Kaoe-tempel), van poera dasar Gělgěl en van poera Kěntěl goemi van Toesan vallen. Op Koeningan valt het feest van poera Sakėnan te Sėrangan en van poera panti Timbraĥ in Paksa bali, met de prang déwa; op Pagorsi is het kleine feest van de poera Kěhěn. De groote tempels Běsakiĥ en Těgěĥ Koripan volgen den Hindoebalischen maandkalender.

47. Zie noot 40).

48. In Meded. Kirtyā, afl. 5 (1937), p. 73 sqq.

Schets A

Het bovenste (derde) terras van de poera Kěhěn van Bangli.

a) Noordelijke reeks (k a d j a)

1. Batara Madoera
2. Batara Sakti Gědė Pandė
3. Batara Manik tirta
(voor afsmeeken van sawahwater)
4. Batara Maspait (3 t o e m p a n g)
5. Batara Goenoeng Agoeng
(speciaal : Batoe Maděg)
6. Batara Ngroerah Sakti
7. Batara Sakti Kěhěn (11 t o e m p a n g)
8. Batara Poetjak
- 9 en 11 Ngroerah Tjorong agoeng
10. Batara Tjorong agoeng (3 t o e m p a n g)
12. Batara Poedjoeng Sari
13. Batara Goenoeng těngah
14. Batara Goenoeng Sěloko
15. Batara Gědė Sema

b) Oostelijke reeks (k a n g i n)

16. Sanggar tawang (voor Soeria=Aditia, den Zonnegod, dus in N.-O. hoek : k a d j a k a n g i n).

17. Batara Taman sari
18. Batara Panjarikan
19. Batara [Ratoe] Pasěk Toegoe
20. Batara [Ratoe] Pasěk Djimboel

c) Middenreeks (wellicht $\overset{\uparrow}{\text{O}}$ en O^+):

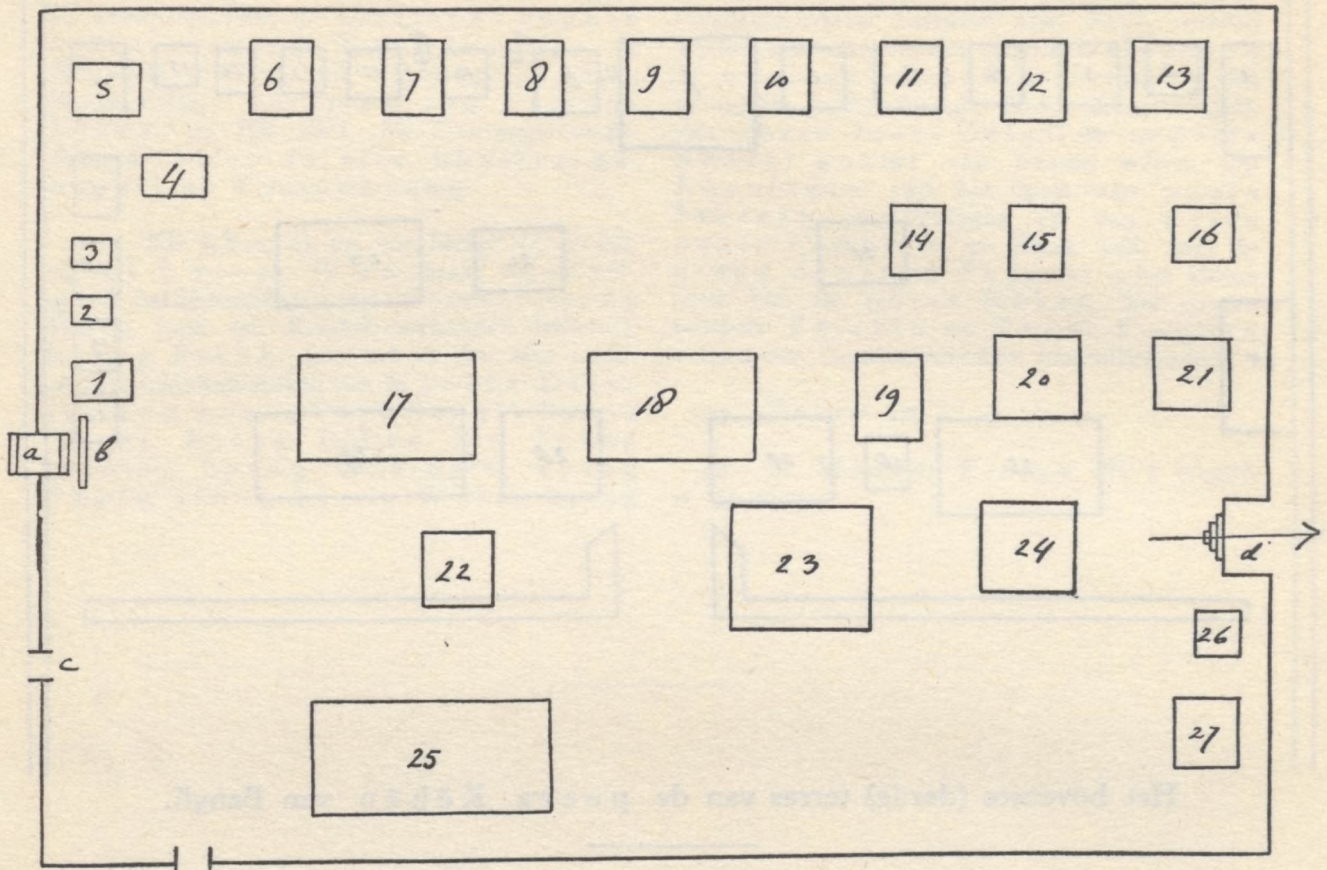
21. Batara Boekit djati $\overset{\uparrow}{\text{O}}$
22. Batara Gědė [Ratoe mas ajoe] Běndėsa O^+

d) Overige gebouwen

23. panggoengan
24. (balė) pakolėman (slaapplaats voor hen, die tijdens tempelfeesten bewakingsdiensten verrichten)
25. (balė) pėlipid
26. (balė) pawėdan (dus voor den Wėda's reciteerenden p a d a n d a)
27. (balė) pandapa (als p a s a m o e a n gebruikt)
28. (balė) dasar
29. (balė) padangka (ook als p a s a m o e a n gebruikt)

Schets B

Djěroan van de poera Dasar van Gèlgèl.

Legenda

- a. padoeraksa (overdekte poort)
- b. aling-aling (afschutting hiervan, tegen daemonen)
- c. kleine nevenpoort
- d. toegang tot de woning van den tempelpriester (pamangkoe)

Eerste groep (kapellen en méroe's)

1. Ratoe Pasèk Gèlgèl (3 toempang)
2. en 3. Ratoe alit Goenoeng Agoeng (dus twee pasimpangan voor de Godheid uit de poera Běsaki)
4. (Batara) Panjarikan Koenta Rawas
5. Padmasana voor Batara Soeria (Aditia), dus in den hoek N.-O. (kadja * kangin).
6. [Palingih] Ratoe Pasèk Gèlgèl, dus daarom thans tevens Ngroerah Agoeng, groote Grond-bewaker (-beheerder)
7. [Pasimpangan] voor Batara ring Kěntěl goemi (een méroe met 9 toempang, in speciale vereering bij den Déwa Agoeng zelve).
8. Tigasana (drie-zetel) voor de Tigasakti (de Drie-eenheid, in speciale vereering bij de Brahmanen).
9. Batara Dalēm Dasar Gèlgèl, de thans centrale méroe (met 11 toempang), zijnde de hoogst-denkbare vereeringsplaats van de Vorsten van Gèlgèl — Kloengkoeng.
10. Batara (ida) Mas Tjandana

11. [Pasimpangan] Batara Sakėnan.
12. Batara Maspaıt (3 toempang, voor de Pandė wěsi)
13. Batara Mas Moemboel
15. Batara Sapti rěsi (Anantaboga)
16. Batara Těngah ing Sagara
24. Batara ing Sėla madjėmoeh

Tweede groep (andere gebouwen: paroeman, pasamoean, altaren, offerkeukens enz.)

14. (Balė) panggoengan
17. (Balė) pasamoean alit (alit = klein)
- 18 - 19 - 20. (Balė) pasamoean agoeng (agoeng = groot)
21. Schuur voor de tempelrijst (loemboeng)
22. (Balė) Pawėdan (voor den Wėda's reciteerenden padanda)
23. (Balė) paroeman (vgl. 17 en 18-20).
25. (waarschijnlijk) voor tempelorkesten.
26. en 27. (Balė) pawarėgan, offerkeukens.

Padangbaai.

ph. Dr. P. G. C. van Oort.

Volgeladen sloep, getrokken door een motorboot op weg naar de kade Padangbaai. Op den achtergrond het s.s. „Op ten Noort”.

Omgeving Padangbaai.

ph. Dr. P. G. C. van Oort.

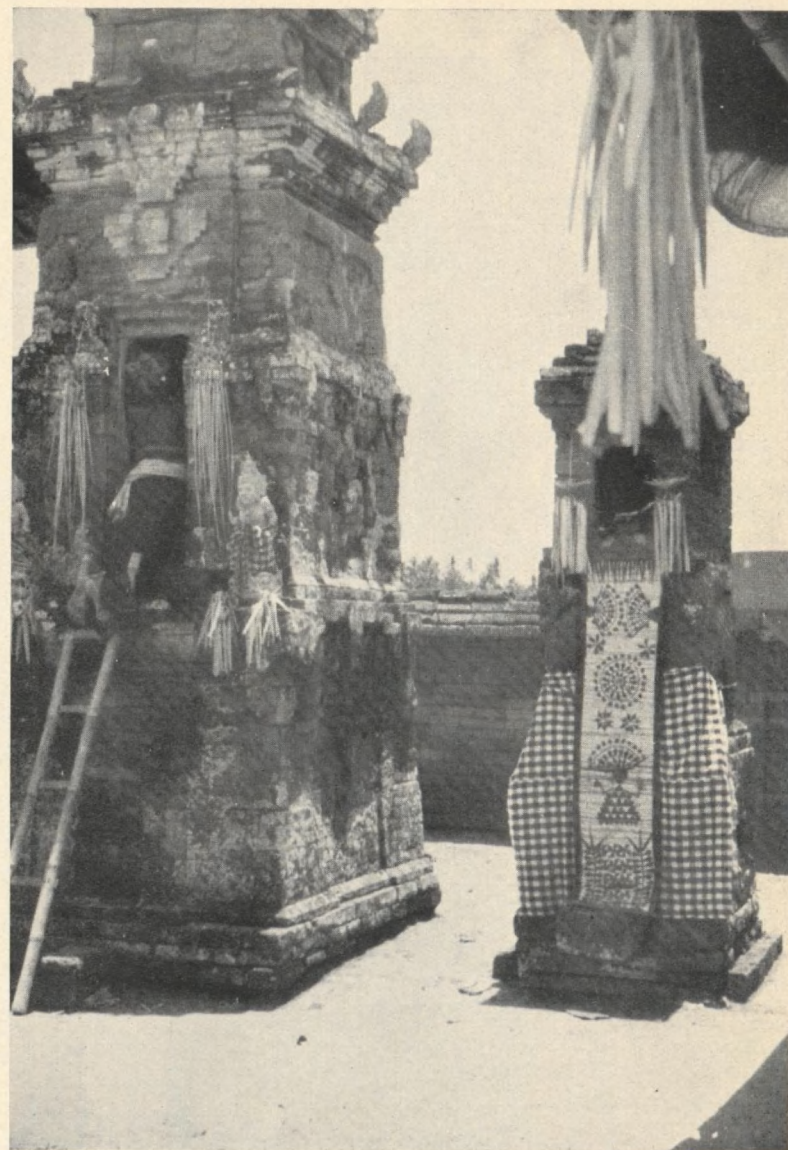
Altaar langs den weg, in de buurt van het strand.

Denpasar.

ph. Ir. S. Riis.

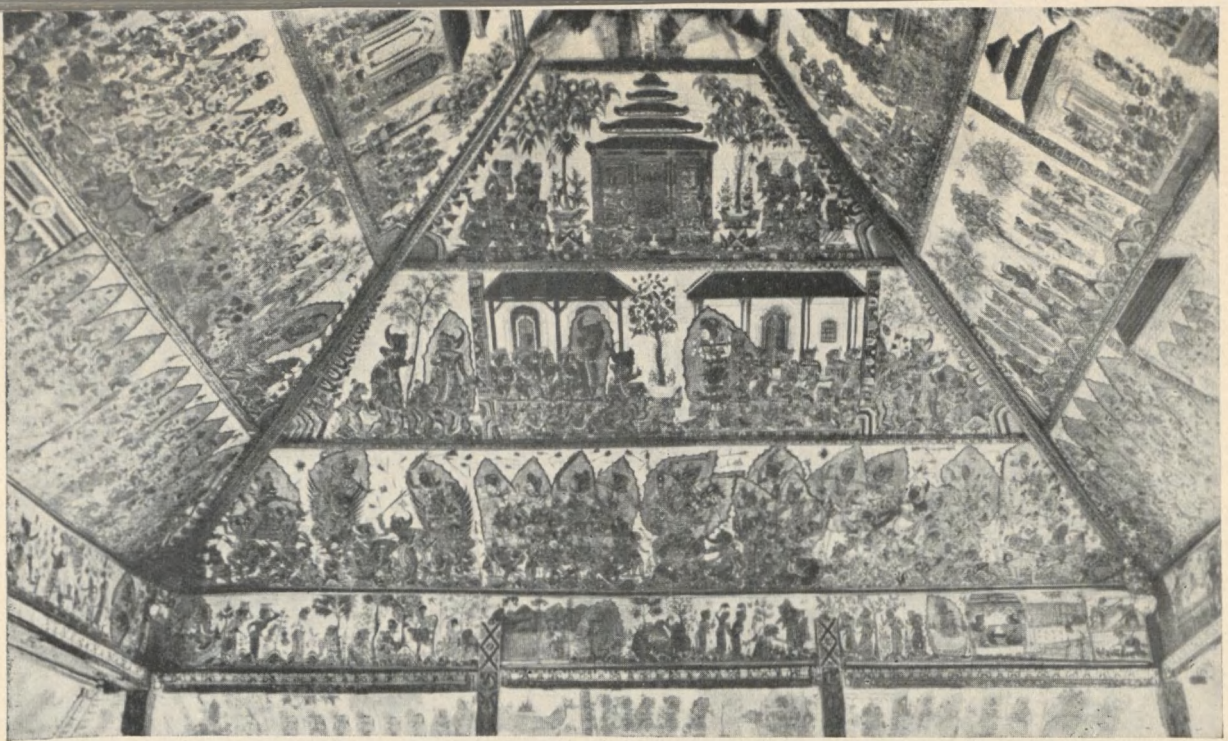
Balische vrouw bij een altaar. Op de photo ziet men rechts een lamak neerhangen.

Denpasar.

ph. Ir. S. Riis.

Een oude priesteres is bezig te offeren. Men lette op de ladder, die tot de nis toegang geeft en op de van een kleiner nisje afhangende lamak (op de photo rechts).

Kloengkoeng.

Plafondschilderingen in de Kërta Gosa te Kloengkoeng.

ph. Hwa Heng, Denpasar.

Kloengkoeng.

ph. Dr. P. G. C. van Oort.

Op den voorgrond twee staarten van slangen, ter versiering van de trapevels der Kërta Gosa. Vanuit de Kërta Gosa heeft men het gezicht op de balé kambang, met op den achtergrond (rechts) de z.g. overdekte poort (padoeraksa) van de in 1908 vernielde poort van den Dewa Agung.

Kloengkoeng.

Balé kambang, in de buurt van de Kërta Gosa.

ph. Dr. P. G. C. van Oort.

Kloengkoeng.

ph. E. H. Andriessen.

Beeld voor de overdekte poort (padoeraksa) van de in 1908 vernielde poeri van den Dewa Agoeng.

Bĕsakah.

Sanggar agoeng

ph. Dr. P. G. C. van Oort.

Op het hoefderf van het centrale heiligdom gelegen en gewijd aan Wiṣṇu (links), Iḡwara (midden) en Brahma (rechts).

Bĕsakah.

ph. G.

Doorkijk op het hoefderf van het centrale heiligdom, met op den achtergrond de hoofdpoot,

Běsakiĥ.

ph. E. H. Andriessen.

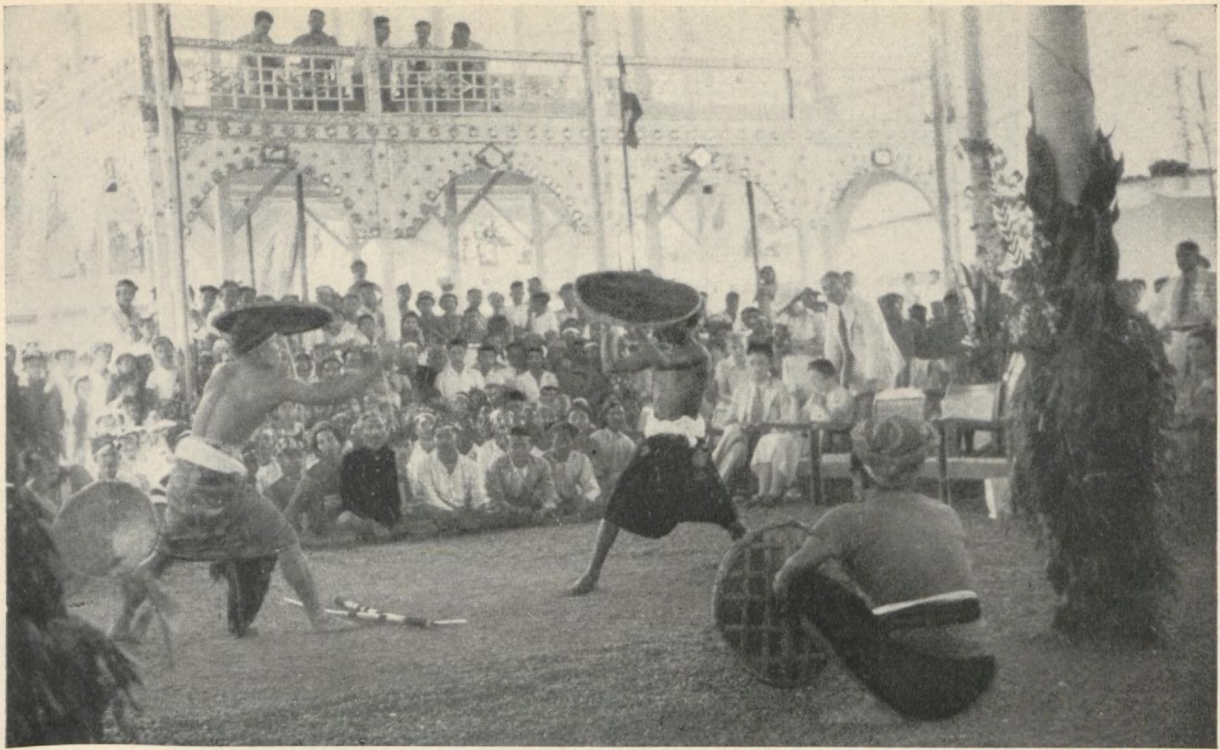
Fragment uit één der houten deuren van een poort in den Rijkstempel te Běsakiĥ.

Denpasar, Bali-Museum.

ph. Dr. P. G. C. van Oort.

Krisdrager.

Karangasëm.

ph. Ir. S. Riis.

Stok-gevecht, Ende genaamd, door strijders uit de desa Seraja tegen die uit de desa Timbrah, gehouden in de Poeri Karangasëm.

Karangasëm.

ph. E. H. Andriessen.

Redjang-dans, uitgevoerd door tempelmaagden uit de desa Asak.

Karangasēm.

ph. Dr. P. G. C. van Oort.

Een der stellingen om de dansplaats in de Poeri Karangasēm. Deze stellingen werden vóór het congres gebruikt voor een godsdienstige plechtigheid (Dewajadjna-en Maligia-feest, 1937).

Sanoer.

ph. Ir. S. Riis.

Meer dan levensgrootte beelden op het erf van den Heer H. Neuhaus te Sanoer.

Woensdag 20 October 1937.

Na het debarkement vertrokken de congressisten naar Kloengkoeng, waar de, in 1920 herbouwde, rechtszaal, de Kerta Gosa, bezichtigd werd. Hier had men als het ware oogen te kort. Want niet alleen de fraaie plafondschilderingen van het op hoogen basis opgetrokken gebouw trokken de aandacht, doch ook de verkoopstentoonstelling van Balische kunst, aan den voet daarvan ingericht. Verder maakten velen gebruik van de gelegenheid om de bale kambang in de buurt, alsmede de fraaie poort van de in 1908 vernielde Poeri te bezichtigen, terwijl de architectuur van het in de buurt liggend schoolgebouw, waarin veel prachtig reliefwerk is aangebracht, niet zonder bewondering werd voorbij gegaan.

Het sein tot vertrek werd na eenigen tijd gegeven, want men moest voort, naar Bali's grootste heiligdom, de Poera Běsaki. De oude centrale tempel van Bali, in terrassen gebouwd op 1000 M. hoogte tegen de helling van de Goenoeng Agoeng, gaf vele interessante dingen te zien. Bij enkele der altaren was men in de gelegenheid een gedeelte van het offerritueel mede te maken. Velen zullen onderwijl genoten hebben van het prachtige uitzicht over de vlakte, waartegen poorten en tempeldaken scherp afstaken. Nadat de officieele gasten door Dr. Goris, van wiens hand een belangrijke publicatie over dit heiligdom het licht had gezien in het tweede Bali-nummer van „Djawa” (aflevering 5-6, 1937), waren rondgeleid, daalde men de trappen af om zich weer te verstrooien over de auto's, die de reizigers naar Karangasem brachten. Hier zou de lunch worden gebruikt. De Poeri van den Nagara-Bestuurder van Karangasem bood een feestelijken aanblik. Niet alleen waren verschillende, tijdelijk voor het in 1937

gehouden Maligia-feest opgetrokken gebouwen en stellages in al hun sier en tintelenden kleurenrijkdom voor dit congres blijven staan, doch ook hier was een verkoopsgelegenheid ingericht, zoodat houtsnijwerk, bonte doeken en oudheden als het ware een om-muring vormden voor de dansplaats waaromheen het gezelschap plaats nam. Meer dan één gamelan werd ondertuschen bespeeld. Haast onopgemerkt hadden Legong - danseresjes uit het dorp Selat zich naar het einde van den dansvloer begeven. Twee fragmenten van bekende verhalen werden opgevoerd. De „Tjalonarang,” vanaf het begin tot den dood van Rangda, begeleid met de „gěnding Doerga”, en daarna een stuk uit de „Praboe Lasěm,” van het begin tot het vertrek van Praboe Lasěm naar het slagveld. Het tweede fragment werd begeleid door de „gěnding Lasěm.” Men wist niet wat meer te bewonderen, de lenig uitgevoerde, vlugge bewegingen of de techniek van het oogen-spel.

Daarna werd een tempeldans opgevoerd, de Rědjang van de desa Asak. De tempelmaagden hadden tevoren plaats genomen op de treden van een der hooge, indrukwekkende stellages op den achtergrond en kwamen nu statig daarvan af, elkaars slendang vasthoudend in rijen naar de dansplaats geschreden. De plechtige bewegingen van dezen dans staken scherp af tegen de razend vlug uitgevoerde passen van de pas aanschouwde Legong.

Het schouwspel eindigde met een Ende, waarbij „krijgers” uit de desa Seraja den strijd aanboden tegen die uit de desa Timbrah. Zij waren gewapend met een lange lat waarmee zij elkaar probeerden te treffen, zich verdedigend met een schild. Onder luide kreten van de hen aanmoedigende of

afkeurende dorpsgenooten betraden vele paren achtereenvolgens het strijdperk onder leiding van een scheidsrechter. Deze strijd eischt een groote vaardigheid in het uitwijken en een scherp blik voor het vinden van een trefkans. Toen de laatste paren nog bezig waren, begaven enkelen onder de toeschouwers zich op uitnoodiging van den Nagara-Bestuurder naar de Poeri waar zij onthaald werden op een rijsttafel en tevens in de gelegenheid werden gesteld om het waterpaleis te bezichtigen. Nadat dit had plaatsgevonden vertrokken de auto's weer naar Padangbaai. Het was onder tusschen laat in den middag geworden, doordat velen op hun auto-genooten moesten wachten. Aan den anderen kant was dit echter een voordeel, aangezien op den terugweg plotseling bleek, dat aan het strand een niet speciaal voor dit congres gehouden plechtigheid in een zeetempel in vollen gang was. Van verre hoorde men reeds de gamelan. Vrouwen in feestgewaad met hooge offers op het hoofd schreden statig tempelwaarts. Het geheel leverde bij het licht van de ondergaande zon een sprookjesachtig schouwspel op. Tegen het vallen van den avond werd de kade bereikt. Het koele tochtje over zee naar het schip was na de vermoeiende autoritten een waar feest.

Reeds in de sloepen toonde men elkaar de aankopen van den dag. Vol bewondering keek men naar de beeldjes, mandjes, kleedjes van den ander, doch was meer tevreden over zelf vergaarde schatten. In de verte kwamen, na het passeeren van een uitlooper der kust, langzamerhand lange rijen lichten in zicht: de „Op ten Noort” wachtte vol ongeduld op lang verbeide gasten.

In de conversatiezaal van het ss. Op ten Noort werd 's avonds een lezing gehouden door den Heer Colin McPhee, getiteld :

A Musician listens to Balinese Music.

Ladies and Gentlemen,

I have been asked to speak to you this evening on Balinese music. Instead of going into a technical description of gamelan technic, which I am sure you are already familiar with, I thought it might possibly interest you to know the reactions of a composer to Balinese music, and what he finds in it of interest and value.

I think that for a musician it is as important to be acquainted with Javanese and Balinese music as it is for a sculptor to know Assyrian, Mayan or early Greek reliefs, for a painter to be aware of Giotto, the Bayeux tapestry or Sung painting, for an architect to have some idea of Chartres, Angkor Wat or Chichen Itza. In these days we can no longer afford to be ignorant of other cultures ; it is necessary for the artist to know his medium from as many different angles as possible.

It must be said that musicians are rather noted for the narrowness of their culture, their lack of interest in any music but that of their own immediate world. For them the classics cover generally a range of perhaps two hundred and fifty years. What has preceded this interests one in a thousand, and the possibility of any form of musical art existing other than that which has recently developed in Europe practically never occurs to them.

In excuse for them it may be said that examples of the plastic arts from all over the world have from time to time been brought to the museums of Europe. In later years photography has made it possible for the western world to have some idea of the sculpture and architecture of the east. But music cannot be photographed; and up to the present time very few have attempted to put down what they have heard in musical

notation. It is true that a certain amount of phonograph records have been made of the music of different countries of the east, but these have a very narrow distribution, and almost never reach the general musician.

A wealth of musical material lies in the east whose value for the western musician cannot be estimated. It is tragic to find this music disappearing overnight, while nothing definite is being done to preserve or record it. And one is fortunate in finding such a land as Java, where the best musical tradition still survives in the kratons, and more fortunate still in finding a place like Bali, where the art of music with all its tradition is practised in almost every village on the island.

From a musician's standpoint, Bali is the ideal land, where music and dancing are not only loved by all, but play a most important part in the life of the people. Day and night one may hear the sound of music in the air, either in the temple or by the roadside. Religious and domestic ceremonies play a major part in the life of the Balinese, and none is complete without music and dancing or dramatic performances. One has only to see the crowds which gather around at any performance, and watch the interest of the audience, to realize what a hold music and the theatre have on the Balinese.

All these performances are accessible to whoever cares to stop and look on. There is no entrance fee; the performers have been paid in food or money by the temple or individual who is giving the performance. We have thus a social situation which the idealists of western culture are still hoping to create.

The Balinese conception of music differs radically from ours. If the average Balinese listens to music at all consciously, it is as a satisfying pattern of notes with a sonority which pleases him. He does not ask of the music,

as we do, that it should possess a variety of emotional nuances, and reflect the peculiar attitude of the composer towards the tragedies of life. His pleasure in music is a much purer one; he is content with it as purely an art of sonority.

Generally, however, music takes a secondary place in Bali, for it must be considered, first of all, as having a definite function to fulfill. It may be marched to, danced to, or used to precipitate a state of trance. At a ceremony its presence is as necessary as incense, flowers and offerings. It is something which is not created to be listened to in itself.

The many religious and domestic rites of Bali, and the wide variety of dance and dramatic performances demand many different kinds of music and instrumental combinations. As many as ten completely different types of gamelans exist in Bali today; if one counted also the various modified forms of these gamelans which exist at the same time, one would have well over twenty different types. It is perhaps this wealth of instrumental combinations which amazes the newcomer more than anything else. Each gamelan-type has its own idiom — its own musical repertoire, technic of playing, instruments and sonority. Each demands a separate and careful study before one can have any conception of Balinese music as a whole.

The musician from the West is delighted beyond words on first hearing a Javanese or a Balinese gamelan. In spite of many differences existing between the two, the essential features of each remain the same. In each case we have an art-music produced by a highly organized group; the scales of Java and Bali are closely related, and the gamelans of each are essentially percussive, made up chiefly of metallophones and gongs. For a composer,

who is always searching for new means of expressing himself, the sound of the gamelan opens up a completely new and undreamed-of world of sound. With a shock he suddenly finds that he has come upon a conception of music and a successful realization of it as different from his own as the moon is from the earth. It is only on prolonged study, and careful examination of minute details that he will realize just how much this music is an art, and how much its technical side contains lessons for the western world.

The music of a Balinese gamelan has three aspects which the western musician can study with profit. I name them in what seems to me the order of their importance; sonority, rhythm and melody. There is a fourth element which must not be overlooked, that of execution.

It is the sonority, first of all, which charms the listener, whether he be musician or layman. The ordinary listener may be somewhat wearied by what he considers the limitations of a five-note scale. The apparent repetitions in the melody seem to him extremely monotonous, for he cannot sense the direction of the music. But he is usually delighted with the sound of one the large gamelans, and captivated by the rhythm which runs through the music like an electric current.

For the musician, the sonorities of the different Balinese gamelans are a continual source of delight, and at the same time offer a great variety of sound-combinations to be studied. Here he can realize all the beauties of an orchestra which is purely percussive; he can study for the first time in his life the enormous possibilities of metal or wood when used as a basis for sound-production.

The construction of a gamelan is, for the musician who has listened all his life to the symphony orchestra, an acoustic miracle. There is a unity of

sound and a richness of overtones which can never be obtained from the combining of strings, wood-wind instruments and brass. One must first remember that all the metal keys of the gamelan are either suspended, or else set upon shock-absorbers, so that each key, when struck, produces a clear, metallic tone which is allowed to vibrate without interference. All the members of the gong family are also suspended, in some way or another, with the result that the sound produced by the whole gamelan is something almost impossible to describe, something that is clear and transparent, like chimes, something that floats away on the breeze. Our own symphony orchestra sounds, forever afterwards, thick and heavy in comparison.

Here already is a phenomenon of sound that is profoundly stimulating to the musician. But when he stops to examine the texture of the music itself, the system which cunningly assigns to each instrument its own particular part, so that all contribute in different ways towards producing the maximum sonority, the musician must receive a completely new conception of orchestral sound, and discover certain scientific principles which can be introduced to advantage in the western system of orchestration.

The Balinese gamelan, like the Javanese, has an exceedingly complex texture. Upon a given series of notes (limited to the range of one octave) a more expanded melody is constructed, with a range of at least two octaves. This melody may or may not be paraphrased in the octave above. In the upper registers an incessant arabesque is worked out, based upon the essential notes of the melody. So we have thus, in different strata, the base for the melody, the melody itself, paraphrase and figuration assigned to the keyed instruments. The musical phrase is punctuated by

the gongs; large ones for the periods, smaller ones to subdivide the musical sentence, to mark the off-beats, or to give, at times, a syncopated cross-rhythm. The drums animate the whole, and supply a rapid pattern of shifting accents, whose main object is to slightly emphasize the subdivisions of the sentence. The cymbals maintain a steady and rhythmic tremolo, and reinforce the drums on the important accents.

Here it can be seen that each instrument has its own separate function; each is related to the other, like the different parts in the mechanism of a watch. The larger instruments move more slowly, the smaller ones at a higher rate of speed. This is orchestration of a very high order, based upon the first principles of acoustics.

In spite of the fact that music is, before anything else, the art of sound, the music-student of Europe and America is taught to consider sonority of minor importance. His teacher belittles the few masters we have of orchestration, speaking of them contemptuously as colorists. The ugly orchestration of a Beethoven symphony is never admitted, while the beautiful texture of a score by Debussy is passed over as something of little significance. The western composer is apt to consider music less as an art of sound than a sort of glorified language, with which he can express the noble sufferings of his soul to the world at large. His musical training has a lot to do with this. He is taught from the beginning to *read* music, and to think of it in terms of the written page. He learns to analyze it from either a romantic or an intellectual standpoint in the silence of the studio, and the printed notes of the score take on for him a literary meaning which has little to do with the science of sound. He comparatively rarely ever *hears* the music, and when he does, he listens to it less from the standpoint of sound than from his remembrance

of the written page. Many rules which govern our classical music are completely non-musical, having been formulated by monks of the middle ages, who, for nothing better to do, worked out abstract patterns of notes with the same pedantic concentration that they devoted to problems in chess.

Balinese music is the complete negation to all of this. It is practical before all. A Balinese learns to play without learning to read, for there are, thank God, no written notes which he ever refers to. He is interested in the *sound* of music, not in its *meaning*. For him musical utterance is as natural and unhindered as the song of a bird, something springing from the urge to rhythmic expression, both spontaneous and physical. Belonging, at the same time, to a race with a long cultural tradition, he is not content with expressing himself in terms of simple folk-song, but has developed his musical style until it has become a rich and complex art. It is precisely this union of a primitive and joyous vitality with a technical sophistication which holds so much charm and interest for the musician.

European music has long ago lost its joyousness and freshness. When we look at the works produced by the serious composers of today, of Stravinsky, Schoenberg and Hindemith, we are appalled at the weariness and empty formalism of the music. Music becomes more and more removed from everyday life, and we cannot wonder at the general lack of interest amongst the ordinary public for the works of modern composers. In the music which is being written today, we find spontaneous life and joy only in American jazz, or the few Europeans who have managed to imitate it.

In America, jazz appeals to everyone, rich and poor alike, stenographer millionaire and esthete. It is on very rare occasions indeed that you will find

one of those very superior persons who look down their nose at it. The craze for jazz has spread to Europe, and even the best modern composers of today have experimented with it.

What is this universal appeal of jazz that starts the foot tapping, and which never fails to lift the spirits? Its melody and gay impersonality have much to do with this, but the most important factor is its rhythmic vitality. The rhythms of jazz find their roots in primitive Africa, and would have been lost forever had it not been for their survival among the negroes of America. Civilised Europe had already forgotten what rhythm really was in the distant past. Our symphonic heritage has been built upon the tight and artificial rhythms of court dances, together with a few rhythms clumsily danced to by simple peasants. The feeling for syncopation, which lies at the heart of so much eastern music, and gives to it such intense vitality, is just being found again in the west, recaptured at the last moment.

The most complex rhythms of the latest American jazz composers are, however, child's play in comparison with the syncopations which any Balinese youngster can perform with complete ease. Here in Bali one hears every day rhythms which defy analysis, played with the utmost precision by a large group of musicians. The Balinese feeling for syncopation is like that of a skilled tight-rope walker who, in virtuoso display, seems to lose his balance, now falling over on one side, now on the other, but always regaining his balance at the crucial moment. It is the understanding of the elements of Balinese rhythm, especially when played on the drum, which is the most difficult thing for the western musician. It is impossible to reduce them to a set of formulas, for so much of it is purely instinctive. A Balinese can no more tell

you how he plays the drum than a fish could explain how it swims. Here there is nothing for the unfortunate western musician, with his lost sense of rhythm, to do but listen, and listen again, and try ultimately to form his own opinions on the subject. But when once he has grasped a few of the principles which govern Balinese rhythm, he will never again be able to write a military march or a respectable, five-voiced fugue. He will find that has been inoculated with this rhythm against the deadliness which lies in so many of his classical formulas.

The thing that balances the almost too dynamic spirit of the Balinese is the beautiful formalism of the melodic line. This is seldom apparent at first hearing; it is only on writing down the music, or listening to it many times that it can be fully appreciated. But the listener is subconsciously aware that there is a check somewhere upon the exuberance of the music, something which gives the music its form and direction.

Balinese melody obeys first of all the laws of metre; the note sequence is of secondary importance. Different types of gamelans have each their own set of metric forms, and consequently their own musical repertoire. Occasionally the music from one gamelan may be taken over by some other type of gamelan, and played in a somewhat different style. The metre, however, remains unchanged.

The charm of Balinese melody lies perhaps more in its metrical form than in anything else, for the scale is a simple five-note scale, and the melody itself always moves conjunctly. By this I mean that the irregular skips which give the character to western melody are here unknown. The melody moves from one note of the scale to the next, up and down, rarely jumping a note.

In spite of the complex structure of gamelan music, it is, when all is said and done, purely melodic. All the

instruments are occupied in giving one version or another of the melody, and there is a complete absence of anything that we would call harmony.

The harmonic element in European music, which we all consider so necessary in our music, is barely three hundred years old. In the last hundred years it became such an obsession with composers who developed it into an amazing tangle of sound, and almost completely forgot that music had ever been melodic. And since this strangely one-sided development of music seems to have reached its climax, the composers of today are turning once more to melody, and trying to express themselves along simpler lines. This is extremely hard for them to do, for it is much more difficult to write a good melody than it is to invent a pleasing series of chords, and composers have long been used to covering up the weaknesses of their melody with an unusual harmonization.

Good melody must stand by itself; it has nothing to do with harmony. To study melody in its purest form, the musician must turn to folk-song. And here again eastern music has much to offer him, with its wealth of scales, and the many different modal treatments of these scales. And in Bali alone there is material enough to occupy a musician indefinitely. On studying the music here he is amazed to discover how much can be expressed *with only five notes*, and without the aid of harmony. When heard played on a single instrument, without the rich sonority of a complete gamelan, Balinese melody still remains firm and logical. And this because it conforms to the two basic principles of melody, those of metre and mode. And when a musician has grasped the possibilities of these principles, when applied to a simple scale of five notes, how much richer the possibilities of his own scale must seem, with its much wider range of twelve notes?

I do not mean by all this that a composer can come to Bali, listen for a certain time to Balinese music, and then, by imitating some of the more superficial features of the music, create a work of any value. The result of such a proceeding can only be an exotic pastiche, filled with an imitation orientalism. What the composer must do is to study and absorb the principles of such a music, and add them to his subconscious store of knowledge and experience, to be applied only when they seem to be consistent with his creative mood. Not all composers can come to Bali; but it is possible to bring Balinese music to the composers, by means of phonograph records, but more precisely through musical notation. Of course Balinese music suffers in consequence; it is as impossible for it to reach Europe in a perfect state as it was for the mangosteen to reach Queen Victoria. The sonority of the gamelan cannot be confined to a disc, and the intonation of the scales can only be indicated by means of signs and figures. Enough remains, however, to stimulate the receptive musician considerably, and broaden his conception of music.

There is so much that one would like to mention at the present time — the different kinds of gamelans in Bali, their different instruments — their different functions in Balinese life. A little of this you will see for yourselves while you are here. Your musical program is made up of only the most modern and most spectacular forms of Balinese musical expression. The short time you are here could not make it otherwise. Before I stop, I wish to give for your benefit a short account of one of Bali's newest forms of music and dance, the famous kebiar, which you will see while you are here.

The word kebiar itself refers especially to a modern type of composition, but also to a new style of dancing which

it may accompany. The nearest equivalent I can think for it in English is the word "rhapsody" and, at the risk of being unfair, rhapsody in the Liszt sense of the word. The kebiar is essentially a potpourri, a loosely connected series of melodies which, snatched at random from the classical repertoires of the different gamelans, have lost their original significance. This type of music has been increasingly popular in Bali for some twenty years, and hitherto has been the special feature of the modernized gamelan gong. The ever-increasing popularity of kebiar music, however, has, little by little, affected other gamelan-types, and its influences have made themselves felt in the music for legong, djoged, and even wajang koelit. The gamelan angkloeng has been the last to come under the spell of kebiar, but in the last two or three years "kebiar-angkloeng" has become the rage, and is spreading in all directions.

The kebiar seems to satisfy for the moment a strong urge for musical expression in the young Balinese of today. He is no longer satisfied with the restraint and simplicity with which the classical music was played. He has a strong desire to express himself musically, and is continually seeking ways in which to do this more vividly, discarding the softer instruments, developing more brilliant ones, and changing the whole gamelan technic. He has a genius for creating colourful orchestral effects; one is constantly hearing in kebiar music instrumental combinations and complex rhythms which are brilliantly original.

The kebiar is, first of all, the negation of all that is classic, all that controlled Balinese music, and gave it its clear outline. But a remarkably dynamic energy animates the kebiar style, as though to compensate for, or in some way conceal the fundamental weakness of its structure. In this dynamism we find all that is amazing in the Balinese creative spirit;

kebiar may represent the collapse of tradition, but it is indeed a spectacular form of expression for the individual, who gives himself up to the music with feverish intensity.

In listening to kebiar one realizes indeed that this is not music to be heard, but music to be played. The most striking evidence of this is in the treatment of the cymbals. Here they are often massed in such large groups, and play with such fierce vigor that they completely cover up the sound of the rest of the instruments. Intricate passages are worked out and practised by the metal-keyed instruments, only to be lost completely in the clashing sounds which come forth from the cymbals. No matter! Everyone is playing with complete abandon, intoxicated with the sound they are creating. When the cymbals finally *are* subdued, during some quiet passage, one hears sounds of amazing sweetness and charm. But this is soon lost, for the whole gamelan must continually burst forth with an uncontrollable fury. This ever-increasing passion for louder tone and higher speed is typical of the modern Balinese musical spirit. Whatever its faults, it bears witness to the fact that music is still a living art for the Balinese.

I hope I have been able to give you some faint idea of what a musician finds in Balinese music. Its instrumental side, its rhythm, its melody — all these component parts are for him of great value and significance. What interests him even more is the formalism of Balinese music, the technic which combines these different elements into what is known as art. When all is said and done, it is the Balinese musical style, which ranks with the highest of all eastern music, that makes the final and most profound impression.

But perhas more than anything else the musician envies the present social organization of Bali, one in which music

functions naturally and is still considered a necessity of Balinese life. Let us hope that that this may long be the case.

Een uittreksel uit deze lezing werd vervolgens door Mr. R. Sidarto Dibjopranoto in het Maleisch vertaald, welke vertaling wij hier laten volgen:

Saja dipinta oentoek berpedato tentang l a g o e B a l i (Balische muziek). Dari pada saja membitjarakan dalam dalam tentang seloek beloeknja gamelan oleh karena saja pertjaja, bahwa hal itoe soedahlah tidak asing lagi bagi toean², maka saja berpendapatan bahwa toean-toean lebih seneng mendengarkan apa jang dipandang menjenangkan dan berharga oleh seorang penjair (componist).

Sepandjang pendapatan saja, maka oentoek seorang ahli lagoe (musicus) sangatlah perloe mengetahui lagoe lagoe Djawa dan Bali, begitoe poen oentoek seorang pemboeat patoeng (beeldhouwer) soepaja mengerti tentang gambar gambar jang beroekir oekir dari Assyrische, de M a y a atau Grieksche jang doeloe doeloe oentoek seorang djoeroe gambar (schilder) soepaja tahoe tentang Giotto, permadani tembok dari Bajoux atau kepandaian menggambar pada Aman Soeng, oentoek seorang architect soepaja mengetahui keadaan Kathedraal di Chartes, Angkor Wat atau di Tjitjin Iza.

Bahwasanja pada masa ini tidaklah lajak apabila hingga tidak mengerti kesenian lain, bahkan boeat seorang kunstenaar perloe lah mengerti apa jang dikerdjakan bersandar dengan matjam matjam pengetahoean dan penjelidikan.

Ahli-ahli lagoe tentoe mengerti tentang kesempitan kulturnja, tentang koe-rang mengindahkan muziek lain, dari pada jang terdengar disekitar tempatnja. Lagoe-lagoe jang asli pada galibnja soedah beroesia kira-kira 250 tahoen. Sebeloemnja itoe hanjalah satoe dari seriboe jang dapat perhatian, sedang

kedjadian dan oedjoednja kesenian lagoe itoe berlainan dengan jang soedah kedjadian di Eropah.

Oentoek menghilangkan keketjewaän itoe diterangkan, bahwa tjontoh-tjontoh kesenian mengoekir-oekir itoe kerap kali dibawah kemuseum museum di Eropah. Beberapa tahoen jang soedah fotografie dapat menoendjoekkan doenia Barat, bagaimanakah oedjoednja beeldhouw-kunst dan architectuur doenia Timoer. Akan tetapi lagoe (muziek) itoe tak dapat dipotret dan sampai sekarang baharoe sedikitlah jang mentjoba menoelis dalam muziekschrift apa jang didengar-nja. Betoel djoega sekarang soedah banjak gramofoonplaten jang diboeat dengan lagoe-lagoe ketimoeran, akan tetapi tersiarnja hanjalah terbatas dan tak dapat mentjapai musicus biasa.

Bahwasanja dibenoea Timoer banjak-lah alat-alat muziek (lagoe) jang tak ternilai harganja, oleh ahli-ahli lagoe Barat. Sesoenggoehnja amat sajang apabila muziek itoe lama-kelamaan hilang dan tak disimpan dengan tjara jang sempoerna. Oentoeng sekali, apabila mendapat negeri seperti negeri Djawa. Disitoelah menoeroet kebiasaan muziek (lagoe) jang amat indah kerap kali diadakan dalam kraton. Apalagi di Bali, disitoelah hampir ditiap-tiap desa kesenian lagoe (toonkunst) dapat terdengar menoeroet kebiasaan disitoe. Menoeroet perasaan seorang ahli lagoe (musicus).

Bali itoe memang negeri jang muziek dan tarinja tak hanja digemari oleh tiap orang sadja, akan tetapi kesenian lagoe dan tari memang besar artinja pada kehidoepan pendoe-doek disitoe. Siang dan malam dapat mendengarkan lagoe oempamanja: di tjandi-tjandi atau ditepi djalan.

Boleh dikatakan, bahwa pada tiap-tiap peraja'an jang berhoeboengan dengan igama atau peraja'an biasa, soepaja genapnja tentoe memakai muziek (boenji-boenjian) tari atau pertoendjoekan jang sangat menarik hati. Soepaja dapat me-

njaksikan betoel-betoel bagaimanakah senangnja bangsa Bali kepada boenji-boenjian dan pertoendjoekan, tjoekoep-lah melihat kepada orang banjak, jang kelihatan gemar mengoendjoengi pertoendjoekan-pertoendjoekan itoe.

Temasja terseboet dapat dilihat oleh siapapoen djoega jang senang. Orang-orang ta' oesah membajar, sedang pemain-pemainnja dibajar dengan makanan atau oeang kepoenja'an tjandi-tjandi atau orang jang mengadakan temasa. Demikianlah kami dapat melihat keada'an jang dikenang-kenangkan oleh penjajang kesenian Barat.

Adapoen lagoe (muziek) menoeroet perasa'an Bali iboe ada amat berlainan dengan perasa'an kita. Oepama seorang Bali biasa, mendengarkan lagoe, hanjalah seperti mendengarkan soeara merdoe jang djadi kesenangannja sadja, mereka sekali-kali ta' menjelidiki seperti kita sekalian, bahwa muziek itoe mengandoeng matjam matjam perasa'an dan dapat menggambarkan tingkah lakoe seorang componist terhadap beberapa soal hidoep. Djadi boeat mereka hanjalah kesenangannja jang besar. Oempama muziek itoe hanja kesenian soeara belaka, maka soedahlah merasa poeas.

Di Bali muziek itoe kebanyakan hanjalah terhitoeng hal jang nomor doea sahadja, jang dipandang lebih perloe jalah goenanja, oempama diboeat berbaris, menari, trance, jalah isjarat boeat mendekatkan perhoeboengan manoesia dengan roch (badan haloes). Adanja muziek diperalatan sama perloenja dengan kemenjan boenga-boenga, saljisadji, djadi boekan soeatoe barang jang diboeatnja karena hanja akan di dengarkan sahadja.

Dari adanja beberapa peralatan jang berhoeboengan dengan igama atau peralatan biasa, dipoelau Bali, dari banjaknja matjam tari dan temasja, jang dramatisch, maka laloe timboelah beberapa matjam lagoe dan boenji-boenji-

an. Sebab itoe sekarang di Bali adalah ta' koerang dari 10 djenis gamelan. Kalau matjam-matjam gamelan jang soedah dapat perobahan di hitoeng djoega, maka adalah lebih dari 20 djenis. Kira-kira banjaklah alat boenji-boenjian jang teratoer berhoeboengan itoelah jang dapat mengherankan orang-orang jang baroe datang di Bali. Tiap-tiap matjam gamelan mempoenjai laras, lagoe, tjaranja memoekoel, perkakas-perkakas dan boenji sendiri. Tiap-tiap matjam haroes dipeladjari betoel-betoel sendiri-sendiri, sebeloem mengetahoei tentang lagoe-lagoe Bali sekalian.

Apabila seorang musicus Barat mendengar gamelan Djawa atau Bali pertama kali, tentoe akan senang sekali. Walaupoen kedoea gamelan ini banjak bedanja, akan tetapi tanda-tanda masing² banjaklah jang sama djoega. Kedoea-doeanja diboeat atau dikarang oleh golongan jang soedah teratoer, keadaän patet-patet (toonschalen) dinegeri Djawa dan Bali adalah sebangsa, sedang oedjoednja gamelan jaitoe terdjadi dari boenji boenjian jg. dipoekoel teroetama soeara (toonlatten) dan gongs. Bagi seorang componist, jg. selaloe mentjahari tjara (methode) baharoe menoeroet perasaän diri sendiri, maka soeara gamelan itoe laloe menoendjoekkan doenia soeara jang baharoe.

Dengan rasa hati jang heran atau serba terkedjoet, maka componist itoe mengetahoei perbedaan muziek [gending] doea matjam itoe sebagai bedanja boelan dengan matahari. Hanjalah dengan mempeladjari dan memeriksa sedalam dalamnja componist itoe akan mengetahoei, seberapa djaoehnja gamelan [muziek] itoe diseboet kesenian dan seberapa rendah tingginja pengadjaran oentoek orang Barat jang tersimpan dalam gending itoe.

Gamelan Bali itoe oentoek seorang componist Barat mengandoeng 3 perkara lahir, jang dapat dipeladjarinja, menoeroet kepentingannja jalah : merdoenja

soera [welluidendheid] wirama, [rythme] dan letnja (meloedie). Hal jang keempat jang tak boleh diabaikan ialah : tjara memoekoelnja (de uitvoering).

Pada galibnja kemerdoean soera itoe-lah jang dapat menarik hati seorang pendengar jang dapat menoendjoekkan: apakah ia seorang ahli lagoe atau seorang jang ta'mempoenjai faham tentang hal lagoe (muziek). Pendengar biasa tentoe akan djemoe melihat 5 tingkatan soera itoe (vijf-notenschalen). Lagoe jang dioelang-oelangi itoe bagi pendengar biasa tak menjenangkan. Kebetoelan pendengar merasa senang dari soearanja gamelan, jang lebih besar atau dari wiramanja (rythme) gamelan, jang selaloe mengalir sebagai aliran electriciteit.

Kemerdoean soera matjam-matjam gamelan Bali itoe menjenangkan hati musicus, dan lagi disitoe adalah perga-boengan soera bERMATJAM-MATJAM. Disitoe lah dapat menjaksikan kemerdoean, kehaloesan, lagoe, soera terdengar dari alat-alat lagoe jang dipoekoel. Musicus itoe akan mempeladjari, apakah metaal (logam) atau kajoe itoe dapat diboeat mengadakan dasarnya atau pokoknja soera.

Seorang musicus jang biasa menden-garkan symphonie orkest (muziek) jg. mengandoeng matjam-matjam soera merdoe dari beberapa djenis instrument maka gamelan itoe terdengar elok. Kalau soera symphonie dibanding dengan gamelan, maka laloe terdengar lebih tebal dan berat dan apabila menjelidiki tentang pemboeatannja gamelan itoe, tentoe akan mendapat waton-waton jang wetschappelijk, jang boleh didjalankan pada pembangoenan lagoe menoeroet tjara Barat.

Disini dapat kelihatan, bahwa tiap-tiap instrument mempoenjai pekerdjaan sendiri jang berhoeboengan satoe dengan lain seperti matjam-matjam perkakas djam. Instrument jang besar dipaloe lambat, jang ketjil tjepat. Inilah tjara memboeat lagoe jang tinggi, berdasar

dengan ilmoe soera pada tingkatan pertama.

Walaupoen muziek itoe kesenian soera, akan tetapi student-student Europah dan Amerika diadjar djangan mementingkan kemerdoean soera sangat-sangat.

Koerang baiknja symphonie Beethoven beloem pernah diakoei, sedang partituur boeatan Debussy jang amat haloes, merdoe dan djernih dipandang ta' seberapa pentingnja.

Componist Barat memandang muziek (lagoe) itoe boekan semata-mata sebagai kesenian soera, akan tetapi bajang-bajangannja perasaän roch soetji. Peladjaran muziek Barat selaloe mengingat ini hal. Pertama diadjar membatja muziek dan memikirkan term-term ditoelisan itoe. Partituur itoe mempoenjai arti jang letterkundig, dan hanja mengingat sedikit kepada anggaran² ilmoe soera. Orang-orang jang hanja mengerti lagoe² klassiek dipandang ta' muziekaal, sebab lagoe-lagoe itoe diboeat oleh pendeta-pendeta zaman dahoe loe jang hanja memperbaiki tjontoh-tjontoh jang abstract sahadja. Gamelan Bali tidak demikian. Seorang Bali beladjar muziek tak oesah dengan beladjar membatja, sebab tak ada soera jang tertoe lis. Jang lebih dirasakan soearanja, boekan artinja. Karena orang Bali itoe bangsa jang banjak cultureel traditie, ialah adat istiadat jang berhoeboengan dengan keboedajaan, maka ia tidak poeas dengan lagoe biasa sahadja, ia laloe memboeat muziek jang mengandoeng kesenian banjak.

Muziek jang sekarang ditoelis hanja dapat terdengar dengan kaki jang soearanja amat menjedarkan perasaän. Meskipun, wilet dan rasa kegoembiraän perloe djoega, akan tetapi jang lebih perloe dipentingkan disini „wiramanja". Wirama inilah jang diloepakan oleh orang Europah dan kebetoelan mereka mendapat tinggalan dari Amerikaansche negers. Rasa syncopeeren (menelan soera) jang mendjadi pokoknja muziek ketimoeran terdapat lagi di Barat.

Kesoekaran rythme (wirama) oentoek componisten jazz di Amerika, kalau dibanding dengan syncopaties jang soedah didjalankan oleh Anak Bali, tidak sebrapa soekarnja. Seorang musicus Barat dengan soekar mengerti wirama kendang jang hanja didjalankan menoeroet perasaän oleh orang Bali. Ia ta' dapat mentjeritakan djoega bagaimanakah ia memaloenja seperti ikan ta' dapat mengatakan bagaimana ia berenang. Apabila componist Barat mengerti dasarnya wirama Bali, maka ia laloe ta' dapat lagi menoelis wirama militair, atau fuga jang bersoeara lima.

Rasa berganti jang tersimpan dalam muziek Bali itoe selaloe menoeroet pokoknja bilangan soeara (maat) oeroet-oeroetannja soeara tidak sangat diperhatikan. Adalah gamelan itoeponja tingkatan soeara dan lagoe sendiri-sendiri, hanja bilangan soeara jang sama.

Meskipun soeara gamelan itoe soelit, akan tetapi wiletnja njaring benar (zuiver melodisch). Segala instrumenten itoe mempoenjai wilet, jang bangoen dan rasanja bermatjam-matjam. Adalah satoe hal jang ketinggalan, jang diseboet harmonia (larasnja soeara berdjenis-djenis).

Laras soeara itoe di doenia muziek Barat adalah soeatoe hal jang amat dipentingkan. Sesoenggoehnja memang soekar apabila akan mengarang wilet (tjingskok). Lebih moedah kalau mengarang matjam-matjam soeara jang sama djatoehnja bilangan. Soepaja dapat mengetahoei wilet (tjingskok) jang asli, lebih baik memperdalam pantoen pendoedoek (volkszang).

Seorang musicus jang bekerdja di Bali heran melihat sampai berapa mereka dapat memboeat muziek (gending) dengan soeara 5 sahadjä. Tak dengan pertolongan harmonie. Sampai lagoe berapa mereka itoe dapat memboeat dengan 12 tingkatan soeara? Sekarang djanganlah meniroe muziek Bali begitoe sadja. Jang lebih baik mempeladjar lagoe Bali dahoeloe, mengambil pokok dasarnya oentoek menambah keseniannja.

Tidalah (semoea componisten dapat mengoendjoengi Bali, jang moedah jalah memberi atau memperdengarkan lagoe Bali dengan plaat gramofoon, atau dengan muziekschrift dan tjatat-tjataan. Djalan demikian ini tentoe sahadjä koerang sempoerna.

Kemerdoean gamelan tak dapat diten-toekan dengan plaat gramofoon, pandjang pendeknja soeara hanjalah dapat ditoendjoekkan dengan tanda-tanda gambar-gambar. Sekian sadja kiranja soedahlah tjoeboek oentoek menjedarkan atau menarik perhatian penggemar lagoe (muziek liefhebber).

Masih banjaklah apabila sekalian djenis gamelan Bali dibitjarakan, misalnja: matjam-matjam alat dan goenanja masing-masing menoeroet adat istiadat di Bali.

Selama orang-orang di Bali, soedahlah periksa sendiri instrumenten jang beloem banjak bilangannja, sedang programma gending sementara toean-toean berada disini soedah diboeat setjara gending Bali jang modern dan bagoes.

Sebeloem saja menghabisi pedato ini, perloelah agaknja saja menerangkan matjam gending dan tari Bali jang baharoe sekali, jalah „kebiar” jang akan toean ketahoei djoega selama toean berada disini.

Perkataan „kebiar” itoe pertama pertama berhoeboengan dengan compositie jang modern, kedoea berhoeboengan djoega dengan tingkah lakoe dari jang baharoe sekali.

Perkataan Barat jang berdekatan artinja jalah „rhapsodie” dan lagi, agar soepaja djangan koerang adil „rhapsodie” diartikan „a la Liszt”.

„Kebiar” itoe sesoenggoehnja pot-pourrie, jalah beberapa wilet jang di rangkai, jang diraba dari lagoe-lagoe jang asli zaman dahoeloe kala, jang artinja sekarang soedah hilang. Oedjoednja gamelan di Bali semendjak 20 tahun kelihatan populair, sedikit dari itoe oepama gong jang gemoderniseer. Ke-

madjoean oedjoed (type) itoelah jang dapat mempengaruhi gamelan Legong, Djoged, begitoe djoega wajang koelit. Gamelan angkloengpoen dapat pengaruh dari kebiar djoega dan semendjak 2, 3 tahoen „Angkloeng Kebiar” itoe dapat perhatian jang digemari oleh orang banyak. Roepa-roepa Kebiar dewasa ini memang menjadi kesenangan pemoda Bali dan laloe dilahirkan djadi lagoe.

Mereka merasa koerang poeas melihat tjaranja memboeat lagoe setjara doeloe kala jang menoeroet pendapatnja ta' ada rasanja. Keinginan mereka oentoek mengadakan gending dengan perasaan sendiri koerat sekali, sehingga karena ta' dapat melahirkan wilet dan woedjoed jang baroe, laloe mentjari akal, oentoek mengadakan pergaboengan boenji-boenjian dan tjara jang baroe, oentoek memperdengarkan tjingkok zaman dahoele kala, sehingga sekarang adalah perobahan tentang tjara memboenjian gamelan itoe.

Mereka poenja ketjakapan oentoek mengadakan perhoeboengan soeara jang enak didengarkan, sedang „kebiar” itoe selaloe terdengar, laloe boenji-boenjian, selaras dengan matjam-matjam wirama jang amat baroe (origineel). Betoel djoega oempama di katakan bahwa kebiar itoe boekan soeatoe lagoe jang klassiek benar, akan tetapi dapat menoendjoekkan, bahwa orang Bali memang tinggi keseniannya oentoek mengadakan lagoe jang modern.

Apabila mendengarkan kebiar, haroes mengakoei, bahwa kebiar itoe boekan muziek jang tjoekoop didengarkan sadja, akan tetapi haroes diboenjian.

Tjontoh jang terang apabila menerangkan gamelan boemboengan. Bilaha soeara itoe apabila ditaboeh soearanja keras sekali melebihi soeara lainnja. Soeara lainnja asalnya dari sleutelinstrumenten dari metaal jang soearanja moedah hilang, karena soeara gamelan boemboengan (saron) itoe. Itoe tak mendjadi kan sebab, karena tiap-tiap wijaga memboeat soeara sendiri-sendiri. Kalau

soeara cymbaals itoe berhenti, masih kedengaran kemandangnja akan tetapi kemandang itoe laloe hilang dari soearanja cymbaals jang ditaboeh keras lagi.

Kesenangan soeara keras dan tjepat itoe terdengar pada rasa gending Bali jang modern. Walaupoen ada kekoe-rangannya akan tetapi dapat diboektikan bahwa gending itoe kesenian Bali jang lidoep.

Saja mengharap, agar saja berhatsil menoendjoekkan kepada toean-toean hadlirin jang terhormat, apa jang boleh diambil oleh musicus pada gending Bali. Alat-alat, wirama dan wilet itoe boeat ahli gending-gending hal-hal jang tak boleh diloepakan.

Selandjoetnja jang dapat menjenangkan jaitoe oendjoednja gending tjara tjaranja memboenjikannya jang mengoempolkan matjam-matjam kesenian lagoe. Lagi poela muziek (gamelan) Bali itoe boleh terhitoeng muziek (gamelan) ketimoeran jang tertinggi, musicus tentoenja akan memperhatikan betoel-betoel sociale organisatie di Bali, disitoelah martabat musici akan berharga dan dapat perhatian setjoekoopnja, teroetama oleh pendoedoek Bali. Kita berdoa' moga-moga hal ini dapat langsoeng adanya.

Hierna volgde de uitvoering van Balische muziek.

Programma der Balische Muziek.

Gearrangeerd voor twee piano's door Colin McPhee.

Gamelan Angkloeng.

- a) Lagoe Bandjoewangian (klassiek)
- b) Djaran Sirig id.
- c) Tangis (modern)

Gamelan Gong

Gambangan (modern)

Wajang Koelit

- a) Pemoengkah - introductie

- b) Sekar Ginotan - intermezzo
- c) Lagoe Délem
- * d) Rebong - minnelied
- e) Lagoe Tjoepak-baté-type

Legong

Tjondong-Doerga-Bapang-Garoeda-
Tjalonarang

Lagoe Sesoelingan (Ardja)

O m a n g a n (Djoged), gearrangeerd door
Walter Spies

Gong

- a) Taboeh Teloe (klassiek)
- b) Gambangan Gong (modern)

* Solo arrangementen gespeeld door Colin McPhee.

Pelégongan

- * Gambangan Pelégongan (modern)

Aan de Vleugels: Walter Spies &
Colin McPhee

Alle toonzettingen met uitzondering van de Legong muziek en de Lagoe Sesoelingan zijn een zuivere weergave van de inheemsche muziek.

De Secretaris van het Java-Instituut dankte den Heer C. McPhee voor zijn buitengewoon interessante lezing en verder de beide pianisten, den Heer McPhee en Spies voor hun welluidend concert. Een hartelijk applaus beloonde de beide kunstenaars voor hun muziek-vertolking.

Donderdag 21 October 1937.

Deze dag begon met een bezoek aan de oudheden, respectievelijk van Goa Gadjah, Jeh Poeloe, Pedjeng en Goe-noeng Kawi. Dr. W. F. Stutterheim en Dr. R. Goris legden de bijzonderheden van deze oudheden uit. Eerstgenoemde had bovendien voor dit doel in het congres-programma uitvoerige toelichtingen op deze grotten, rotsreliefs, tempels en koningsgraven verstrekt. Hier worden deze gegevens, zonder de daarbij gevoegde literatuuropgave, nog eens gepubliceerd.

Enkele gegevens betreffende de tijdens het Congres bezochte oudheden van Bali.

De Reliefs van Jeh Poeloe.

De reliefs van Jeh Poeloe werden in 1925 door den heer W. O. J. Nieuwenkamp voor het eerst bekend gemaakt. Ontgraving en nader onderzoek volgden spoedig, terwijl publicatie der foto's nog in het Oudheidkundig Verslag van 1925 plaats had.

De reliefs vormen een versiering van den toegangsweg tot een in de rots gehouwen kluis, waarin een Balisch kluizenaar zich van de wereld had afgezonderd. Zij zullen hetzij door hem zelf, hetzij door zijn leerlingen zijn vervaardigd. Het is nog immer niet gelukt de beteekenis hunner voorstellingen te ontdekken. Dat deze een verhaal illustreeren is zoo goed als zeker, terwijl het waarschijnlijk is dat zelfs twee verschillende verhalen, of twee episodes uit één verhaal zijn bedoeld. In dat verhaal speelt een heks een rol, terwijl een jachtscene er eveneens deel van uitmaakt.

Aan den aanvang ontwaart men een helaas verminkt sierstuk, dat misschien het achterstuk van een beeld is geweest. Dan komt een man, die met uitgestrekte arm de aandacht schijnt in te roepen voor wat vervolgens gebeuren gaat. Daarna beginnen de eigenlijke voorstellingen, die zich in vier tafereelen laten verdeelen.

Het eerste tafereel vertoont een man, die potten met drinkbare waar (toewak?) draagt en een jonge, fraai uitgedoste vrouw. Beide

begeven zich in de richting van een versierde kluis, door de half geopende deur waarvan een heks zichtbaar wordt.

Het tweede tafereel toont ons waarschijnlijk dezelfde heks, gezeten in een rotsnis met links en rechts van haar de overige personen van het vorige tafereel. Daarenboven zit op den grond een priester of kluizenaar en bevindt zich een met een lepel gewapend monsterwezen aan het andere uiteinde.

Het derde tafereel brengt een gevaarlijke jachtscene in beeld, waarbij een tijger of ander ongedierte wordt onschadelijk gemaakt. Rechtsboven is een rustiger scene, waarvan ons de beteekenis echter ontgaat — een persoon biedt een waterkruik aan een ander aan. Daar beneden is de jachtscene geparodieerd in een gevecht tusschen een kikker en een slang.

Het vierde tafereel toont twee mannen, die enkele zwijnen pikoelen, waarna wij misschien onze jonge vrouw van het eerste en tweede tafereel terugzien, zich thans aan de staart van het paard eens ruiters vasthoudende.

Tenslotte staan wij voor een Gaṇeṣa-beeld — Gaṇeṣa is de geluksgod — en zijn daarmede tot de eigenlijke kluis van den heremiet genaderd.

Deze is niet anders dan een in de rots gehouwen copie van een uit hout en stroo gebouwde kluis, zooals Bali die in den ouden tijd in grooten getale moet gekend hebben.

Daar inscripties ontbreken, moeten wij op den stijl van personen en ornament afgaan om te trachten den ouderdom te bepalen. Dit brengt ons in de eeuwen van Madjapahits bloei en nabloei, dus de 14e — 15e eeuw A. D. Het relief is niet af — overal heeft men nog details van ornament e.d.m. willen aanbrengen.

Men lette op de grappen, die de beeldhouwers zich veroorloofden, zooals de reeds gesignaleerde parodie op het gevecht en enkele apen in hun spel. De zwijnejacht, welke boven het eerste tafereel in de rots is ingekrast, schijnt jonger te zijn. ¹⁾

* *

De Goa Gadjah.

De benaming Goa Gadjah schijnt niet de oorspronkelijke te zijn en op een misverstand te berusten; thans is zij echter zoo gebruikelijk, ook onder Baliërs, dat wij ons beter daaraan

¹⁾ Door de goede zorgen van het Binnenlandsch Bestuur zijn de sawahs boven de reliefs, welke water

het beeldhouwwerk dreigde te beschadigen, afgekocht en buiten gebruik gesteld. Hetzelfde geschiedde bij de oudheden van Tampaksiring.

houden. De Goa werd voor het eerst door den heer L.C. Heyting, Controleur B.B., in 1923 bekend gemaakt. Opname en publicatie door den Oudheidkundigen Dienst volgden spoedig.

Zij bestaat uit een T-vormige gang in een afgevallen of losgeraakt rotsblok, welks uitwendige vorm door fraai gestyleerd beeldhouwwerk is verlevendigd. Daarbij heeft men de bekende en geliefde rotsmotieven aangewend, waarin allerlei dieren en boschwezens als het ware verdekt zijn opgesteld. De opening wordt gevormd door den muil van een monster, dat de rots met zijn handen wil splijten, dan wel wanhopige pogingen doet om zich uit het rotsblok te bevrijden.

Op de deurpost zijn eenige letterteekens te ontwaren, die ons in de elfde eeuw A.D. verplaatsen, den tijd van Erlangga, de Baliër die koning van Java werd (991 - 1049 A. D.).

Betreedt men de grot, dan ziet men in het verticale been van de T enkele langwerpige nissen, waarschijnlijk als slaapgelegenheid gebruikt, en in het horizontale been vele hoogere nissen, waarin verschillende kluizenaars kunnen hebben gehuisd. In de nissen aan de beide uiteinden van dit gedeelte bevinden zich een Ganeça-beeld — men vergelijkte dat van Jeh Poeloe — en een stel van drie lingga's, elk door kleinere omgeven. Een en ander wijst erop, dat, indien althans deze stukken nog op hun oorspronkelijke plaats staan, de bewoners der kluizenarij geen Budhisten waren.

Vóór de grot staan verschillende spuiertuigen, afkomstig van een thans verdwenen badplaats, waaronder enkele zeer fraaie. Een zeldzaamheid — voorzover bekend zelfs een unicum — is het spuiertuig, dat een Ganeça voorstelt.

Op eenigen afstand zijn de overblijfselen gevonden van andere kluizenaarsverblijven en van enkele en-relief in de rots uitgehouwen stūpa's. Ter plaatse moet zich dus in ieder geval een Buddhistisch heiligdom bevonden hebben, dat echter om verschillende redenen in een oudere periode dient te worden geplaatst (tiende eeuw A. D.).

In een afzonderlijke bewaarplaats naast de grot worden nog eenige beelden bewaard, waaronder een kleine groep, die de Buddhistische godin Hāritī met haar vele kinderen voorstelt. Deze godin zou volgens de Buddhistische overlevering oorspronkelijk een daemone geweest zijn die, na door den Buddha te zijn bekeerd, hare ontoelaatbare gewoonte om haar kinderen op te eten had afgezworen. Beziemen het beeld goed, dan kan men duidelijk

de voor daemonen kenmerkende uitgegroeide hoektanden zien.

* *

De oudheden van Pedjeng.

Onder alle dorpen van Bali kan Pedjeng trotsch zijn op het bezit van verreweg het grootste aantal kleinere oudheden, in welke voorrang het slechts door het nabijgelegen Bedoeloe wordt opziggestreefd.

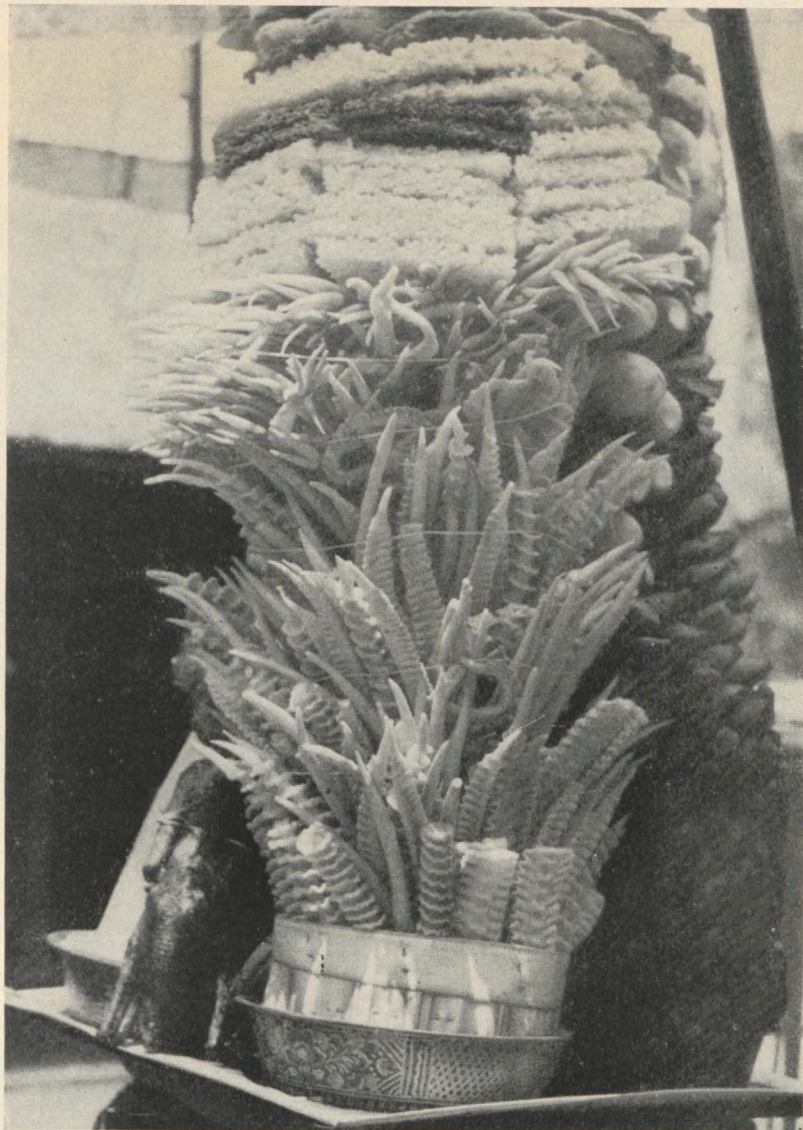
Over talrijke min of meer heilige plaatsen in de desa verspreid vindt men er beelden, meerendeels portretbeelden van vorsten en vorstinnen, lingga's yoni's, ornamentstukken, inscripties en allerlei andere uit steen — vulkanische tuf — vervaardigde overblijfselen. De meest belangrijke en ook meest bekende vindt men in de Poera Panataran Sasih, welke zijn naam ontleent aan het feit, dat in een zijner gebouwtjes een bronzen trom wordt bewaard, welke volgens de overlevering de naar beneden gevallen maan (sasih) zou zijn. Deze trom heeft niet het type der meer bekende praehistorische bronzen trommen, welke overal in den Archipel werden opgegraven en die in vorm en aard op dergelijke trommen in Achter-Indië teruggaan, doch bezit meer de gedaante van een zandlooper. Trommen van brons en van dat type werden nog voor kort in de kleine Soenda-eilanden vervaardigd.

Brokstukken van een gietvorm voor een dergelijke trom zijn elders op Bali gevonden en laten zien dat men hier met inheemsch fabricaat te maken heeft. Intusschen is deze trom de grootste van alle bronzen trommen in den Archipel.

Voorts werden vroeger in deze poera bewaard de talrijke uit klei gevormde kleine stūpa's en tabletten met de Buddhistische geloofsbelijdenis, welke in 1924 in de omgeving van Pedjeng te voorschijn kwamen. Zij dateeren uit de 8e en 9e eeuw en bevinden zich thans in het museum te Denpasar.

Nog immer echter bevatten de overige bouwwerkjes van deze poera talrijke beelden en inscripties, welke uit de meest verschillende perioden van de oud-Balische geschiedenis dateren. Wij moeten dus wel aannemen, dat hier hetzij de kraton der voornaamste Balische vorsten gelegen was, hetzij bijzettingsheligheden, die bij een meer aan den zeekant geplaatste kraton behoorden.

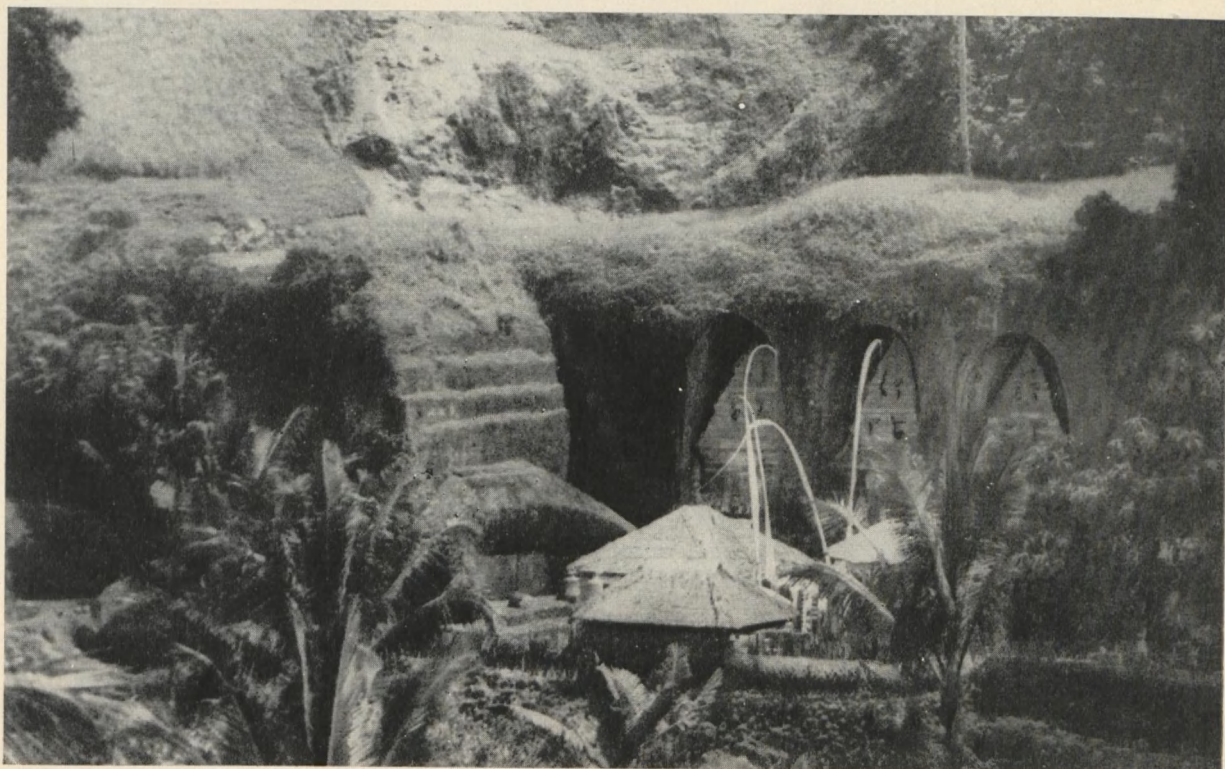
De heiligheid van de plek wordt duidelijk aangetoond door het feit, dat zij door alle eeuwen heen voor religieuze doeleinden in gebruik bleef. Helaas zijn er geen gegevens omtrent deze plaats uit de historische literatuur

Tampaksiring.

ph. Dr. P. G. C. van Oort.

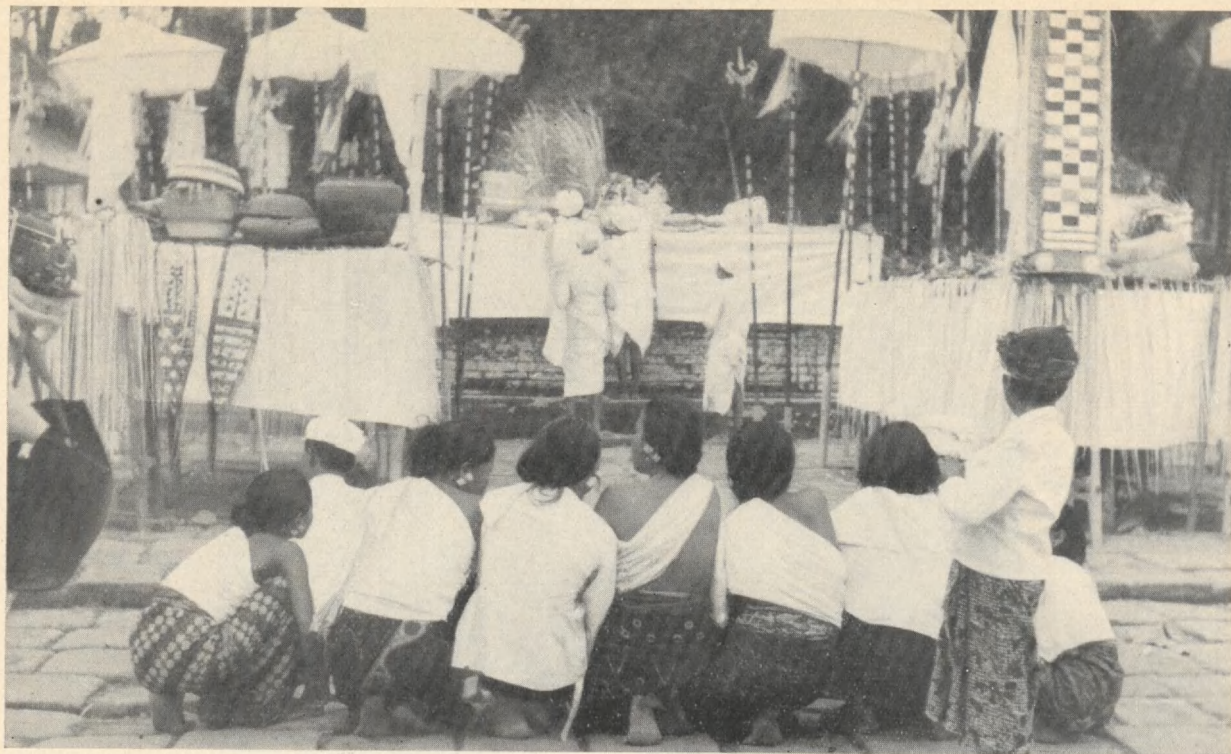
Offerande bij de koningsgraven.

Tampaksiring (Goenoeng Kawi).

ph. G.

Gezicht op de z. g. rotstempels te Tampaksiring.

Tirta Empoel.

Tijdens het offerritueel.

Copyright Soer. Handelsbl.

Tirta Empoel.

Priester tijdens het offerritueel.

Copyright Soer. Handelsbl.

Tirta Empoel.

ph. Dr. P. G. C. van Oort.

Danseres tijdens een Legong-les. Achter haar de goeroe.

Gianjar.

ph. Ir. S. Riis.

Gong Kēbiar van de Nagara Gianjar, bespeeld door mensen uit Pliatan, met Kēbiar-dans van Goesti Gēdé Raka uit Tabanan.

Bědoeloe.

ph. E. F. D., Bali.

Kètjak-dans.

Bědoeloe.

ph. E. F. D., Bali.

Kètjak-dans.

bekend, zoodat wij omtrent haar werkelijke beteekenis nog in het duister tasten.

De beelden en andere oudheden van Pedjeng zijn vanwege den Oudheidkundigen Dienst gefotografeerd en beschreven. Hunne heiligheid in het oog der bevolking — die er overigens goed voor zorgt — verhindert het overbrengen naar een museum of een andere plaats, waar zij nog iets langer aan den tand des tijds zouden kunnen ontkomen. Het materiaal waaruit zij zijn vervaardigd — een vulkanische tuf — is namelijk zoo bros en voor verweering vatbaar, dat zij onder alle omstandigheden een veel spoediger ondergang tegemoet gaan dan de beelden van Java.

* * *

De rots-tjandi's van Tampaksiring.

In de steile rotswanden van de heilige rivier Pakerisan zijn ter hoogte van de desa Tampaksiring eenige merkwaardige monumenten uitgehouwen, welke terecht de bewondering wekken van de bezoekers, doch ook om wetenschappelijke redenen hoogst belangrijk moeten worden genoemd. Dit zijn de zgn. rotstjandi's en rots-kluizenarijen van den Goenoeng Kawi.

Zij werden in 1920 door den heer H. T. Damsté, Resident van Bali, voor het eerst bekend gemaakt. Opname door den Oudheidkundigen Dienst volgde, terwijl zij herhaaldelijk het voorwerp waren van oudheidkundige studiën.

Hun dateering is middels redeneering mogelijk gebleken, hoewel zij zelve geen jaartal dragen. De voor enkele korte opschriften gebruikte gefigureerde schriftsoort komt geheel overeen met die van een gedateerd beeld elders op Bali, hetgeen hen in de 11e eeuw A. D. doet plaatsen.

Bedoelde opschriften zijn niet alle meer ontcijferbaar, doch toonen aan, dat de rots-tjandi's de bijzettingstjandi's waren van een vorst en waarschijnlijk tevens van zijn acht vrouwen. Op eenigen afstand bevindt zich een dergelijke rots-tjandi, welke blijkens het opschrift voor 's vorsten minister kan bestemd geweest zijn.

Het opschrift op de grootste der tjandi's luidt: *Hadji loemah ing djaloe*, wat zooveel zeggen wil als „De Koning, die te Djaloe overleed.” De overige opschriften zijn slechts gedeeltelijk leesbaar.

Het complex, dat zich zooals gezegd aan beide oevers van de rivier uitstrekt, bestaat uit vier hooge nissen aan den West-oever en vijf dito aan den Oost-oever. In elk dier nissen is bij het uithouwen een tjandi en-relief uitgespaard, welke dus massief is en geen kamer

bezit. Onder deze tjandi's heeft men voorts telkens een korte tunnel in de rots uitgehouwen, bestemd om de ook van andere tjandi's bekende steenen kist met aschresten van de bijgezette personen en gouden en andere preciosa met magische bestemming, in op te bergen. Enkele van die kisten liggen nog nabij hun plaats.

Zooals men weet werd het lijk van een vorst gemeenlijk verbrand, de asch verzameld en gedeeltelijk plechtig in zee gestrooid. Een deel daarvan werd echter onder een beeld van den vorst in diens goddelijke gedaante bijgezet en diende om het contact met den overledene ook na diens dood te kunnen bewerkstelligen.

De hier bijgezette koning kan de jongere broeder van den bovengenoemden Erlangga geweest zijn; van hem bezitten wij verschillende oorkonden. Hij regeerde over Bali nadat zijn oudere broeder was overleden en moet zelf omstreeks 1080 gestorven zijn.

Behalve de reeds genoemde tjandi's bevat het complex te Tampaksiring nog vele kluizenaarsnissen, kamers, gangen en poorten, welke erop wijzen, dat bij 's konings rustplaats een tamelijk uitgebreid gezelschap van heilige mannen zijn laatste levensdagen in afzondering sleet en tevens de ceremoniën voor het welzijn van 's konings ziel zal hebben waargenomen. De juiste bestemming van al deze onderdeelen is niet steeds duidelijk; wel is het zeker dat de ons reeds van Jeh Poeloe bekende nissen tot woonstee der kluizenaars hebben gediend. Wat de duistere, in het midden der vloer van een gat voorziene kamer echter kan hebben beteekend, is nog immer niet uitgemaakt. Het is zeker geen toevalligheid, dat het dit complex gelegen is op geringen afstand van de meest heilige bronnen van Bali, die van Tirta Empoel. De stichting van de daaraan verbonden badplaats — sindsdien natuurlijk, gezien het sterk verweerend materiaal, herhaaldelijk vernieuwd en gewijzigd — had plaats in 962 A. D., zooals ons een in Manoekaja bewaarde oorkonde leert. Trouwens, de geheele streek tusschen de Pakerisan en de daaraan parallel loopende Petanoë schijnt in een reuk van heiligheid te hebben gestaan, daar zij bij het tusschen 1925 en 1928 gehouden onderzoek bleek honderden van oudheden van de meest uiteenlopende soorten en perioden te bevatten. Het was blijkbaar het Heilige Land van Bali, de kern van de oude rijken, die nu eens door vermaagschapping hunner vorstenhuizen met die van Java in pais en vree met dien grooten nabuur leefden, dan weer, gebruik makend van zwakke oogeblikken in de Javaansche buiten- en binnenlandsche politiek, naar onafhankelijkheid streef-

den en die herhaaldelijk ook verkregen. De geschiedenis daarvan is in de oudheden van deze streek te lezen.

Bij de Koningsgraven te Goenoeng Kawi werd op dit oogenblik juist een religieus feest gevierd. Talrijke tijdelijke offertafels, voorzien van hoog opgestapelde offers verlevendigden het geheel.

Te Tirta Empoel werd de lunch gebruikt. Het bronheilgdom was de moeite van het bezichtigen overwaard. Vanuit de pasanggrahan had men een schitterend uitzicht over het complex. In dezen tijd werden daar groote offerplechtigheden gehouden zoodat op de tempelerven verschillende gebouwtjes tijdelijk opgetrokken waren welke daar anders niet te vinden zouden zijn geweest. Te Tirta Empoel bestond voorts gelegenheid tot het bezichtigen en koopen van het alleraardigste, moderne houtsnijwerk van Bali, vervaardigd in de desa Mas. Verder was het bijzonder interessant om te zien hoe de Legong-danseresjes in hun kunst werden opgeleid door een eerbiedwaardigen goeroe, terwijl ook een les in lontarschrijven plaats vond.

's Middag werden door den Nagara-Bestuurder van Gianjar in zijn Poeri een Thé met dansvoorstellingen aangeboden.

De Gong Kebiar van de Nagara Gianjar werd bespeeld door lieden uit Pliatan, terwijl Goesti Gedé Raka uit Tabanan de toeschouwers boeide door zijn Kebiar-dans. De solo-dans werd zittend uitgevoerd op een betrekkelijk kleine vierkante dansplaats, die aan drie zijden omgeven was door het orkest.

Daarna werd door de Nagara Gianjar een topeng aangeboden. De spelers uit desa Soekawati waren, daar het hier een zeer bijzondere voorstelling gold, aangevuld door „sterren” uit andere dansverenigingen. Het thans opgevoerde verhaal behandelde de wraak van Anoesapati, een episode uit het Javaansche geschiedverhaal, de Pararaton. Wij

laten hier den inhoud uit het programma volgen.

De Pararaton verhaalt van den ondergang van het legitieme vorstengeslacht van Kadiri en de vestiging en opkomst van het nieuwe rijk van Toemapël, beter bekend onder den naam van de hoofdstad Singasari.

De stamvader van dit nieuwe huis is Kèn Arok of Angrok, die in zijn jeugd een deugniet en struikroover is. Het gerucht van zijn schelmerijen dringt zelfs door tot de hoofdstad Kadiri, zoodat de regent van Toemapël, Toenggoel Amëtoeng bevel krijgt den boosdoener onschadelijk te maken.

Kèn Arok vlucht en ontkomt niet alleen, maar weet zelfs als volgeling van een Brahmaan, tot het hof van Toenggoel Amëtoeng door te dringen. Hij bemerkt, dat de schoot van de gemalin van Toenggoel Amëtoeng, Kèn Dëdës, vuur uitstraalt.

Het is een, in de inheemsche literatuur bekend gegeven, dat degeen, die een vrouw met een lichtende schoot tot de zijne kan maken, de heerschappij verwerft. Ook in eenige Balische familiekronieken komt dit motief voor.

Kèn Arok vat het plan op om Toenggoel Amëtoeng te dooden en zich van zijn gemalin meester te maken. Bij een smid, Mpoe Gandring, laat hij een kris maken. Aangezien de smid de kris niet tijdig klaar heeft, doorsteekt Kèn Arok in woede den smid. Deze spreekt stervend den vloek uit, dat Kèn Arok, zijn kinderen en kindskinderen, zeven koningen, door de kris zullen omkomen. Inderdaad verhaalt de Pararaton dan ook van een zevental personen, die door de kris sterven.

Kèn Arok schenkt de kris aan een vriend, die er gaarne aan het hof mee pronkt. Op een nacht steelt Kèn Arok de kris, doorsteekt er Toenggoel Amëtoeng mee op zijn slaapstede en laat de kris in de wond achter. De vriend wordt van den moord verdacht en ter dood gebracht. Kèn Arok huwt Kèn Dëdës en verwerft de heerschappij. Zijn macht groeit, zoodat ten slotte een conflict met den oppervorst van Kadiri uitbreekt. De beslissende veldslag bij Gantër wordt door Kèn Arok gewonnen, die aldus een nieuw rijk sticht.

Toen Kèn Arok met Kèn Dëdës huwde, was deze in verwachting van een kind, door Toenggoel Amëtoeng verwekt. Dit kind, Anoesapati geheeten, verwondert er zich over, dat Kèn Arok hem anders behandelt dan zijn broers en zusters. Van Kèn Dëdës verneemt hij dan, dat

niet Kèn Arok, maar Toenggoel Amětoeng zijn vader is, en dat deze door Kèn Arok vermoord is.

Anoesapati vraagt de kris en gaat daarmee naar zijn paleis terug. Hier ontbiedt hij een volgeling uit Batil, wien hij de kris geeft met de opdracht daarmee Kèn Arok te doorsteken. De volgeling gaat met de kris naar de kraton van Kèn Arok, vindt hem er aan het eten en doorsteekt hem. Dan vlucht hij terug naar Anoesapati en overhandigt hem de kris, zeggend de daad volbracht te hebben. Onmiddellijk steekt Anoesapati den man van Batil neer en maakt alarm. Hij heeft daarmee den dood van Toenggoel Amětoeng gewroken, zijn geheim bewaard en zich van den troon meester gemaakt. Tegenover de buitenwereld heeft hij den moordenaar van den koning gedood.

De Pararaton verhaalt dan de verdere kroniek van het nieuwe vorstengeslacht. —

Kort overzicht van het thans opgevoerde gedeelte:

Allereerst komen twee rijksgrooten van Praboe Arok op. Vervolgens verschijnen een tweetal volgelingen van Anoesapati. Deze bedienden, die de komieken van het spel zijn, bespreken het voorrecht om onder Anoesapati te mogen dienen, daar deze zulk een rechtschapen en rechtvaardig heer is.

Daarna verschijnt Anoesapati, die tegen zijn volgelingen er zijn bevreemding over uitsprekt, dat zijn vader Praboe Arok hem zoo geringschattend behandelt. Hij gelast hen, hem te volgen, daar hij zijn opwachting gaat maken bij zijn moeder Kèn Dědēs.

Thans treden twee vrouwen, bedienden van Kèn Dědēs op, die eveneens een komische rol vervullen. Nadat zij de liefvalligheid van Kèn Dědēs geprezen hebben, verschijnt deze zelf.

Een ontmoeting tusschen Anoesapati met zijn bedienden en Kèn Dědēs met haar dienaressen volgt. Wanneer Anoesapati van zijn moeder verneemt, dat Praboe Arok niet zijn vader, maar de moordenaar van zijn vader is, ontsteekt hij in groote woede. Voor Kèn Dědēs zweert hij den dood van zijn vader te wreken. Hij vraagt de kris en neemt daarna afscheid van zijn moeder.

Vervolgens draagt hij zijn volgelingen op om zijn vertrouweling I Batil te ontbieden, wien hij opdraagt Praboe Arok te vermoorden. I Batil aanvaardt deze opdracht.

Thans treden een tweetal volgelingen van Praboe Arok op. Nadat zij Praboe Arok geprezen hebben om zijn verschillende uitstekende eigenschappen, verschijnt deze zelf.

Het is avond geworden. Praboe Arok wenscht te eten hij draagt zijn bedienden op den kok te roepen, die de maaltijd in orde moet brengen.

Onderwijl heeft I Batil zich onder de dienaren gemengd en zich kwasie bezig gehouden met het arrangeeren van den maaltijd.

Op een gunstig oogenblik, als Praboe Arok aan het eten is, wordt hij door I Batil doodgestoken.

I Batil vlucht naar Anoesapati en geeft de bebloede kris over. Anoesapati heft den roep van „Amok, amok” aan en doorsteekt I Batil.

Het volk van Toemapël, dat op het amokgeroep gewapend aan is komen snellen, keert terug als het verneemt, dat de moordenaar van Praboe Arok reeds gedood is.

Daar het weer zich goed hield, werd in het dorp Bedoeloe, tegen het einde van den middag, een Kětjak-voorstelling gegeven.

Bij sommige sanghyang-ceremoniën, zoo leest men in het door W. Spies en R. Goris geschreven standaard-artikel over de Balische dansen („Djawa” 5-6, 1937), hoort als essentieel bestanddeel een mannenkoor kětjak geheeten. Deze kětjak heeft zich bovendien in de laatste jaren tot een zelfstandig toneelgenre ontwikkeld.

Het aantal deelnemers is tevens sterk uitgebreid en bedraagt thans soms zelfs tot 200 mannen. Alleen bekleed met een hoog tusschen de beenen opgetrokken kain, zitten deze mannen in concentrische cirkels om een olielamp.

Het geheel der kětjak-opvoering bestaat uit langzame en gedragen oudere incantaties, onderbroken door sterk-rhythmische en syncopische tusschengedeelten.

Het langzame en gerekte zingen doet Gregoriaans aan. Het geheel werkt vooral door het langdurig herhaalde tjak-ě-tjak-ě-tjak-ě-tjak, gepaard aan bepaalde lichaamsbewegingen, buitengewoon suggestief.

In den loop der handeling vormen zich ook twee groepen, die een soort gevecht uitvoeren, waarbij dan beurtelings de eene groep zich met dreigend uitgestrekte armen en onder het uiten van een wild ge-tjak over de andere neerbuigt, die, als verslagenen op het slagveld, geheel achterover liggen.

Het ge-tjak, dat klinkt als kikkergekwak, wordt afgewisseld door sissgeluiden, apenkreten, en dergelijke.

Uit het geheel klinken soms ook wel enkele afzonderlijke daemonische kreten op, ook wor-

den wel korte gesprekken als heesche diergeluiden gevoerd.

Enkele aparte dansers rijzen geleidelijk uit den kring omhoog, voeren dan een dans uit, om daarna weer in de groep onder te gaan. In het geheel zit, in opvallende tegenstelling met het geciviliseerde en gestyleerde der meeste andere dansen, iets van een natuurlijke oerkracht. Zonder dat zulks er organisch mee

samenhangt, worden er wel verhalen (l a m p a h a n) opgevoerd, vooral passages als het wakker maken van K o e m b a k a r n a en het tweegevecht van S o e b a l i en S o e g r i w a (beide ontleend aan het Ramajana.)

's Avonds laat keerde men naar boord terug na een vermoeienden doch zeer interessanten en leerrijken dag.

Omgeving Kintamani.

ph. R. Katamsi.

Uitzicht over het Batoer-meer.

Kintamani.

ph. Ir. S. Riis.

Baris gédé op het tempelerf.

Kintamani.

ph. Ir. S. Riis.

Gamēlan Angkloeng uit Sabi (Noord-Bali) gespeeld door kinderen.

Kintamani.

Copyright Soerabaiasch Handelsbl.

Begeleid door de gamēlan angkloeng van Sabi (Noord-Bali), werd te Kintamani door twee meisjes, getooid met manlijke hoofddoeken, strakgebonden borstwindzels, korte kain en halfronde, geborduurde en van franje voorziene schootlap een Legong gong-dans uitgevoerd.

Kintamani.

ph. Ir. S. Riis.

Kraaien-dans (Baris goak) in een tempelhof.

Copyright Soerab. Handelsbl.

Detail van een tempelpoort. Men lette op de doeken, die ter gelegenheid van het tempelfeest om de daemonische poortwachters zijn geslagen.

ph. G.

Op den driesprong Gianjar — Bangli — Kloengkoeng vindt men een klok-
tempel (belakloeng).

Gelgel.

ph. Ir. S. Riis.

Tijdens de Barong kĕkĕt-voorstelling. Twee z.g. boeta kala (daemonen).
Door de gespleten poort (tjandi bĕntar) ziet men de Barong.

Gelgel.

Copyright Soer. Handelsbl.

Tijdens het voorspel van de Barong kékét, verschijnen vier dansers met Sandaran-maskers en waaiers in de hand. Zij vervullen de rol van hemelnymphen (dédari) in Indra's tuin.

Gelgel.

ph. E. H. Andriessen.

Detail van de Boeta kala, tijdens de Barong kékét-voorstelling. /

Vrijdag 22 October 1937.

De tocht leidde vooreerst naar de beroemde en oude poera Kehen te Bangli. Vóór dezen tempel was een loods gebouwd waar houtsnijwerk- en klapperdopbewerking werd gedemonstreerd, terwijl tevens een verkoopstentoonstelling voor dat doel was ingericht.

De Poera Kehen behoort tot de z.g. „Rijkstempels” en is tevens een terrasheiligdom. Dateerend uit de periode waarin Hindoeïstische vorsten over Bali regeerden, is het een der heiligste complexen van dit eiland. Onder verwijzing naar wat Dr. Goris over dezen tempel mededeelde in zijn voor het congres gehouden en in dit Verslag opgenomen voordracht, kunnen wij hier slechts de bijzonder fraai bewerkte poorten en gebouwtjes memoreeren, overschaduwd door een machtigen boom. Velen zullen ongetwijfeld onder den indruk van deze eerbiedwaardige plek gronds zijn gekomen.

Op weg naar Kintamani bestond gelegenheid om te genieten van het indrukwekkende panorama over het Batoermeer, vanaf een in de buurt van Penelokan gebouwde koepel. De lucht was betrokken. Onder ons lag daar het grijze, rimpellooze watervlak in sombere stilte. De vulkaan had nog in 1926 gewerkt. Aan den voet van den berg lag vroeger de desa Batoer. Thans is deze begraven onder dikke, ruige lavakorsten, die het landschap een aanblik geven van huiveringwekkende dorheid.

De dansvoorstellingen vonden te Kintamani plaats in een tempelerf. In het congresprogramma licht Dr. Goris de voorstellingen op de volgende wijze toe:

De Baris-dansen

te Kintamani

*Aangeboden door den Nagara-Bestuurder
van Bangli.*

De religieuze waarde en beteekenis is: consecratie van wapenen of wapendans. Bijna alle

baris-dansen worden op het tempelterrein opgevoerd. Sommige ook bij lijkverbrandingen.

Baris goak.

Met begeleiding van gamēlan gong gē d é.

Het opgevoerde verhaal luidt:

Batara dalēm Kloengkoeng heeft gezondigd tegen Batara Pandoe.

Daarom zendt deze kraaien (goak) naar B. d. Kloengkoeng, die dezen voortdurend kwelen en hinderen bij zijn maaltijden. Hij zoekt dan iemand om de kraaien te verjagen.

Wegens groote ascese krijgt Aria Kapoetjangan een zweep van Batara Batoer. Met deze zweep verjaagt hij dan de kraaien. Uit dank voor dezen goeden daad ontvangt Aria Kapoetjangan dan van B. d. Kloengkoeng een eigen rijk, genaamd Pamětjoetan en zelf den titel Aria Pamětjoetan, wegens de wonderdadige zweep (pětjoet).

Thans opgevoerd door 16 mannen, in het zwart gekleed en gewapend met lans en kris.

Baris gē d é.

Met begeleiding van g. gong gē d é.

In de Batoerstreek opgevoerd bij groote tempelfeesten, door 16 mannen, in bonte kleeren, en gewapend met lans en kris.

(Vgl. nog het „Overzicht”, waarin een afwijkende variëteit uit Sanoer vermeld wordt.)

Baris prèsi.

Met begeleiding van g. gong gē d é.

De baris prèsi van Soekawana heeft schilden en krissen. De dansfiguren wijken af van die der baris gē d é. Als verhaal wordt opgegeven: „Mērēboet boenga toendjoeng”, dat volgens opgave der dorpsoudsten van Soekawana een oud, overgeleverd verhaal is, waarvan zij echter oorsprong of inhoud niet konden opgeven.

Baris dadap.

Met begeleiding van g. angkloeng.

De dansers hebben ook bonte kleding, voorts krissen en schilden.

Deze schilden wijken echter af van die bij de baris prèsi. Er zijn namelijk wajangfiguren opgeschilderd, te weten: Darma (-soeta), Ardjoena, Nakoela, Dro-na, Karna en Salya.

Er zijn drie paren strijders: Darma doodt Drona; Ardjoena doodt Karna; Nakoela doodt Salya.¹⁾

De dans is fijner dan bij b. gěd é en b. prèsi en er wordt ook bij gezongen.

Verder trok de door kinderen met grooten ernst en feillooze techniek gespeelde gamelan Angkloeng uit de Noord-balische desa Sabi aller aandacht. Op de muziek werd ook gedanst.

Gelukkig kon, voordat het al te hard begon te regenen de pasanggrahan worden bereikt. Hier werd in een gezellige drukte de lunch gebruikt, waarna op de buiten het gebouw ingerichte verkoops-tentoonstelling vele producten van Bali-sche kunstnijverheid van eigenaar verwisselden.

Ook te Gelgel was, vóór de poera, een verkoopstentoonstelling georganiseerd, terwijl men op het tempelerf zelf om de daar ingerichte overdekte dansplaats heen gelegenheid kreeg tot het zien van de techniek van ijzer- en zilversmeden. Vele bestellingen werden hier door de congressisten gedaan. Het viel op, dat het Jogja'sch zilverwerk hier in zekeren zin werd nagevolgd, zonder dat ornamentatie of uitgeheele verhalen hun Balisch karakter verloren hadden.

Weldra namen de dansuitvoeringen een aanvraag. Zij werden aangeboden door den Dewa Agoeng van Kloengkoeng. Men begon met een Djangèr uit de desa Kamasan. Onder verwijzing naar wat in het meergenoemde Djawa-artikel over dezen dans te lezen staat, nemen wij hier, met enkele veranderingen den tekst van het programma over:

De opvoering ving aan met de gebruikelijke zang- en lichaamsbewegingen. Een tweede phase werd gevormd

¹⁾ Aldus volgens de opgave hiervan ontvangen; volgens het Barata-joeda wordt Drona gedood door Dresta-Dyoemna; Salya wordt gedood door Darma (-Soeta = Joedistira), echter op aanwijzingen, door Nakoela verkregen.

door de „gevecht”-figuren. Dan volgde de opvoering van een Tjoepak-verhaal, dat in het kort als volgt luidt:

Radèn Galoeh (van Daha) treedt met haar bedienden op, gespeeld door twee djangèr-meisjes — de prinses is gestolen door een raksasa, Mëndaroe, en wordt in zijn huis gevangen genomen. —

Daarna treden twee bedienden (Poenta en Kértala) op, zij zijn in dit geval volgelingen van Grantang. Na een gesprek tusschen de bedienden treedt Grantang zelf op.

Deze wil Radèn Galoeh gaan zoeken. In het woud ontmoet hij den Slangevorst Naga-radja, die wegens honger menschen tracht te verslinden.

Een gevecht volgt, waarin Grantang wint en de Slangevorst gedood wordt.

Voortgaande door het woud heeft een nieuwe ontmoeting plaats, thans met den Tijgervorst Wyagra-pati. Deze blijkt een wegens zonden uit den hemel (Indraloka) verstooten Bidédara te zijn, die nu slechts uit zijn vloek verlost kan worden door den dood in zijn huidige gestalte van tijger. Hij verklaart het doel van Grantang's komst te weten en vertelt dezen, waar hij Radèn Galoeh kan vinden.

Daarop doodt Grantang hem op zijn eigen verzoek en verlost aldus zijn ziel.

Vervolgens vindt Grantang de woning van den raksasa Mëndaroe, doodt dezen en neemt Radèn Galoeh mee naar huis.

Daarna volgde, in den namiddag, op het onoverdekte gedeelte van het tempelerf een indrukwekkende Barong-kèkèt voorstelling, gespeeld door lieden uit de desa Djoempai. Uit het programma nemen wij weer, met de noodige veranderingen, het volgende over. De korte inhoud van het verhaal, Měrdah geheeten, luidt als volgt:

Vier hemelnymphen (dédari) zijn uit Indra's hemel neergedaald en vermeien zich in een lusttuin op aarde. Dan worden zij lastig gevallen door een groep daemonen (boeta kala). De nymphen vluchten en ontmoeten Banaspati radja. Zij smeeken hem om hulp en B. bevecht en verslaat de daemonen.

Op hun beurt vluchten ook dezen. Banaspati radja zet hen na, en ontmoet dan

op een kerkhof Ni Raroeng, die een leerlinge is van Tjalonarang en op dat kerkhof zwart-magische krachten verzamelt (concentreert). Hij houdt haar voor een genootte van de daemonen, valt haar lastig, waarop zij vlucht.

Zij vertelt aan haar meesteres Tjalonarang haar bevindingen en deze, in woede ontstoken, zoekt nu Banaspati radja. Een gevecht volgt, waarbij B. verslagen wordt en vlucht. Zijn helpers willen nu Tjalonarang aanvallen doch door haar betooverd, richten zij de wapens op zichzelf.

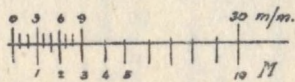
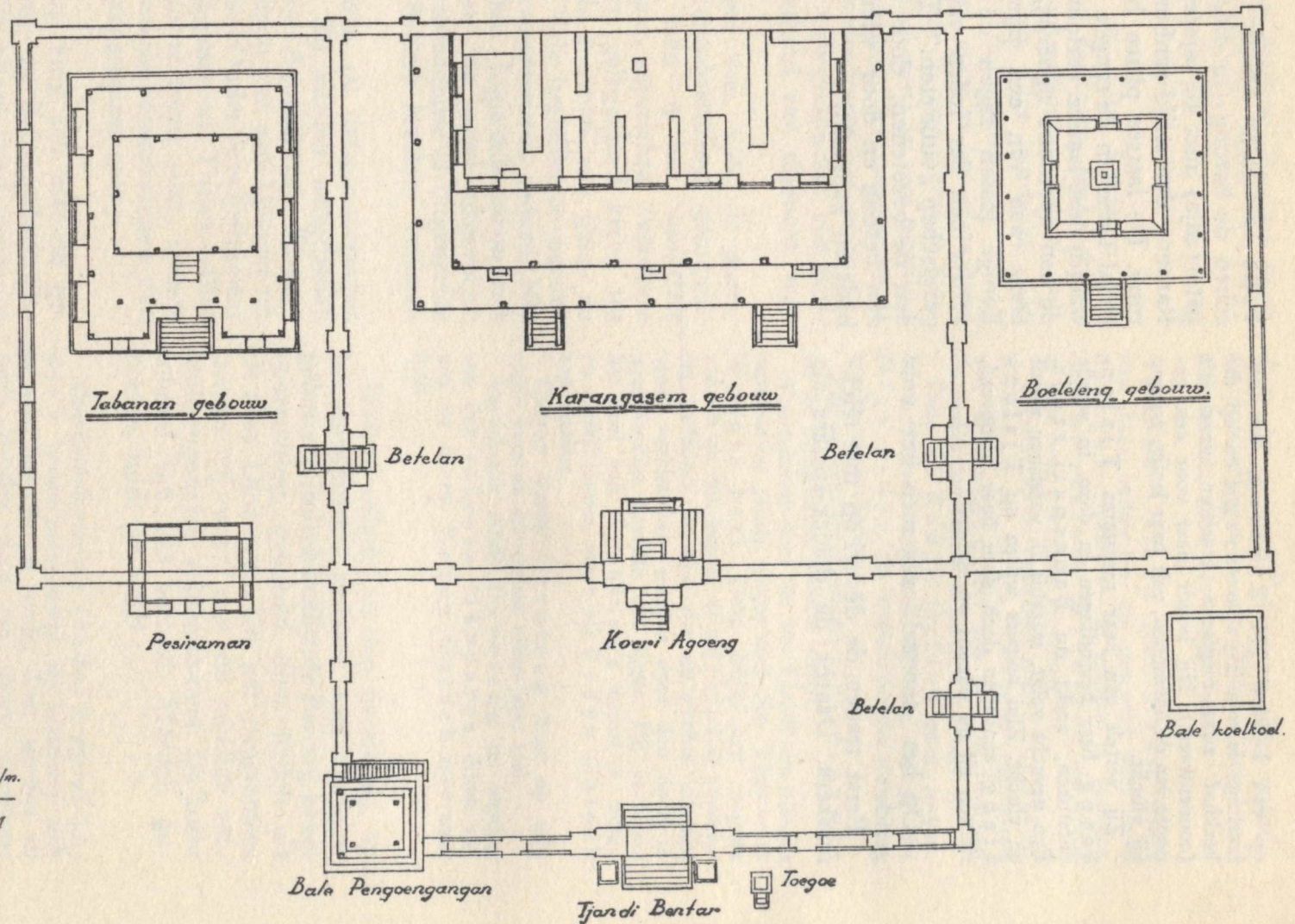
Op het „tooneel” zag men het volgende :

Eerst traden de dĕdari op met tĕlĕk-maskers. Daarna de djaoek-spelers als

boeta kala. Dan volgde de strijd tusschen de barong (in dit geval : Banaspati radja) met de djaoek, waarna Ni Raroeng den strijd aanbond met de barong. De laatste phase bestond uit de strijd tusschen de rangda en de barong, waarin deze laatste verloor. Hierop volgde een spontane ngoerĕk, een krisdans. Deze was van een pijnlijke realiteit. Eenige malen zagen de toeschouwers verder een der leden van het Baranggezelschap „vuur eten.” Ten slotte werden de bezetenen, door aanraking van den barong en door wierook weer tot bedaren gebracht.

PLATTEGROND BALI MUSEUM DENPASAR

SCHAAL 1:333.

Denpasar, Bali-Museum.

ph. Drs. R. L. Mellema.

Achterkant van de Kori agoeng, genomen op het erf vóór het z.g. Karangasëm gebouw van het Bali-Museum.

Denpasar, Bali-Museum.

Het z.g. Singaradja-gebouw in het Bali-Museum.

ph. W. Spies.

Denpasar, Bali-Museum.

Tjandi bentar.

ph. W. Spies.

Denpasar, Bali-Museum.

Gedeelte van den ringmuur in het Bali-Museum.

ph. W. Spies.

Zaterdag 23 October 1937.

De in het programma voor dezen dag aangekondigde dansvoorstelling in de poera Boekit Sari bij Sangeh, werd niet op die plaats gehouden doch in de Poera Satria te Denpasar. De congreswerkzaamheden begonnen echter met een door den Heer Ir. Th. A. Resink opgestelde inleiding over :

Het Bali-Museum.

Daar het programma Vrijdagavond ten aanzien van den tijd waarop deze lezing gehouden zou worden, gewijzigd was en de inleider daarvan door omstandigheden niet op de hoogte was gesteld, werd zijn voordracht bij zijn afwezigheid welwillend voorgedragen door den Voorzitter van het Bali-Museum, den Heer M. Boon, Controleur B. B. van Badoeng. Deze begon, na door den Voorzitter van het Java-Instituut te zijn ingeleid, met er op te wijzen, dat het jammer was dat de Heer Resink de voordracht niet zelf kon houden. Te meer, aangezien de Heer Resink groote en gewaardeerde verdiensten had ten opzichte van het Bali-Museum. Vervolgens had de voorlezing van bedoelde voordracht plaats.

Mijnheer de Voorzitter,

Dames en Heeren.

Toen het bekend was geworden, dat het Java-Instituut een congres zou houden op Bali en bij die gelegenheid het museum in Den Pasar wenschte te bezichtigen, meende ik — als tijdelijk waarnemend conservator van dit museum — dat het op mijn weg lag om, alvorens tot bezichtiging van de museumcollecties over te gaan, een korte inleiding te houden over het ontstaan van het ge-

bouw, de oprichting en de ontwikkeling van de museumvereeniging met haar doelstellingen en over de vraagstukken welke het Bestuur bij de uitvoering van haar taak op te lossen had.

Ik ben U dankbaar, dat U mij wel in de gelegenheid hebt willen stellen om deze uiteenzetting te mogen houden en wel om de volgende reden.

Ongeveer twee jaar geleden heeft het toenmalig Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst, Dr. F. D. K. Bosch, bij de opening van de Uw museum in Jogja voor Uw vereeniging een belangwekkende rede uitgesproken over „Het Museumwezen in Ned. Indië”, waardoor de snelle groei van en de belangstelling voor deze de zoo typisch Europeesche cultuuruiting openbaar gemaakt werd, terwijl zij vroeger slechts door ingewijden in kleine kring en in los verband werd besproken.

Dit feit is voor Uw Bestuur aanleiding geweest om de verschillende museumvereenigingen en daarvoor in aanmerking komende personen uit te nodigen tot een vergadering ter bestudeering van de mogelijkheden, die er waren om te komen tot het oprichten van een bond van museumvereenigingen ter bevordering van het museumwezen en ter voorkoming van misstanden.

Hiermede heeft Uw Bestuur de tweede stap gedaan om de belangstelling voor het verzamelen van belangrijke cultuuruitingen in deze landen te verdiepen en te verbreiden.

Hierop aansluitend hoop ik met deze inleiding bij te kunnen dragen tot het verkrijgen van een zuiver beeld van een regionaal museum in de Buitengewesten en aan de hand daarvan de rol te bespreken die zulk een museum cultureel zal kunnen vervullen.

De Bouw van het Bali-Museum.

Het was in het jaar 1910, dus slechts enkele jaren nadat deze gewesten onder rechtstreeksch bestuur kwamen, dat op een bijeenkomst ten huize van den tweeden Assistent-Resident van Zuid-Bali, den Heer W. F. J. Kroon, aan den „Forschungsreisender” — zooals hij zich zelf noemt — Curt Gründler de opdracht gegeven werd om een ontwerp te maken voor den bouw van een ethnographisch museum te Den Pasar.

Reeds in Juli van datzelfde jaar kon deze zeer begaafde tourist twee plattegronden — die niet veel van elkaar afweken — een uitgebreide beschrijving van de gebouwen met de beplanting en bovendien een vogelperspectief van het geheel „zum besseren Verständnis für die Baliër” den Ass.-Resident aanbieden.

Het is zeer jammer, dat deze laatste teekening verloren is gegaan, daar wij anders beter dan nu in staat waren geweest, na te gaan in hoeverre de Baliërs bij de uitvoering van den oorspronkelijken opzet zijn afgeweken.

Ik heb echter geen reden om aan te nemen, dat men bij de uitvoering veel veranderd heeft, al krijgen wij bij bestudeering van de plannen den indruk dat de Berlijnsche architect de opbouw waarschijnlijk minder pompeus gedacht had dan de Balische kunstenaars—in verband met het nationale karakter van het gebouw — deze meenden te moeten uitvoeren.

De grondgedachte van den bouw was het oprichten van een poeri met daaraan grenzend een poera, beide ommuurd en versierd met poorten, die uit te voeren waren als kopieën van oude, bestaande bouwwerken, omdat men toen reeds meende, dat in de Balische bouwkunst achteruitgang te bespeuren viel.

In hoeverre het een gelukkige gedachte was om een poeri te combineeren met een poera en in hoeverre de architect hierin geslaagd is en wat dan wel de

beteekenis moet zijn van den koelkoeltoren, de badplaats en de eventueel nog op te richten hanenklopbaan zal ik buiten beschouwing laten.

Men heeft, dat is duidelijk, een gebouw willen optrekken, bestaande uit verschillende specifiek Balische bouwdeelen in de verschillende bouwstijlen, die in Zuid-Bali te vinden waren en deze gebouwen zoodanig willen combineeren, dat er geen sprake van zou zijn, dat het geheel zou rammelen of onevenwichtig worden, terwijl in de laatste plaats de gebouwen ook nog voor museumdoeleinden geschikt moesten worden gemaakt.

Daar de architect deze eisch zelf als één van de laatste opsomt, is het niet te verwonderen dat zijn Balische opvolgers, die van musea wel weinig verstand gehad zullen hebben, dit gebod geheel ter zijde hebben geschoven, waardoor al de ontworpen dienstruimten onder de torens en de speciale verlichting in de groote gebouwen, die het vooraanzicht niet mochten schaden, als technisch onuitvoerbaar en on-Balisch kwamen te vervallen.

Dat hierdoor het gebouw zich echter nog minder eigenen zou voor het bergen van een museumcollectie en voor den dienst, daaraan verbonden, spreekt wel haast van zelf.

Men sprak in latere officieele stukken dan ook niet meer van een ethnographisch museum maar van een openluchtmuseum.

Wie den tijd gekend heeft, dat het gebouw leeg stond, zal het museum ook als zoodanig hebben aan gevoeld en ter completeering van het geheel zou men slechts den wensch hebben kunnen uiten, dat de groote witte zaal van het Karangasemsche middengebouw hoogstens gevuld ware met wat steenplastiek en fotografieën van bekende Balische bouwwerken, die nog niet op het museumterrein vertegenwoordigd waren.

De bouw zelf is niet zoo vlot verloo-

pen als men zich oorspronkelijk wel gedacht had. De Duitsche architect stelde naast de Balische bouwkunst de westerse techniek en daarom zijn — waarschijnlijk nog onder zijn persoonlijke leiding — onder alle muren, poorten en gebouwen geweldige fundeeringen van kalisteen aangelegd — tot groote verwondering van de Baliërs, die dit een ongehoorde geldverspilling moeten gevonden hebben.

Het is echter zeker hieraan te danken, dat het gebouw bij de aardbeving in 1917 hoofdzakelijk gespaard bleef en slechts de toppen van de gespleten poort afvielen, die de daarvóór staande, uit paras vervaardigde raksasa's verbrijzelde.

Een tweede eisch was dat men slechts prima baksteen en paras voor den opbouw zou bezigen. Daar hebben de Baliërs zich helaas niet aan gehouden.

Het is één van de moeilijkste vraagstukken van het tegenwoordige museumbestuur geworden middelen te beramen om verder verweer van de paras en baksteen tegen te gaan en die deelen, die gevaar opleveren voor de daarboven gelegen constructies, te herstellen zonder dat het uiterlijk geschaad wordt.

Een derde wensch van den architect was, dat alle 7 onderafdeelingen (het nog onder het vorstenbestuur verdwenen rijk Mengwi had hij ook een deel toebedacht) niet slechts gelijkelijk in de kosten zouden bijdragen, maar ook de materialen en de werklieden voor de betreffende gebouwen zouden leveren.

Dit bracht zooveel bezwaren met zich mede, die zouden leiden tot verhooging der bouwkosten, dat, op enkele uitzonderingen na, al het materiaal uit het Badoengsche afkomstig is en voor het grootste gedeelte Badoengsche toekangs de uitvoering verzorgd hebben op kosten van de respectievelijke onderafdeelingen.

De omstandigheid, dat de bouw steeds meer geld ging kosten en de benodigde plaatselijke fondsen moeilijk te vinden

waren, heeft er in niet geringe mate toe bijgedragen, dat het geheel eerst in 1925 gereed kwam, met uitzondering nog van de ontworpen wantilan of hanenkloppaan en van den parkaanleg ten Noorden en ten Zuiden van het gebouwencomplex.

Zeven jaren lang heeft men zich toen eigenlijk niet veel van het museum aangeetrokken en diende het gebouw slechts tijdens de Pasar-malems als vaste expositieruimte.

De oprichting van de Museumvereeniging en haar doelstellingen.

De eerste stap tot het bijeenbrengen van een verzameling deed Dr. W. F. Stutterheim.

In 1930 richtte het tegenwoordig Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst zich met een schrijven tot den Resident van Bali en Lombok, waarin hij de suggestie opperde om, in aansluiting op de door het Binnenlandsch Bestuur reeds genomen maatregelen tegen den uitvoer van oude kunstvoorwerpen, voorzieningen te treffen om deze voorwerpen ook verder te verzorgen door ze te verzamelen, deze verzameling met ethnographica uit te breiden en een en ander te plaatsen in het reeds aanwezige museumgebouw.

Deze gedachte vond direct in verschillende kringen goeden weerklank, in de eerste plaats bij den Resident, de heer J. H. Beeuwkes.

Het oorspronkelijke plan om een museumraad te benoemen en dien met het beheer te belasten werd verlaten om plaats te maken voor een museumvereeniging teneinde zodoende aan vele belangstellenden gelegenheid te geven het museum met raad en daad te kunnen steunen.

Door de vele inleidende besprekingen en de vele maatregelen, die men wenschte te nemen om het voortbestaan

te verzekeren, heeft de oprichtingsvergadering eerst plaats gehad in December 1932.

Ondertusschen was met de opzet ook het doel gegroeid.

Niet slechts de oude kunst en de ethnographica hadden de belangstelling van de nieuwe vereeniging, maar evenzoo de moderne kunst. Men zou zich niet slechts bepalen tot instandhouden en bestudeering van de uitingen der Balische cultuur maar, indien mogelijk, haar weer doen herleven of het peil verhoogen.

Het Beheer.

Dat aan één van de eerste eischen, die men aan een museum moet stellen, n. l. de aanwezigheid van een geheel bevoegd, wetenschappelijk opgeleid conservator, bij een klein regionaal museum, dat zijn gelden hoofdzakelijk ontvangt uit entrees en plaatselijke fondsen, niet te denken viel, spreekt welhaast vanzelf.

Gelukkig vond het Bestuur den heer W. Spies bereid het conservatorschap pro deo op zich te nemen. Hierdoor verkeert het Bali-museum in de uitzonderlijk gunstige positie dat het de medewerking kreeg van een persoon, die de rest van zijn leven op Bali hoopt te kunnen doorbrengen en die door zijn kennis van Bali en zijn kunstzin moeilijk te vervangen is.

Vóór alles is de vereeniging grooten dank verschuldigd aan het Binnenslandsch Bestuur en de Negara-bestuurders, die van hun belangstelling blijk gaven door bestuursfuncties aan te nemen ¹⁾ en ten allen tijde klaar stonden om hulp en financieelen steun uit Negara-kassen te verleenen, wanneer dit noodig en mogelijk was.

¹⁾ De Controleur en de Tjokorda van Badoeng hebben ambtshalve als voorzitter en vice-voorzitter zitting in het Bestuur, terwijl het een goede gewoonte is dat de andere Negara-bestuurders om toerbeurt voor een jaar zitting nemen als bestuurslid.

De Kirtya Lieftrinck — Van der Tuuk, die als curatorium van de vereeniging optreedt en voorgezeten wordt door den Resident van Bali en Lombok, benoemde Dr. R. Goris als haar vertegenwoordiger in het Bestuur. Met zijn wetenschappelijken arbeid en zijn kundige adviezen heeft hij het museum groote diensten kunnen bewijzen.

Door de benoeming tot bestuurslid van den heer Mörzer Bruyns, leider van het touristenverkeer van de K. P. M., kreeg ook de tourist een stem in het kapittel.

Direct bij het oprichten van de vereeniging heeft het Bestuur uitgezien naar een kracht, die het vele loopende werk als: het bijhouden van de boeken; de dagelijksche leiding van de verkoopafdeeling; het beschrijven, onderhouden, restaureeren en nummeren der voorwerpen; het rondleiden van de duizenden touristen, in het kort: al dat dagelijksche werk, waarvoor de bestuursleden geen tijd hadden, zou kunnen uitvoeren.

Dit werk wordt nu gedaan door Goesti Majoen, die een A.M.S.-opleiding genoten heeft, en zijn jongeren broer.

Dat beiden waardevolle, haast niet te vervangen krachten voor het museum zijn, niet in het minst omdat eerstgenoemde sinds de oprichting aan het museum verbonden is, zullen alle ingewijden gaarne erkennen,

De Financiën.

Men heeft wel eens gezegd, dat de ontwikkeling en de belangrijkheid van een museum geheel afhankelijk is van den leider of de leiders.

Gedeeltelijk wil ik dit ook gaarne onderschrijven maar haast van evenveel belang is de financieele toestand, want zonder geld is in een museum niets te bereiken.

De museumplannen werden geopperd in een tijd van de grootste depressie en het is een daad van zeer wijs beleid

geweest, dat de voorloopig ingestelde museumcommissie geen voortgang wilde geven aan haar plannen alvorens zij de verzekering had gekregen dat elk der Negara-kassen het museum zouden steunen met f 250.— per jaar. Door de samenwerking met de K. P. M. was het Bestuur bovendien verzekerd van een vrijwel vaststaand bedrag aan entree's van de vele touristen, die het eiland bezoeken. Hierdoor was het mogelijk, om een begroting en een werkplan samen te stellen.

Helaas hebben de meeste Negara's door eigen crisismoeilijkheden hun belofte niet gestand kunnen doen, hoewel Badoeng de bijdrage verdubbelde tot f 500.— 's jaars. De K. P. M. verzocht de entreprijs van f 0.50 terug te brengen tot f 0.25 en toen het der Regeering ook niet mogelijk bleek om het museum financieel te steunen werd de uiterste zuinigheid noodzaak en ging men zelfs over tot het vormen van een klein reservekapitaal.

De Verzamelingen.

Dat deze beperkte geldmiddelen van grooten invloed geweest zijn op de verzamelingen is niet te verwonderen,

Het aanleggen van een collectie is in een land als Bali met een zoo interessante, uitbundige en gevarieerde cultuur namelijk zeer eenvoudig. Om echter eenig richtsnoer bij het verzamelen te hebben, den groei in den beginne te temperen en met het kleine uitgetrokken bedrag uit te komen, stelde de conservator zich de volgende richtlijnen:

1e. Uitsluitend die stukken verzamelen, waarvan men mag aannemen dat zij op Bali gemaakt zijn.

Hierdoor verviel het verzamelen van Chineesch porcelein, kèpèngs, Chineesch borduur-, schilder- en houtsnijwerk het vele geïmporteerde koperwerk uit de naburige eilanden, het vlechtwerk van Borneo en Lombok, de gebatikte kains

van Java en de gedrukte oude doeken uit Britsch-Indië.

Deze beperking heeft zeker groote voordeelen in verband met het plaatsgebrek en de beperkte geldmiddelen. Het nadeel is echter, dat over eenige jaren de schade niet meer te herstellen zal zijn en dit geldt wel hoofdzakelijk het Chineesch porcelein en de gedrukte oude doeken uit Britsch-Indië.

2e. Bij voorkeur die stukken verzamelen, die een unicum zijn.

Dit principe is ondeugdelijk gebleken, daar men hierdoor b.v. niet kon komen tot het aanschaffen van een volledige wajang-koelit, maar wel tot een rijke verzameling krisgrepen, niet tot een verzameling van hoofdtooien, maar wel tot een uitgebreide collectie maskers enz. Dit standpunt is dan ook geheel verlaten, al besteedt het museum nog graag groote sommen voor het verkrijgen van unica in brons en in houtsnijwerk.

3e. Die stukken verzamelen, die niet te hooge eischen stellen aan expositie en behoud of boven de koopkracht van de vereeniging zouden gaan.

Dit bracht met zich mede, dat het museum zich zeer beperkte in het aanschaffen van goud en zilver, omdat er geen brandvrije kluis aanwezig was; de doeken-verzameling — zoowel beschilderde als geweven doeken — beperkt bleef, daar goede opstelling en behoud zeer zware financieele eischen stelde, hetgeen ook geldt voor de verzameling muziekinstrumenten en costuums.

Door de vele bruikleenen en giften van leden zoowel als van Baliërs en van touristen, waren deze regels echter niet steeds strikt vol te houden. De verzameling groeide snel aan, zoodat zij momenteel reeds meer dan 2000 nummers telt.

Deze groei bracht steeds nieuwe groepeerings en uitstallingen met zich mede, waardoor het een daad van wijs beleid bleek geweest te zijn om niet te veel geld te besteden aan de expositie,

daar van een definitieve uitstalling voorloopig toch geen sprake zal kunnen zijn.

Dat een goede oplossing van de etiquetteering bij een steeds wisselende opstelling, die ook aesthetisch bevredigt, nog niet gevonden is, is ten slotte gemakkelijk te begrijpen.

De Gebouwen.

Naast de verzameling heeft het gebouwencomplex de voortdurende zorg van het Bestuur noodig.

Het eenige gebouw, dat voldoende expositieruimte bood, was het z.g. Karangasem-gebouw in den middenhof.

In den noordelijken hof stond een prachtige Tabanansche balé, die vroeger waarschijnlijk in de poeri van den vorst gestaan heeft. Deze balé was echter grootendeels open. De afgesloten ruimte bedroeg niet meer dan 15 m² en kreeg licht door slechts twee kleine vensters. Het was de bedoeling van den architect om deze ruimte te gebruiken als bewaarplaats van het foto-archief en als lontar-bibliotheek.

Omdat het dak lekte, waardoor het prachtige vergulde houtsnijwerk gedeeltelijk vergaan was, werd besloten onmiddellijk tot afbraak van dit gebouw over te gaan en de herbouwing zoodanig te doen plaats hebben, dat men meer expositieruimte kreeg en verzekerd was van voldoende licht en lucht. De wijze van bouwen zou echter om niet uit den toon te vallen, Balisch moeten blijven, en het prachtige houtsnijwerk moest zooveel als doenlijk worden toegepast.

Hierdoor werd de tentoonstellingsruimte hoofdzaak en het Balisch karakter van het gebouw bijzaak.

Op den zuiderhof stond een kleine, driedakige méroe, die het plein niet kan vullen en bovendien van zulk slecht materiaal gemaakt was, dat voor behoud een grondige restauratie noodig zou zijn.

Waar een méroe nooit als expositie-

ruimte te gebruiken is, heeft het Bestuur tot verwijdering besloten.

De onderafdeeling Boeileleng was tegen het Noord-Balische paviljoen, dat in 1914 op de Semarangsche tentoonstelling gestaan had, aan het museum te verkoopen. Op dit aanbod is het Bestuur ingegaan, omdat hierdoor ook de Noord-Balische bouwstijl in het gebouwencomplex vertegenwoordigd zou zijn en het gebouw zelf zeer geschikt was als expositie-ruimte.

Daar ook in de Buitengewesten door de kleine musea meestal gebruik gemaakt wordt van bestaande mooie, oude gebouwen of nieuwe gebouwen in den regionalen stijl opgetrokken worden, verdient het aanbeveling om naar aanleiding van de ondervinding, die het Bali-museum opgedaan heeft, deze bouw wijze en haar voor- en nadeelen in het kort te bespreken.

De voordeelen zijn de volgende :

1e. Door het optrekken van de frontgebouwen in den regionalen stijl verkrijgt het museum de gemoedelijke, eigen sfeer, die nooit een groot modern museum kan geven.

2e. Het optrekken van gebouwen in den nationalen stijl heeft het voordeel, dat het meestal zeer goedkoop is, zoodat het museum, in den beginne meestal over weinig geld beschikkend, niet zijn heele kapitaal aan gebouwen behoeft te besteden.

3e. Bij de uitbreiding van de collecties is bijbouw van meerdere gebouwen zeer eenvoudig, zonder dat daardoor het geheel geschaad wordt. Door het paviljoensysteem blijft het intieme karakter behouden.

De nadeelen, die aan zoo'n opzet verbonden zijn, zijn echter zeer groot en dat heeft het museumbestuur in Bali ook ondervonden.

Zij zijn de volgende :

1e. Daar de inheemsche bouw wijze meestal gebruik maakt van vergankelijk materiaal zijn er groote kosten aan het

onderhoud verbonden en zijn de gebouwen niet brandvrij.

2e. De inheemsche gebouwen (woonhuizen) stellen uit den aard andere eischen aan lucht, licht en ruimte dan een museum. Hierdoor moet steeds gezocht worden naar een compromis dat èn het inheemsche gebouw èn de museumruimte schade berokkent.

3e. De dienstruimte die hoofdzakelijk aan practische eischen en niet in de eerste plaats aan aesthetische eischen behoeft te voldoen, zal men zelden in inheemschen bouwtrant kunnen optrekken, waardoor de eenheid verbroken wordt.

Nu geloof ik dat de sterke behoefte aan dienstruimten eerst ontstaat wanneer een museum in omvang toeneemt en dat, hoe grooter een museum is, de oppervlakte van de dienstruimten, in percenten van de totale oppervlakte uitgedrukt, des te grooter zal zijn.

Het tegenwoordige Bali-museum heeft bijv. in het geheel geen dienstruimten en behelpt zich met verloren hoekjes en ingebouwde ruimten onder kasten en rakken. De dringende behoefte daaraan is dan ook pas in het laatste jaar opgekomen.

Bij sterken groei van een regionaal museum, waarbij men hoogere eischen zal gaan stellen aan lucht, licht, uitstalling, bewaring, dienstruimten enz., zal men tenslotte geen genoegen meer kunnen nemen met de inheemsche bouwwijze en moeten overgaan tot het oprichten van een zuiver utiliteitsgebouw.

De Verkoopafdeeling.

Een afdeeling, die een aparte bespreking behoeft daar zij, zoover ik weet, niet voorkomt in eenig ander museum in Indië, is de verkoopafdeeling van moderne kunst, ten doel hebbende de verhooging van het peil der Balische kunstnijverheid en ter verspreiding der producten hiervan.

De heer Bonnet was hiervan gedurende een viertal jaren de bezielende leider en heeft deze afdeeling tot grooten bloei gebracht.

Ik zou niet durven zeggen, dat de haast fenomenale ontwikkeling van de kunstnijverheid in de afgelopen vijf jaar, zoowel kwalitatief als quantitatief gesproken, geheel aan zijn streven te danken is, maar dat hij een grooten invloed hierop uitgeoefend heeft, ook dank zij de verkoopafdeeling in het museum, is zeker.

Toen de Heer Bonnet dan ook in het begin van dit jaar met Europeesch verlof ging, bleek er geen persoon te vinden te zijn, die zijn taak kon overnemen en moest het Bestuur besluiten om de verkoopafdeeling voorloopig te sluiten.

Ook andere bezwaren deden het Bestuur tot deze zoo verstrekkende maatregel overgaan. Zoowel door leden als door den bestaanden of nieuw opgekomen tusschenhandel werden bezwaren naar voren gebracht tegen een mogelijke concurrentie, die het museum met zijn goedkoop werkende verkoopafdeeling den kunsthandel zou kunnen aandoen.

Voor het museumbestuur bestonden echter ook nog andere bezwaren tegen de oude verkoopafdeeling, namelijk door het feit, dat zij beslag legde op den tijd van het inheemsche personeel en de beste expositieruimte van het gebouw innam.

De belangrijkheid van het museum werd echter door het opheffen van deze permanente expositie van moderne kunst geschaad; de kunstnijverheid moest het voordeel missen, dat zij door de standing van het museum zeer goede prijzen voor haar beste producten kon maken, terwijl de consument, de tourist, behoefte had een betrouwbaar adres, waar hij uitgezochte moderne kunst kon kopen.

Om al deze pro's en contra's tot hun

recht te laten komen heeft de vereeniging, gezien het feit, dat de musea van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap, van het Java-Instituut, van het Koloniaal Instituut te Amsterdam en het Ethnographisch museum te Leiden er mede door haar invloed toe overgegaan zijn moderne Balische kunst te verzamelen, besloten weldra een apart gebouw binnen de muren van het museum op te richten waar gelegenheid bestaat om voor den verkoop aan het publiek bestemde goede moderne kunst tentoon te stellen.

De bemoeienis van de speciaal daartoe in te stellen commissie, die met het beheer daarvan belast zal worden, zal echter niet verder gaan dan de keuring der stukken en het innen van 5% van de verkoops waarde als huur voor de plaatsruimte. Daar het een ieder vrij zal staan om hier voor den verkoop bestemde en een plaatsing in het museum waardig gekeurde stukken te exposeeren, meent het Bestuur de bestaande bezwaren opgeheven te hebben.

Verdere werkzaamheden.

De verdere werkzaamheden van het Bestuur hebben zich bepaald tot het organiseeren van schoolbezoek en het geven van bijzondere muziek- en dansvoorstellingen voor de leden of voorname gasten.

De vereeniging droeg bij in de kosten van het behoud van de rotsreliefs van Jeh Poeloe, borg de belangrijke voorraad van klei-stoepa's uit Pedjeng en bewaart vele steensculpturen van poera's en heiligdommen om ze voor vervreemding en achteruitgang te behoeden.

Na deze schets van ontstaan, groei, doel, inrichting en werkwijze van het Bali-museum rest mij nog de korte bespreking van een bijzondere rol, die dit museum m.i. vervullen moet.

Bali is het eenige eiland van den Archipel, waar een zuivere cultuureenheid bestaat en waar een genationaliseerden vorm van den Hindoe-godsdiens beleden wordt. Daardoor bezit het een geheel apart staande cultuur, waarmede de oude culturen op de andere eilanden echter in nauw verband staan.

De studie van de Balische cultuur is dan ook niet uitsluitend belangrijk voor het verkrijgen van een beter begrip van haar zoo diverse uitingen, maar verheldert niet zelden het inzicht in heden-daagsche en vroegere cultuuruitingen op de andere eilanden.

Bali is daarenboven niet alleen interessant om zijn oud cultuurbezit, verworven in den vorstentijd, maar het is de belangstelling dubbel waard door de ontwikkeling van een levende moderne kunst, die onder invloed van het Westen sterk verandert en toch haar Balisch karakter weet te behouden.

Het feit, dat de bevolking hiertoe in staat is gebleken, maakt haar tot een zeldzaam verschijnsel in het geheele Oosten en de weg van ontwikkeling, dien de bevolking hier zelf gekozen heeft, zal misschien de eenige richtsnoer blijken te zijn voor diegenen, die een reveil van de inheemsche kunst op Java wenschen zonder het eigen karakter daarbij te verliezen.

Dat de belangrijkheid van Bali algemeen erkend wordt bewijst wel de bouw van dit museum; de oprichting van de Kirtya Liefcrinck van der Tuuk; bewijzen de vele vreemdelingen, die hier voor korteren of langeren tijd wetenschappelijke studies maken; de lange reeks van publicaties over dit gewest; het oprichten van de museumvereeniging, dit congres van het Java Instituut en de duizenden touristen, die jaarlijks het eiland bezoeken.

Dat een museum in zoo'n centrum op zijn plaats is en veel zal kunnen bijdragen tot stimuleering en vereen-

voudiging van de studie der Balische cultuur en haar zelf zal bevorderen, dat spreekt wel vanzelf.

Maar Java heeft reeds drie en het buitenland een kleine twintig musea, die een min of meer uitgebreide Balische collectie bergen. Deze collecties zijn echter meestal zeer onvolledig, terwijl de beschrijving der stukken dikwijls veel te wenschen over laat.

Hierin nu verbetering te brengen is n.m.b.m. een andere taak, die dit museum te vervullen heeft en waarmede zij eigenlijk nog niet begonnen is.

Het Bali-museum zal niet alleen moeten zorgen voor het bijeenbrengen van een zoo volledig mogelijke ethnographische en aesthetische verzameling, maar het zal bovendien de verschillende andere musea op Java en in het buitenland behulpzaam dienen te zijn bij het uitbreiden van hun collecties, bij het inwinnen van inlichtingen over het gebruik, de waarschijnlijke herkomst, den juiste naam der museumvoorwerpen enz.

Eerst de vervulling van deze taak zal het nut van het museum tot zijn maximum kunnen opvoeren.

Ik moge eindigen met het uitspreken van de hoop, dat spoedig de weg gevonden moge worden, die tot dit resultaat zal leiden.

De Voorzitter dankt den inmiddels gearriveerden Heer Resink voor zijn inleiding en verder den Heer Boon voor zijn bereidheid den tekst bij afwezen van den Heer Resink te hebben willen voorlezen. Spr. brengt den Heer Resink de verontschuldiging van het Bestuur over voor het feit, dat de Heer Resink door een misverstand de voordracht niet zelf heeft kunnen houden.

De Voorzitter deelt mede, dat deze ochtend besloten zal worden met een bezoek aan het Bali-Museum en met een daarna te houden dansvoorstelling in de Poera Satria te Badoeng.

Voordat echter overgegaan wordt tot

het Museumbezoek wil de Voorzitter nog een slotwoord uitspreken. Hierbij brengt hij den dank van het Bestuur over aan de vele personen en lichamen die er mede voor gezorgd hebben dat dit congres is geworden tot één der hoogtepunten in de geschiedenis van het Java-Instituut. Zonder de hulp van het Binnenlandsch Bestuur op Bali en van de voortreffelijke organisatie der K.P.M., zou het niet mogelijk geweest zijn voor het Bestuur van het Java-Instituut om dit congres, waaraan zoo velen deelnamen, te doen slagen. Hoewel het een lid van het Bestuur zelf betreft wil Spr. toch niet nalaten tot hem in het bijzonder een woord van dank te richten, n.l. tot den Secretaris van het Java-Instituut, den Heer S. Koperberg, die de onmisbare schakel is geweest tusschen het Bestuur eenerzijds en de groote schare van gewaardeerde medewerkers anderzijds.

De Heer Koperberg is de ziel geweest van dit congres. Het vele werk dat de voorbereidingen eischten, heeft hij zonder ophef uitgevoerd. De Voorzitter wil het congres niet sluiten voor hij namens alle aanwezigen den Secretaris zijn grooten dank overgebracht heeft voor alles wat hij in alle bescheidenheid en met wegcijfering van eigen verdiensten tot stand heeft gebracht. (Applaus.) Hiermede sluit de Voorzitter deze bijeenkomst en daarmede het congres, onder dankzegging voor de ondervonden medewerking en de betoonde belangstelling der congressisten.

Velen maakten vervolgens gebruik van de gelegenheid tot het bezoek aan het Bali-Museum, waar veel bijzonders met smaak was uitgestald, om zich daarna te begeven naar de Poera Satria, waar men zich onder de schaduw van een machtigen waringin schaarde om een dansplaats met op den achtergrond de in de zon blinkende bakstenen poorten en muren van den Badoengschen tempel.

Uit de Ramayana-cyclus werden hier de volgende tafereelen door de wajang wongspelers uit de desa Mas opgevoerd:

1. Rama, Laksmana en Sita gevolgd door Toewalen, Merda en Tjong-dong, komen op.
2. Rahwana, gevolgd door Delem en Sangoet, gaat naar het bosch. Hij geeft aan Maritja opdracht om in de gedaante van een gouden hert te verschijnen.
3. Ontmoeting met het hert. Rama zal het doodschieten. Sita stuurt hem Laksmana achterna.
4. Rahwana komt op in de gedaante van een priester en rooft Sita.
5. Gevecht tusschen Rahwana en Jatayoe. Dood van Jatayoe.
6. Rama en Laksmana keeren terug en ontdekken de roof van Sita.
7. Ontmoeting tusschen Rama en Hanoman.
8. Gevecht tusschen Soegriwa en Soebali. Dood van Soebali.
9. Het apenleger komt op.
10. Vertrek naar Langka.

Na afloop der interessante voorstelling, waarbij vooral voor de Javaansche toeschouwers veel dat overeenkwam met of afweek van hun eigen opvattingen in de weergave van dit verhaal te constateren viel, begaf men zich naar het Bali-Hotel, waar in twee ploegen een lunch werd geserveerd, waarbij de stemming zeer geanimeerd was. De Directie van het Bali-Hotel verdient een pluim voor de vlotte bediening van een zoo groot aantal deelnemers.

En het is hier ook de plaats om het

voortreffelijk organisatorisch werk van den tourmanager der K.P.M. op Bali, den Heer Mörzer Bruyns, met volop verdiende waardeering te gedenken.

Als een slang kronkelde de lange rij auto's zich door het fleurig en indrukwekkend Balisch landschap naar Padangbaai. En daar wachtte de witte, gepa-voiseerde „Op ten Noort", blinkend op het reeds woelig geworden water-vlak. 's Avonds werden, aan het captain's dinner door den Kapitein en den Voorzitter van het Java-Instituut waardeeren-de toespraken gehouden, waarbij door den Voorzitter de groote verdiensten van de état major tijdens de overdrukke congresdagen in het volle licht werden gesteld.

Na afloop van het diner vormden zich op het dek en in de rooksalon gezellige groepjes. Er was gezorgd voor muziek.

Den volgenden dag kwam het schip, na een voorspoedige reis, te Soerabaja aan. De extra-trein stond gereed. En nadat allen en alles veilig geborgen was, nam de snelle rit naar het Westen een aanvang. Tijdens de reis zorgden de twee Europeesche restauratie-chefs voor een goede service.

Ondanks een kleine vertraging, ontstaan bij het voorzichtig inladen van de groote Kraton-gamelan uit Jogja, kwam de trein op tijd in de Vorstenlanden aan. Het program was afgewerkt. En dit verslag moge eindigen met het uitspreken van de hoop dat velen met voldoening terug mogen zien op zeer bijzondere Balische dagen.

UIT DE PERS.

Een woord van Edeleer
C. van den Bussche.

Modern en verblijdend was ook een gebeurtenis als het Bali-congres van het Java-Instituut, waar een breede schare van belangstellenden en deskundigen uit Westersche en Oostersche kring samenkwam om zich in de bijzondere cultuur van een bevolkingsgroep te verdiepen.

Edeleer C. van den Bussche

Vice-president van den Raad van Nederlandsch-Indië.

(Vrijdag 31 December 1937, Radio-rede voor de Nirom.)

Het cultureele congres op Bali

(Van een bijzonderen medewerker van de N. Rott. Crt.)

I.

Batavia, 15 October.

In de week van 18 tot 23 October zal, zooals men weet, op Bali een congres plaats vinden, gewijd aan de Balische cultuur en georganiseerd door het Java-Instituut. Meer dan tweehonderd personen zullen daaraan deelnemen. Als logies en uitgangspunt voor het grootste deel van hen zal het schip van de K. P. M. Op ten Noort dienst doen, dat 18 October van Soerabaja naar de Padang-baai vertrekt. Anderen zullen zich met den gewonen K. P. M.-dienst via Boelèlèng naar Dèn Pasar begeven, om daar in het Bali-hotel te worden ondergebracht, terwijl een derde groep op eigen gelegenheid van het overzetveer bij Banjoewangi gebruik zal maken.

Een zoo groote opkomst zou men stellig wel niet hebben mogen verwachten, als het hier alleen ging om een congres, waar een van de Balische problemen aan de orde gesteld was: Bali en de zending, Bali en het toerisme, Bali en de bestuurshervorming of wat men verder op de agenda had kunnen plaatsen. De opzet van dit congres is echter veel meer die van een excursie onder bevoegde leiding en met diverse attracties. Alleen de eerste avond aan boord van de Op ten Noort en de eerste dag in het museum te Dèn Pasar worden gevuld met inleidende voordrachten. Voor de volgende zegge vier dagen staan, verrekenen we ons niet, bezoeken aan ten minste drie vorstenverblijven, vier oudheden, drie belangrijke tempelcomplexen, een heilige badplaats, het prachtige vacantieoord Kintamani bij de Batoer, drie tentoonstellingen van kunstnijverheid in soorten, zes dansvoorstellingen en muziekuitvoeringen en een Balisch pianoconcert (wat dat dan ook zijn moge) op het program, een en ander onderbroken

voor de „boterham van boord” (resp. het lunchmandje uit het hotel) of thé's bij nagarabestuurders! Zelfs het aanlokkelijkste toeristenprogram van de K.P.M. kan daar niet tegen op. Aanvankelijk hadden zich dan ook ruim vierhonderd deelnemers opgegeven, maar gelukkig heeft op de gebruikelijke wijze de helft zich weer teruggetrokken. Maar ook nu nog zal de congresleiding meer dan eens voor heete vuren komen te staan.

Hoe moeten al die menschen tijdens de excursies vervoerd worden? vraagt men zich wellicht met verbazing af. Nu, Bali is zoo primitief niet meer als men dat vaak nog denkt. Er zijn zelfs wel eens lieden, die vóór ze naar dit eiland vertrekken, ernstig overwegen of ze niet een paar conserven-blikjes zouden meenemen om aan den kost te kunnen komen. Niet alleen is dat natuurlijk volmaakt overbodig, maar zelfs vindt men in de groote plaatsen telefoon, een goede waterleiding en electrisch licht. Merkwaardig is dat de Baliërs zelf enthousiaste abonné's van de electrische centrale zijn; leidingwater is bij hen minder in tel. Ook wat vervoermiddelen betreft is men er goed voorzien. Op Bali en Lombok samen zijn (de cijfers zijn alweer een jaar oud) 538 auto's, 287 autobussen, 116 vrachtauto's, 105 motorfietsen en eenige duizenden fietsen aanwezig! Voor het congres heeft men de hand gelegd op een vijftigtal auto's en eenige autobussen, waarbij men gebruik kan maken van de organisatie der K.P.M.

Het Java-Instituut, dat het cultureel congres op Bali organiseert, is gevestigd te Jogjakarta waar het ook zijn museum heeft en waar het negentien jaar geleden gesticht werd. In dien tijd heeft het, vooral door zijn congressen, een belangrijke taak vervuld in de Javaansche cultuurontwikkeling. Om enkele voorbeelden te noemen: het congres te Bandoeng in 1921 was gewijd aan de inheemsche muziek, het heeft levendige belangstelling hiervoor in de Soendalanden gewekt en den stoot gegeven tot oprichting van verscheidene muziekgezelschap-

pen. Het congres te Soerabaja vroeg aandacht voor de cultuur van Oost-Java; op dat te Solo drie jaar later werd de wenschelijkheid betoogd om te Batavia ook een litteraire faculteit in het leven te roepen. Op onderwijsgebied heeft het Java-Instituut er in het algemeen naar gestreefd de Inlandsche cultuur meer tot haar recht te doen komen. Het tijdschrift Djawa behoort tot de belangrijkste periodieken op het gebied der taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië en ook tijdschriften in Inlandsche talen zijn met minder of meer succes door het Java-Instituut uitgegeven. Zijn streven is echter — dat blijkt al uit de boven gegeven voorbeelden — niet in de eerste plaats bestudeering van de Inlandsche cultuur, maar vooral bevordering van haar ontwikkeling. Ook het museum Sānā Boedājā te Jogja, waaraan bovendien een bibliotheek verbonden is, terwijl plannen bestaan tot het oprichten van een kunstnijverheidsschool annex ermede, wil niet alleen doceerend, maar ook stimuleerend werken.

Het bevat fraaie collecties Hindoe-Javaansche oudheden, moderne kunstnijverheid en ethnographica, en geeft tevens in zijn pendāpā gelegenheid voor dans- en muziekdemonstraties. Bovendien heeft de architect, die het gebouw — een gewezen politiekantoor, ontworpen door de B. O. W. — in een museum heeft herschapen, de uitgesproken bedoeling gehad door toepassing van inheemsche elementen het bewijs te leveren, dat de laat-Javaansche bouwstijl nog een levend organisme is, dat zijn rol kan en behoort te vervullen in de hedendaagsche maatschappij.

Dat het Java-Instituut thans als onderwerp en plaats voor een zijner congressen Bali kiest, kan ons niet verwonderen. Zijn belangstelling richt zich immers op „de inheemsche cultuur, in den uitgebreidsten zin van het woord, van Java, Madoera en Bali.” En terecht, want de beschavingen van deze eilanden zijn door nauwe banden verbonden.

Evenals Java, en wel hoofdzakelijk door bemiddeling van Java, heeft ook Bali in hooge mate den invloed der cultuur van Voor-Indië ondergaan. Dit is het wel in het bijzonder wat dit sprookjeseiland van de overige deelen van den Archipel onderscheidt en anderzijds aan Java koppelt. Zelfs in de oudste ons bekende Hindoe-Balische periode, waaraan omstreeks goo na Chr. een einde kwam, is reeds sterke Javaniseering merkbaar. Duidelijker en aan de hand van historische feiten te verklaren wordt dit proces in de volgende periode.

Een Balische vorst huwde met een Javaansche prinses; zijn zoon Erlangga, wiens naam ook hun die slechts oppervlakkig met de Hindoe-

Javaansche geschiedenis bekend zijn niet vreemd in de ooren moet klinken, werd koning in Oost-Java. Na zijn aftreden (hij stierf omstreeks 1050) maakte Bali zich wel weer onafhankelijk, maar de cultureele band werd blijkbaar niet verbroken. De inscripties uit dien tijd zijn althans in het oud-Javaansch gesteld, niet in het oud-Balisch.

In 1284 en 1343 werd Bali nogmaals onderhoorig aan Java. Den eersten keer was het een verovering zonder blijvend resultaat, maar in 1343 bracht de vermaarde Gadjah Mada het eiland in de macht van het rijk Mādjāpahit. De Balische dynastie werd door Javaansche vazallen vervangen. Hoofdstad werd Gēlgēl in plaats van Pēdjēng, welks oudheden wij tijdens het congres zullen bezoeken.

Zeer sterk deed zich in dezen tijd de Javaansche invloed in de letterkunde gelden. Tenslotte was Bali, toen de Islam op Java een einde maakte aan het Hindoe-Javaansche gezag, de laatste toevlucht voor hen, die aan het Hindoeïsme trouw bleven.

Deze hoofdlijnen der oude Balische geschiedenis maken het wel duidelijk, dat de cultuur van Java en die van Bali nauw met elkander samenhangen. Het is dan ook onmogelijk het maatschappelijke, godsdienstige en cultureele leven van Bali te bestudeeren zonder daarin dat van Voor-Indië en Java te betrekken. En anderzijds is vertrouwdeheid met Balische toestanden onmisbaar bij de studie van het oude Java. Reeds Raffles heeft dat ingezien en het is ten overvloede gebleken, dat hij hierin gelijk had. Telkens stoot men, vooral in de Oost-Javaansche periode, maar evengoed in ouderen tijd, op problemen, die op het eerste gezicht raadselachtig zijn maar die aan de hand van Balische parallellen verklaard blijken te kunnen worden. Ook kan men niet over het hoofd zien, dat een groot deel van de ons bekende oude Javaansche litteratuur in Balische boekerijen aan het licht is gekomen.

Wij kunnen het slechts toejuichen, dat het Java-Instituut het initiatief heeft genomen om een groot aantal waarlijk belangstellenden in de gelegenheid te stellen persoonlijk in contact te komen met de Balische cultuur. Een meer dan oppervlakkig contact zal men van een congres als dit niet mogen verwachten, maar het zal desondanks stimuleerend en verrijkend kunnen werken. Een verheugend feit is het, dat de zelfbestuurders van Java, zooals wel te verwachten was, levendige belangstelling voor dit congres bezitten. De sultan van Jogjakarta, beschermheer van het museum, en de Soenan van Soerakarta geven hiervan blijk door het zenden van delegaties, terwijl de Mangkoenegara, eere-voorzitter van het Insti-

tuut, en de Pangeran Adipati van Pakoe Alam persoonlijk aan het congres zullen deelnemen. Eerstgenoemde zendt bovendien een aantal wajang wong dansers en gamelan-spelers uit de Jogjasche kraton naar Bali om daar voorstellingen voor de bevolking te geven. Het door het congres te leggen contact zal dus dank zij deze vorstelijke zending tweevoudig kunnen zijn.

II.

Denpasar, 20 October.

Gisteren was dan de eerste dag van het culturele congres van het Java-Instituut op Bali.

De officieele opening had plaats in Denpasar in de poeri van den regent. Reeds vóór de aankomst van de congressisten van de Op ten Noort was daar in de pendapa een groot aantal deelnemers bijeen, onder wie verschillende Balische en Europeesche notabelen en bestuursambtenaren. Deze laatsten hebben een belangrijk aandeel gehad in de voorbereiding van het congres, zooals ook de voorzitter van het Java-instituut, prof. dr. R. A. Hoessein Djajadiningrat, met dankbaarheid memoreerde. Tevens sprak deze er zijn vreugde over uit, dat zooveel aan den oproep van het Instituut gehoor hadden gegeven. En inderdaad, de opkomst is overweldigend groot en gevarieerd, ook van Inlandsche zijde. Zooals wij reeds schreven, zijn de Mangkoenegoro en het hoofd van het Pakoe Alamsche huis persoonlijk aanwezig, eerstgenoemde vergezeld door de Ratoe Timoer. De Soenan van Soerakarta en de Sultan van Jogjakarta zijn door aanzienlijke delegaties vertegenwoordigd. Voorts nemen vertegenwoordigers van den gouverneur-generaal, den directeur van onderwijs en eeredienst en van verschillende instellingen op verwante gebieden aan het congres deel, evenals mr. Spit, lid van den Raad van Indië, de voorzitter van den Volksraad, de gouverneur van Jogjakarta, de adviseur voor inlandsche zaken, het hoofd van den Oudheidkundigen dienst, verscheidene leden van den Volksraad, regenten, oriëntalisten en tal van andere belangstellenden, die deze gelegenheid om met Bali kennis te maken niet hebben willen laten voorbij gaan.

Na de officieele opening stond een reeks lezingen op het program voor dezen ochtend, die bedoeld waren als inleiding voor de excursies van de komende dagen. De opvarenden van de Op ten Noort hadden reeds 's avonds tevoren een belangrijke voordracht aangehoord van ir. P. H. W. Sitsen, hoofd der afdeling nijverheid van het departement van oeconomische zaken, over de

ontwikkelingsmogelijkheden der Balische nijverheid en kunstnijverheid.

Spr. behandelde hierin de ook op andere gebieden der Balische cultuur zich steeds weer aan ons opdringende vraag of het mogelijk en verantwoord is in de ontwikkeling in te grijpen en deze door activeerend optreden te bevorderen. Wat de nijverheid en kunstnijverheid betreft, komt hij tot de conclusie, dat een dergelijke activeering, mits voorzichtig uitgevoerd, alleszins gewenscht is.

In de laatste jaren constateert men immers zoowel in de weefkunst als in de houtsnijkunst en de edelmetaal-bewerking beperking van de productie gepaard gaande met vermeerdering van den invoer. Daarnaast aanvaarding van een export-industrie, waarin zich natuurlijk de invloed van het toerisme doet gevoelen. Volgens den inleider behoeft men deze ontwikkeling nog niet als een kwaad te beschouwen. Wanneer die invloeden werken zou dit beteekenen, dat de Balische cultuur hen aanvaardt als middel om nieuwe organen te scheppen. Deze nieuwe organen zijn onmisbaar, omdat het wegvallen of verzwakking van vele bronnen van inkomsten in den crisistijd compensatie noodig maakt. Leiding en activeering zijn bij deze ontwikkeling echter gewenscht. Deze zouden kunnen bestaan in het geven van bedrijfstechnische en bedrijfsoeconomische voorlichting en in beschikbaarstelling van goede grondstoffen (bijv. hout voor snijwerk, waaraan op Bali gebrek dreigt te komen). Ook zou men de Balische nijveren in contact kunnen brengen met goede voorbeelden van vreemde kunstnijverheid om tot grotere inspanning te prikkelen; voor eigen werk, dat aan bepaalde eischen voldoet — ter beoordeeling van een deskundige commissie — zou men certificaten kunnen uitreiken, die een hooger prijs kunnen verantwoorden. Het is een gebied, waarop men belangrijke resultaten kan verwachten voor de ontwikkeling van nijverheid en kunstnijverheid voor den oeconomischen toestand.

Het sociale en het familieleven.

Eveneens van algemeen oriënteerenden aard waren de lezingen, die de nagara-bestuurders van Karangasem en Gianjar op den eersten congresochtend hebben gehouden. Eerstgenoemde, Anak Agoeng Agoeng I Goesti Bagoes Djlantik, sprak over het sociale leven der Baliërs. Anak Agoeng Ngoerak Agoeng van Gianjar over hun familieleven. Beiden hielden hun voordracht in het Maleisch.

Het leven der Baliërs is zoo nauw verbonden met den godsdienst, dat ook de tempels, feesten en andere plechtigheden voortdurend ter sprake kwamen. Van een andere zijde beschouwd behandelde des middags Dr. R. Goris, sinds vele jaren op Bali wetenschappelijk werkzaam, deze onderwerpen in een voordracht over Bali's tempelwezen. Daar deze lezingen, evenals die van Dr. W. F. Stutterheim hoofd van den Oudheidkundigen Dienst, over het oude Bali, dienden om de congressisten eenigszins voor te bereiden op wat zij in de komende dagen te zien zullen krijgen, behoeven wij hier over niet nader uit te weiden. Wij kunnen in dit verband nog vermelden, dat enkele dagen vóór het congres een speciaal aan Bali gewijd nummer van Djawa, het tijdschrift van het Java-Instituut, het licht heeft gezien. Het is een boekdeel van 'n 250 bladzijden met artikelen, die ook aan anderen dan de deelnemers aan het congres goede diensten zullen bewijzen. Als voorbeeld noemen wij slechts het opstel over de Balische dans- en tooneelvormen, waar een overzicht wordt gegeven dat men elders tevergeefs zal zoeken.

Hiermede zijn wij reeds aan het eind gekomen van het meest congres-achtige deel van het congres. De overige dagen zijn immers gevuld met excursies en demonstraties. Voor hen, die aan land bleven, en in de eerste plaats voor de Baliërs begon dit tweede gedeelte eigenlijk nog dienselfden avond, wederom in de poeri van Denpasar. Daar werd, zij het ook zonder officieel verband met het congres, een wajang wong voorstelling gegeven door dansers uit de Jogjasche kraton, begeleid door Jogjasche gamelanspelers. Verscheidene Balische grooten waren hierbij aanwezig, terwijl zich buiten een drom van toeschouwers uit het volk om de pendapa verdrong, die met kennelijke belangstelling en zonder geluid te geven het ook hun zoo goed bekende Ramayana in Javaansche versie volgde.

Excursies.

Zoo was de eerste dag van het congres al zeer gevuld geworden. De tweede deed daarvoor niet onder, terwijl het terrein van actie buiten Denpasar verlegd werd.

Al vroeg reden de auto's van de Padangbaai, resp. Denpasar, weg in de richting van Kloengkoeng, waar als eerste nummer van het programma het paviljoen bezichtigd werd, waar de inheemsche rechtspraak wordt uitgeoefend, de Kertagosa. Naast elkaar liggen aan den grooten weg de oude Kertagosa, midden in een vijver, en de nieuwe, kleurig en met merkwaardige plafondschilderingen, die na het

platschieten van deze poeri is opgericht. Naast dit hooge paviljoen was een verkooptentoonstelling van kunstnijverheidproducten, waarop al spoedig de aandacht van de meeste bezoekers geconcentreerd was, terwijl de meer studieuze aangelegden de helletafreelen en andere details van de plafondschildering bekeken. Nadat het voornaamste was bezichtigd of aangekocht, zette de autokaravaan zich weer in beweging. Van het enorme aantal auto's krijgt men alleen een indruk op de punten, waar gestopt wordt. Theoretisch kan men zich een opmarsch als dezen haast niet anders voorstellen dan als één langgerekte, naarmate men meer naar achteren komt in dichtheid toenemende stofwolk. Gelukkig is dat in de praktijk anders. Vaak zijn de afstanden zoo groot tusschen de auto's, dat men zijn voorganger noch zijn opvolger ziet. De vreugde van het rijden langs de schilderachtige wegen, meestal om de twintig meter toegejuicht door een groepje van de op Bali blijkbaar in onbeperkten getale aanwezige kinderen, wordt hierdoor uiteraard aanmerkelijk verhoogd.

Het volgende doel van de excursie was Besakih, een der beroemdste tempelcomplexen van Bali gelegen op een hoogte van 1000 M. op de helling van den heiligen berg Goenoeng Agoeng, die dit deel van het eiland machtig beheerscht. Wij hebben hier te doen met een groot, samenhoorend complex van heiligdommen, bestaande uit een hoofdtempel, voorafgegaan door vier kleine voortempeltjes en ritueel verbonden aan twee afzonderlijk gebouwde neventempels.

De geheele opzet wijst op een zeer oud terrassenheiligdom van praehindoeïstischen oorsprong, dat in latere eeuwen als speciaal voorouderheiligdom door de vorsten van Gelgel (ongeveer na 1400) in gebruik werd genomen. Verreweg de meeste der hier voorkomende godennamen zijn oud-Indonesisch, terwijl de beide hoogste kapellen uitdrukkelijk op vereering van den berg wijzen. Het Besakih-complex is evenals andere bergtempels, een oeroud terrassen-heiligdom, tegelijk gewijd aan den Berggod en aan de vergoddelijkte Voorouders, en is in latere eeuwen de speciale Rijkstempel voor heel het Balische Rijk geworden.

Van een gedetailleerde beschouwing van dit uitgebreide tempelcomplex, waaraan dr. Goris in het bovengenoemde nummer van Djawa een uitvoerig artikel gewijd heeft, kon natuurlijk tijdens een kort bezoek geen sprake zijn. De zeldzaam fraaie ligging van de terrassen met hun poorten en meroe's met stapeldaken, de intrigerende indeeling van de hoven maken een bezoek, hoe vluchtig ook, toch uitermate boeiend. Interessant was ook het groepje offe-

rende vrouwen, bijgestaan door een priester, voor een groot altaar. Ongetwijfeld was zijn aanwezigheid een attentie van den bestuurder van Karangasem, die ons bij den ingang van den tempel verwelkomd had.

Langs een prachtige, door ravijnen en sawahs kronkelende weg, reden wij vervolgens via Selat naar Karangasem, waar wij voor de rest van den dag gast van den nagara-bestuurder zouden zijn.

III.

Denpasar, 23 October.

De veelheid van indrukken, die wij gedurende de laatste dagen hebben moeten ondergaan — van verwerken is nog in het geheel geen sprake — is overweldigend geweest. Elk van de punten van het omvangrijke programma stelde reeds hoge eischen aan het opnemingsvermogen, te meer omdat er meestal kleinere bezienswaardigheden omheen gegroepeerd waren: naast de dansen tentoonstellingen van houtsnijwerk, weefsels, edelmetaalwerk, bewerkte klapperdoppen en wat dies meer zij, terwijl men er tevens kon zien hoe beeldhouwers, verfsters, smeden en weefsters hun werk verrichtten. Elders weer was het toeval ons gunstig en troffen wij bij het bezoeken van een heilig oord een feest in vollen gang. Maar bovendien liggen de oudheden, tempels en vorstenverblijven, die wij bezochten, veelal ver uiteen. De honderden kilometers, die wij per auto aflegden, waren dan één doorlopende reeks van vluchtige kijkjes in het Balische leven en de Balische cultuur: tempelpoorten en koelkoels, kleurige pasars, groepjes kinderen in de huiskinderen, en jongens met op één lok na kaalgeknipt hoofd en een amuletje om, geweldige waringins, korven met klophanen, wanstaltige varkentjes, scharminkels van honden — blijkbaar even vruchtbaar als de menschen — bruine kalfjes, die men ternauwernood van reeën kan onderscheiden, feestvaandels langs den weg en in tempelhoven, schitterend aangelegde sawahs — een van de weinige punten, waarbij de Baliër netheid aan den dag legt —, vergezichten op bergen en langs kronkelwegen door ravijnen, en last not least de Balische vrouwen, die met wiegenden gang de zwaarste lasten op het hoofd dragen en voor wier bekoorlijkheid wel niemand blind zal zijn, ook al is hij niet voor haar alleen naar „L'Île des seins nus" gekomen.

Een duizelingwekkende opeenvolging van beelden en klanken en toch wat een miniem klein deel slechts van alles wat er op dit wonderbaarlijke eiland te zien en te hooren is. Vooral zij, die niet voor het eerst op Bali

zijn, kunnen beseffen, hoe ontzaglijk veel facetten er zijn aan het Balische leven, die met elke minuut — misschien wel met elken dag — van het jaar wisselen, hoe men telkens weer een nieuw détail ontdekt en het bekende nooit geheel eender ziet. Duidelijk blijkt bijv. uit de werken van den schilder Nieuwenkamp telkens weer, hoe deze bij zijn talrijke, door jaren gescheiden bezoeken steeds weer verandering opmerkte: een vroeger bezochte tempel was verwoest, weer opgebouwd, vervallen en hernieuwd. Zoo ergens, dan is op Bali de cultuur een levend organisme, dat steeds verandert en zich verjongt.

Ook het verleden blijft in dit levende heden betrokken. Dr. Stutterheim noemde in zijn lezing op den eersten congresdag daarvan een typisch voorbeeld. Tijdens zijn oudheidkundig onderzoek op Bali ontdekte hij de stichtingsoorkonde van de heilige badplaats Tirta Mpoel — waarover in onzen volgende brief nader — uit 962 na Chr. met nauwkeurige vermelding van den dag, waarop deze plechtigheid heeft plaats gevonden. Merkwaardig genoeg wordt, zonder dat de bevolking met den inhoud van deze inscriptie bekend kon zijn, nog steeds op precies denzelfden dag van dezelfde maand, waarop de stichting heeft plaats gehad, deze beschreven steen naar de badplaats gebracht en gebaad, terwijl van alle kanten van het eiland pelgrims naar Tirta Mpoel stroomden. Treffender bewijs van het verband tusschen heden en verleden op Bali kan men zich wel niet voorstellen.

* *

Wij keeren thans terug tot het punt waar wij onzen vorigen brief beëindigden: het bezoek aan Karangasem. Bij het binnentreden in den ommuurden hof, waar de dansvoorstellingen, aangeboden door den nagara-bestuurder van Karangasem plaats hadden, werden wij in een tijdelijk museum verplaatst. Een hooge overkapping op witte palen met gouden ornamenten, daaronder in het rond bale's en feestloodsen, en aan één zijde een tweetal hooge gebouwen in twee verdiepingen, gevuld met vergulde en geornamenteerde torens, daartusschen een geweldige stellage, zooals die gebruikt wordt bij lijverbrandingen en meer naar voren een wat kleinere verbrandingstoren. Inderdaad een tijdelijk museum, want dit alles had dienst gedaan voor het nafeest van een groote lijverbranding, dat in Augustus had plaats gehad. Het was met het oog op het congres nog bewaard, maar zal binnenkort vernietigd moeten worden. Aan plaatsing in een volkenkundig museum kan met het oog op de enorme afmetingen niet gedacht worden.

In het midden van deze geweldige hal werd door kleine meisjes een lègong-dans uitgevoerd, een van de lieflijkste Balische dansen, begeleid door gamelan-muziek. Op de trappen van een der bovengenoemde gebouwen zat een groep van negentien wat oudere meisjes in kleurige tempelkleedij met een hoofdtooi van gouden looverwerk. Nog terwijl de lègong-dans voortduurde begon zachtjes en geleidelijk harder in een anderen hoek van de zaal een tweede gamelan te spelen en bewogen de negentien meisjes zich voet voor voet en met statige gebaren naar het middenperk, waar zij een langzamen tempeldans uitvoerden, elkander bij een slip van de slendang vasthoudend.

Daarna hadden tweegevechten plaats tusschen met een langen rotan en een schild gewapende mannen, waarbij harde klappen vielen, zeer tot vreugde van de inheemsche toeschouwers, die gelukkig bij geen enkele voorstelling hebben ontbroken en die op den grond, op muren en loodsen voor een vroolijke entourage zorgden. De kampioen van het gevecht (dat endé heet) daagde tandakkend en hoonend nieuwe tegenstanders uit, maar het werd reeds weer tijd om te vertrekken.

Wederom een tocht met prachtige uitzichten over den weg, die in slingerlijnen de kust volgt naar de Padangbaai. Op het programma stond thans een lezing van den heer Colin McPhee over de Balische muziek, gevolgd door een pianoconcert door den spreker en den heer Walter Spies, beiden bekende buitenlandsche figuren op het eiland en kenners der inheemsche kunst. Dit concert op twee vleugels moest aan boord van de „Op ten Noort” plaats vinden en zoo kregen wij, die aan land logeeren, eenig begrip van de moeilijkheden, die het embarkeeren en debarkeeren van een kleine tweehonderd menschen elken dag weer met zich brengen. Van den wal tot een schip is maar even vijf en twintig minuten varen!

Het concert bestond uit een reeks Balische melodien, die door den heer McPhee voor piano gearrangeerd waren. Hoewel uiteraard het timbre der muziekinstrumenten op deze wijze niet ten volle wordt weergegeven, geeft deze bewerking toch een goeden indruk van de Balische muziek. Zij wordt nog gemakkelijker dan door gramfoon-platen in de huiskamer gebracht.

In het donker voeren wij naar den wal terug. Tijdens den rit naar Denpasar kwamen wij in verschillende dorpen langs tempels, waar feestverlichting brandde en gamelans speelden. Het was de volle maan der vijfde maand, een belangrijk tijdstip in het Balische jaar.

IV.

Denpasar, 24 October.

De derde dag van het congres (Donderdag 21 October) was wel de boeiendste en belangrijkste van alle.

De ochtend werd besteed met het bezoeken van Balische oudheden: de olifantsgrot (Goa Gadjah) bij Bedoeloe, de rotsreliefs van Jeh Poeloe (Tojo Poeloe), de bronzen trom van Pedjeng en de rotstjandi's van Tampaksiring (of Goenoeng Kawi). Wanneer men thans in een auto voorrijdt tot vlakbij de Goa Gadjah of na een korte wandeling of afdaling over een sawah-weggetje of door een ravijn Jeh Poeloe en Tampaksiring bereikt, kan men zich ternauwernood voorstellen, dat deze oudheden pas zeer kort bekend zijn. Onderscheidenlijk in 1923, 1925 en 1920 werd er voor het eerst over geschreven. Alleen de kolossale praehistorische keteltrom, die in een torentje in de Poera Panataran Sasih wordt bewaard en vereerd, is reeds sinds lang vermaard. Reeds Rumphius spreekt er over; volgens hem zagen de Baliërs er een wiel van den wagen der maan in. Er zijn in den Archipel wel meer van deze bronzen trommen gevonden, maar zoo groot als deze is er geen enkele. Het hekwerk, dat anders het heilige voorwerp grootendeels aan het oog onttrekt, was — vermoedelijk voor deze gelegenheid — verwijderd, zoodat de eigenaardige zandlooper-vorm en de ornamentering duidelijk te zien waren.

Het rotsrelief van Jeh Poeloe vormt een 27 meter lange en ongeveer drie meter hooge reeks van levensgrootte figuren en tafreelen in haut-relief. Wat er precies is uitgebeeld is niet duidelijk, hoewel de détails in het algemeen geen moeilijkheden opleveren. Juist omdat het relief zoo volkomen afwijkt van wat men overigens op Bali te zien krijgt, is het een zeer belangrijk monument. Op grond van den stijl van het beeldhouwwerk wordt het in de 14e-15e eeuw gedateerd. Geheel anders, maar eveneens zeer interessant is de olifantsgrot, een T-vormige gang in een groot rotsblok, met eenvoudige nissen en enkele beelden. De opening van de grot wordt gevormd door den muil van een monster. Wij hadden ons voorbereid op een geweldig gedrang in en vóór de nauwe grot, maar zooals zooveel andere perikelen bleek ook dit vanzelf opgelost te zijn. De soms wat al te losse organisatie van het congres heeft althans dit voordeel gehad, dat er een zekere soepelheid was, die bij een strakker bewind vermoedelijk ontbroken zou hebben. Dit maakte het onder meer ook mogelijk, dat men zich van tijd tot tijd eens los kon maken van het

verband om bijv. een ommetje te maken naar een mooien tempel, die niet op het program stond. Dat van voorlichting tijdens de bezoeken op deze wijze practisch niets kon komen, spreekt vanzelf. Het gedrukte programma met verklaring van oudheden en dansen en het Bali-nummer van Djawa vervulden deze taak.

In Tampaksiring, waar in de steile rots wanden van het ravijn aan weerskanten van de rivier een aantal graftempels en relief is uitgehouwen, wachtte ons de eerste aangename verrassing. Blijkbaar was hier kort tevoren een feest geweest, zoodat de hofjes voor deze tjan-di's, die anders een eenigszins doodsch en verlaten aanzien hebben, nu vol kleurige offers en vaandels stonden. Maar spoedig was ook deze indruk weer door een sterkeren verdrongen. Toen in de pasanggrahan van Tampaksiring de lunch was gebruikt — er was een loods bijgebouwd voor de vele bezoekers — zagen wij diep onder ons in het rivierdal de heilige badplaats Tirta Mpoel, waarvan in onzen vorigen brief reeds even sprake was. Ook hier al uit de verte een rijkdom van kleuren en versieringen. Ter eere van het congres was een légong-dansles georganiseerd, een meisje danste onder begeleiding van een gamelan — op Bali zegt men eigenlijk „gong” — terwijl een oude baas haar hoofdhouding verbeterde en haar op zijn manier voordeed hoe bevallig het wel moest. In de loods daarnaast werd een demonstratie gegeven van het schrijven en teekenen op lontar-blad met een scherp mesje en daarbij was tevens een tentoonstelling ondergebracht van kunstnijverheid met gelegenheid tot koopen.

Maar er was veel en veel meer te zien op dit complex van hoven en badplaatsen, want een feest — niet voor ons georganiseerd, maar in verband met het feit, dat het volle maan van de vijfde maand was — was in vollen gang. Vrouwen met meer dan twee meter hooge offers op het hoofd daalden de helling af en traden door de poorten van den tempelhof binnen. Hun last moest door drie of vier mannen worden overgenomen, om op hooge voetstukken rondom de offerhuisjes te worden geplaatst. Deze offers zijn obelisk, kunstig opgebouwd uit gekleurde rijst in vierkante blokken, vruchten, vlechtwerk, figuurtjes van gebak, soms garoeda's of stieren, vaak met een gespalkte kip tegen den voet van den toren. De huisjes op het terrein lagen vol met kleinere offers: koekjes, vruchten, gevogelte. Naast de légong-les zat een tweede gamelan gereed, terwijl een derde met veel geraas in den grootsten tempelhof speelde.

Eenigszins ter zijde ligt de heiligste vijver

van het complex. Twee pemangkoe's (tempelwachters of volkspriesters) zijn midden in het water bezig, offers neer te leggen op steenen banken, vrouwen reiken hun aan het spit geregen, gebraden eenden daarvoor aan. Andere pemangkoe's offeren op den grooten hof, onder het prevelen van formules, op een altaar, terwijl vrouwen en meisjes, in groepjes bijeen, achter hen geknield zijn en gebeden zingen. In een der badplaatsen zit een priester met zijn rooden mijter en zijn utensiliën, bidsnoer, wierookbrander, schel en bloemen op bladen voor zich. En tusschen dit alles, te veel om volledig op te noemen, baden, zonder zich te storen aan de toekijkende bezoekers, mannen en vrouwen, onder de waterstralen van de badplaatsen.

Maar weer moesten wij verder. De nagarabestuurder van Gianjar had het congres een thee aangeboden met een topèng-voorstelling. Een episode uit de Javaansche geschiedenis, de wraak van Anoesapati, werd door maskerspellers ten tooneele gebracht. Kostelijk waren vooral de scènes, waarin de komische bedienden van Anoesapati optreden. De beste spelers van verschillende vereenigingen waren voor deze vertooning uitgekozen en ook de door hen gebruikte maskers waren vaak buitengewoon expressief en geestig. In de topèng werd een kebiar-dans ingelascht van den vermaarden Goesti Gedé Raka uit Tabanan; dit is een solo-dans, in zittende of hurkende houding uitgevoerd door een jongeman in een aan drie zijden door het orkest ingesloten carré. Stellig was deze voorstelling te Gianjar wel de mooiste, die wij in deze dagen te zien hebben gekregen.

Vervolgens reden wij naar Bedoeloe om als laatste nummer van het programma, dat dien dag ongeveer twaalf uur in beslag heeft genomen — dat van den vorigen dag voor de congressisten aan den wal ongeveer vijftien uur! — een ketjak-dans mee te maken in een met olielampjes en geillumineerde bloemenmanden verlichte loods. Om een brandende candelaber zit in concentrische cirkels een groote menigte, misschien 100 à 150, mannen met ontbloot bovenlichaam. Met hard uitgestooten uitroepen beginnen zij een gezang, dat vervolgens langzaam en gedragen wordt als een machtig kerkgezag of als orgelmuziek. Onderbroken door lange passages van hevig bewogen kreten: tjak-e-tjak-e-tjak-e-tjak (klinkend als: tsa!-tsa!), kikkergekwaak, gesis en andere diergeluiden. Soms een kort gesprek tusschen twee voorzangers, waarbij de een den ander smalend uitdaagt; soms rijst een der zittende mannen op om in het midden eenige dansfiguren uit te voeren. Dan weer laten al-

len zich achterover vallen of splitsen zij zich in twee partijen, waarvan de een de ander met uitgestrekte armen bedreigt en waarbij ten slotte de eene groep de andere verdrijft. Wat de beteekenis van deze kètjak is, is nog niet duidelijk, maar een der imposantste schouwspelen die men op Bali kan zien is deze in fantastische belichting uitgevoerde daemonische dans ongetwijfeld.

V.

Denpasar, 24 October.

Na een zoo belangwekkenden dag als de derde van het congres geweest was kon men moeilijk nog een verderen climax verwachten. De beide volgende dagen hebben dien dan ook niet gebracht, al werd ook toen nog veel moois bezichtigd.

Vrijdag den 22en reden wij via Bangli naar Kintamani. In eerstgenoemde plaats bezochten wij nog de poera Kehen, een van de belangrijkste tempels van het eiland. Maar juist op dergelijke plekken betrapt men zich er op dat men zonder deskundige leiding eigenlijk alleen maar een beetje loopt rond te kijken zonder bepaald veel op te merken of te begrijpen. Overal op Bali merkt men trouwens hoe weinig — zelfs al is men orientalist van zijn vak — feitelijk weet of begrijpt van de beteekenis van wat men ziet. Naast het leven en de schoonheid der Balische cultuur dringt zich haar raadselachtigheid wel zeer sterk aan ons op. De met haar bestudeering belaste taalkundigen en niet minder de zich daartoe aangetrokken voelende bestuursambtenaren hebben nog een belangrijke taak te verrichten.

Voor 't eerst tijdens het congres betrof het weer, en kregen wij regen, die des te minder van pas kwam, omdat Kintamani in nevel en regen veel van zijn aantrekkelijkheid verliest. Maar gelukkig kwam nog juist even de zon door, toen wij den hoogen rand bereikten, van waar men het prachtige uitzicht heeft op den Batoer en het Batoer-meer, een schouwspel dat door velen tot de meest grandioze in geheel Indië gerekend wordt. Kintamani is de hoogste bergdesa van Bali, ongeveer 1500 M hoog; het is een geliefd vakantie-oord, waar ook een hotel van de K.P.M. is gevestigd.

In een vrij kleine omheinde ruimte werden door een zestiental mannen in bonte kleedij, gewapend met lansen en schilden, verschillende soorten van wapendansen (baris) uitgevoerd. In schittering konden deze bij lange na niet wedijveren met wat wij tot dusver gezien hadden, maar toch vulde ook deez voor-

stelling weer aan, wat anders een lacune geweest zou zijn. In het algemeen is trouwens gedurende het geheele congres een uitstekende verdeeling van de dansen geweest, zoodat wij steeds weer wat nieuws te zien kregen zonder dat in herhaling vervallen werd.

Dat was ook weer het geval in Gelgel, in Kloengkoeng niet ver van de zee en dus weer een heel eind van Kintamani, waarheen wij in stortbui gereden waren. De nagara-bestuurder van Kloengkoeng had ons hier een thé met dansvoorstellingen en demonstraties van edelmetaalbewerking, houtsnijwerk en ijzersmeden aangeboden. Wij zagen hier den bekenden djanger-dans, uitgevoerd door jongens en meisjes, die een carré vormen, waarin jongens tegenover jongens en meisjes tegenover meisjes zitten. De meisjes dragen daarbij het aardige hooge diadeem van loovertjes en kunstbloemen, die bij de beweging van het hoofd in trilling geraten. Vervolgens een barong-vertooning: nymphen worden geschaakt door daemonen; een mythologisch dier (de barong) bevrijdt hen en wordt zelf daarna bestreden door een heks, waarbij het wordt verslagen. Zijn helpers willen nu de heks aanvallen, doch door haar betooverd richten zij de wapens op zichzelf. Zij en de dragers van de barong voeren dan een zoogenaamden krisdans uit, waarbij zij in trance geraten, rook inademen, toewak drinken, een rauw ei verslinden, met de handen vuur uitdooven en tenslotte bewusteloos neervallen. Wederom een voor ons raadselachtig gebeuren, waaromtrent wij gaarne van deskundige zijde eenige verklaring gehad zouden hebben.

Voor den laatsten dag van het congres, Zaterdag 23 October, stond oorspronkelijk een tocht naar het Heilige Bosch bij Sangeh op het programma met een wajang-wong voorstelling tusschen de ontzagwekkend hooge boomen en de talloze apen, die een van de voornaamste bezienswaardigheden daarvan uitmaken. Deze laatste gezamenlijke excursie moest echter vervallen om plaats te maken voor een lezing van ir. Th. A. Resink, waarnemend conservator van het Balische Museum te Denpasar, die wij nog van den eersten congresdag tegoed hadden. Het was den heer Resink overigens niet beschoren zijn lezing zelf voor te dragen, aangezien men blijkbaar had vergeten hem van de jongste veranderingen in het program op de hoogte te stellen. Gelukkig was een exemplaar van den tekst aanwezig, zoodat een ander zijn taak kon overnemen; hijzelf kon nog juist het slot van zijn eigen lezing aanhooren!

Bedoelde lezing was een uitnemende inleiding tot het bezoek aan het museum. Evenals

bij den bouw van vele andere locale musea, onder meer ook dat van het Java-Instituut zelf, zijn in Denpasser regionale stijlen toegepast. Zelfs heeft degeen, die in 1910 het ontwerp er voor vervaardigde, kennelijk meer een verzameling van bouwtypen dan een complex van tentoonstellingslocaliteiten voor oogen gehad. Hij heeft een gebouw willen optrekken bestaande uit verschillende specifiek Balische bouwdeelen in de verschillende bouwstijlen, die in Zuid-Bali te vinden waren, met name een poeri (vorstenverblijf) met daaraan grenzend een poera of tempel, beide versierd met poorten en ommuurd, een en ander gecopieerd naar oude, bestaande bouwwerken. Op deze wijze zou men de oude bouwstijlen, die naar men toen reeds meende in verval geraakt waren, voor de toekomst kunnen vastleggen. Tot voor enkele jaren diende het complex dan ook uitsluitend als openluchtmuseum en eerst in het eind van 1932 werd een museumvereniging gesticht en ging men over tot bijeenbrengen van collecties van unieke kunstvoorwerpen en ethnographica.

Men wilde zich echter — evenmin als het Java-Instituut gedaan heeft — niet bepalen tot in stand houden en bestudeeren van de uitingen der Balische cultuur, maar wilde haar waar dit noodig was op een hooger peil brengen. In verband hiermede werd aan het museum een verkoopafdeeling verbonden van moderne kunstnijverheid, die vijf jaar lang onder leiding van den kunstschilder Bonnet nuttig werk heeft verricht. In het begin van dit jaar, toen de heer Bonnet met verlof naar Europa vertrok, bleek er iemand te zijn om hem te vervangen en moest de afdeeling voorloopig worden opgeheven. In overeenstemming met het door den heer Sitsen op den vooravond van het congres verdedigde beleid, bestaat echter thans weer het plan het werk te doen hervatten door een speciale commissie, die de voor den verkoop bestemde stukken zal moeten keuren. Ook het museum zelf zou men naar het oordeel van ir. Resink een ruimere taak kunnen geven door het niet alleen te laten zorgen voor het bijeenbrengen van een zoo volledig mogelijke ethnographische- en kunstverzameling, maar het tevens als bemiddelaar te doen optreden voor andere musea op Java en in het buitenland bij het uitbreiden van hun collecties — hetzij door het leveren van origineelen dan wel van copieën, het verstrekken van inlichtingen over het gebruik, de waar-schijnlijke herkomst, den juisten naam der museumvoorwerpen en wat dies meer zij. Waar

inderdaad, het museum over het volledigste en nog levende materiaal kan beschikken en het bovendien de directe medewerking heeft van alle bij de Balische cultuur betrokken instanties, komt het ook ons voor dat het hier een nuttig en door velen gewaardeerd werk zou kunnen verrichten als centrale voor inlichtingen. Ook de collecties die het nu reeds bezit zijn vaak bijzonder fraai en belangrijk; men vindt er uitgebreide verzamelingen van maskers, krisheften, muziekinstrumenten en ethnographica, waaronder talrijke unica uit wetenschappelijk en artistiek oogpunt.

Ten slotte had de aangekondigde wajang-wong voorstelling plaats in de Poera Satrija te Denpasar, een omgeving, die stellig niet voor die van het Heilige Bosch behoeft onder te doen. De roof van Sita en de daarmee verband houdende tafreelen uit het Ramayana werden ten tooneele gebracht.

Na een laatste gemeenschappelijke lunch in het Bali-hotel vertrokken des middags verreweg de meeste congressisten met de Op ten Noort, de overige bleven nog tot den volgenden middag om met de Treub van Boeleleng af te varen.

* * *

Overzien wij nog even het congres als geheel dan is onze laatste indruk een dankbare herinnering. Dat er zwakke punten zijn geweest in de organisatie hebben wij reeds aangeduid. In groote lijnen is alles echter vlot verlopen, mede dank zij de voortdurende medewerking van de bestuursambtenaren op Bali, het personeel der K.P.M. en de verkeerspolitie. Aan intensiever bestudeering van het geziene en aan uitwisseling van indrukken zou het ten goede zijn gekomen indien van te voren een scherpere selectie uitgeoefend ware geworden onder de deelnemers en indien men het gezelschap verdeeld had in kleinere groepen onder deskundig geleide. Men zou zich vermoedelijk ook op andere punten den opzet van het congres anders kunnen voorstellen, of het beter aan zijn doel beantwoord zou hebben staat nog te bezien.

Van deze weinige dagen hebben wij wel een zeer sterken indruk meegenomen van den overweldigenden rijkdom en van de veelzijdigheid van het Balische leven en, vergissen wij ons niet, dan is elke deelnemer vol bewondering voor Bali en zijn cultuur teruggekeerd. Dit is, dunkt ons, ruim voldoende om het culturele congres op Bali welgeslaagd te noemen.

Na het Bali-Congres.

Door Dr. Th. P. Galestin.

I.

Het Bali-congres van het Java-Instituut behoort tot het verleden. De honderden vluchtige indrukken, die men daarbij opdeed, zullen pas langzamerhand verwerkt kunnen worden. De balans zal niet voor een ieder gelijk zijn. Het ligt er maar aan wat men van het congres verwachtte, en in hoeverre men Bali reeds door eigen aanschouwen kende.

Voor hen, die het voorrecht hadden reeds eerder op het eiland te zijn geweest, was het in vele gevallen een verrassing om op te merken wat na het vorig bezoek gelijk bleef en wat zoo snel aan het veranderen is. Het is misschien van belang om eenige impressies te verwerken en daarbij na te gaan hoe het vroeger was. Uit den aard der zaak zullen op deze plaats slechts enkele punten aangeroerd kunnen worden.

De bouwkunst.

Voor hen, die uit het Noorden van het eiland naar het Zuiden afzakten, bestond ruimschoots gelegenheid om de bouwkunst, en haar plaats in het landschap in oogenschouw te nemen. Het was daarbij, vooral in het Noorden, ontstellend om te zien hoe het gebruik van zinken daken, in vergelijking met b.v. vier jaar geleden, veld gewonnen had, ook in de tempels. Laten we bij dit verschijnsel even stil blijven staan.

Zinken daken houden het langer uit tegen den invloed van weer en wind dan die welke met wat men op Bali „doek” (zwarte arèn-vezel) noemt, bedekt zijn. In zooverre is het „practischer”. Er is ook minder brandgevaar. Het staat echter minder mooi in het landschap, maar, zal men zeggen, de Baliër moet zelf maar weten wat hij wil en doet. Zeker, dit is allemaal wáár. Het is echter niet oninteressant om na te gaan wat hiervan het gevolg is. Een dak van zink heeft gedeeltelijk een andere binnen-dakconstructie noodig dan een dak bedekt met arènvezel. Bij de nieuwe constructie wordt de oude bouwwijze, die van vader op zoon overgaat, hoe langer hoe meer vergeten.

Voordat wij hier nader op ingaan eerst nog iets anders over de bouwkunst. Eerlijk gezegd worden — en hier heeft men reeds dikwijls op gewezen — op Bali, zelfs in de hoven der grooten, bouwwerken vervaardigd, die getuigen van wansmaak. Zoo ziet men tegen een Balischen achtergrond Europeesche of onder Europeeschen invloed staande poorten en muren. Op

Europeesche wijze vervaardigde klokketorens bij de tempels. Westersche deuren in huizen en tempels. Het is weer wáár, dat dit uitzonderingen zijn, maar hoe lang zullen dit uitzonderingen blijven?

Het bestuur van Bali is op het oog enblik waakzaam. Zeide niet de Assistent-Resident van Zuid-Bali in zijn welkomstwoord: „men onthoude zich van de oprichting van in deze omgeving niet thuishoorende gebouwen en werken zooals wel is geschied.” Dit woord was te treffender aangezien de openingszitting van het congres, ten gevolge van ruimte-gebrek in het Bali-museum, moest plaats hebben in de Poeri van den regent van Badoeng. En deze Poeri is niet wat men direct Balisch kan noemen....

Er is op Bali reeds een meroe, een godenhuis met meerdere daken, gebouwd van gewapend beton. We schreven het reeds, zoo iets houdt het langer uit, en men kan in het nieuwe materiaal de vormen van de oude voorgeschreven bouwwijze eenigszins nabootsen, zooals ook op Java wel geschiedde na de komst van den Islam.

Maar laten we, zooals beloofd, nader op dit verschijnsel ingaan en daartoe dit vraagstuk eens van een andere zijde bezien. Wat is het, dat Bali tot nu toe zijn inheemsche sfeer deed behouden, waardoor het terecht een middelpunt van wetenschappelijke belangstelling en toeristenbezoek is gebleven?

In verband met de bouwkunst, moet het antwoord luiden: juist het vergankelijk materiaal waaruit die architectuur gedeeltelijk is opgetrokken. Immers, dat moet periodiek veranderd worden en voor die steeds noodzakelijke vernieuwing is een blijvende kennis van vormgeving en daarbij behoorend ritueel noodzakelijk. Goede bouwmeesters op Bali raadplegen steeds hun geschriften om geen fouten te maken, geen zonden te begaan tegenover de goden.

Gaat men nu met ander, duurzamer, materiaal bouwen, dan is de mogelijkheid geschapen, dat een volgend geslacht niet tot vernieuwing genoodzaakt is. En een verdere stap kan zijn, dat het inachtnemen van de oude voorschriften zelfs niet meer als een vereischte geldt. Dit hangt direct met den godsdienst samen. Men kan gerust zeggen: verdwijnt de Balische godsdienst, dan ook de Balische architectuur.

Over deze dingen denke men zooals men wil. Men houde dan echter in het oog, dat dit een zaak is die, tenslotte, alleen den Baliërs aangaat. Welke houding zij hierbij in de toekomst zullen aannemen, valt niet te voorspellen.

Er valt slechts vurig te hopen, dat de gang van zaken in overeenstemming zal zijn met

het Balische volkseigen, met dat wat den Baliër tot Baliër maakt en niet tot dat waarvoor buitenlanders reeds waarschuwden: „another vanishing race of coolies”.

De houten beeldjes.

Bij verschillende gelegenheden werden, tijdens het congres, houten beeldjes aangeboden. Wij hebben hier op het oog de z.g. nieuwe Balische kunst, die men, zonder op Bali te zijn geweest, reeds in Europa, Java of elders kan hebben opgemerkt. Eenige jaren geleden was deze nieuwe „industrie”, welke uitsluitend voor kunsthandelaren en toeristen werkte, een rage. Daarna begonnen deze „togog's” te vervelen. Men zag ze haast overal. Het nieuwtje was er gauw af. Toch zijn ze, als verschijnsel, belangrijk genoeg om er wat langer bij stil te staan.

Hardnekkig is beweerd, dat zij ontstaan zouden zijn onder Europeeschen invloed, terwijl op Bali werkende Europeesche kunsthandelaren zulks even hardnekkig tegenspraken.

Vier jaar geleden vroegen we Balische hout-snijders wat zij van deze beeldjes dachten. Het antwoord luidde: in de tempels komen zij niet, ze dienen alleen voor de toeristen. Men zegt, dat er eenige jaren geleden een Assistent-Resident is geweest, die zijn kinderen liet uitbeelden in buste-vorm. Naar aanleiding hiervan zouden de nieuwe beeldjes in buste-vorm zijn ontstaan.

Het is een feit, dat Europeesche kunsthandelaren aan Baliërs indertijd hout leverden met de opdracht: maak nu dit, en maak het zoo, en zoo, dan zullen wij het voor je verkoopen.

Een bijkomende omstandigheid is in dit verband het feit, dat Amerikaansche toeristen liefst met kleine koffers reizen. Een voorbeeld uit de praktijk moge dit illustreeren. Toen wij indertijd in het Bali-hotel de beeldjes aan het bekijken waren, kwam een Amerikaan er bij staan, die een bepaald stuk wel wilde koopen indien het in zijn koffer paste. De zaak werd onderzocht. Het ging niet. De toerist kwam op een denkbeeld: snij er een stukje af, luidde zijn raad. Den volgenden dag waren er kleiner gemaakte beeldjes aanwezig, waarvan hij er enkele kocht. En na zijn vertrek waren er tientallen van die kleinere beeldjes op de markt. De Baliërs zijn practische menschen. Zij weten zeer vlug van een nieuwen toestand te profiteren.

II.

Het viel op tijdens het congres-bezoek, dat er, in verhouding tot den nieuwen stijl, weinig

oudere vormen van togog's aangeboden werden. Deze laatste waren, zoo zeide men, niet meer „lakoe”. Er was te veel en te fijn werk aan. Daardoor werden zij te kostbaar en in het algemeen was het, naar zij mededeelden, de bedoeling van toeristen om goedkope souvenirs mede te nemen. Deze worden dan ook gemaakt. Men zag veel van die glanzende koppen. Soms was er een onder waarvan het hout nog niet gebeitst of gevernist was. Zóó leveren de snijders deze beeldjes namelijk aan de handelaren af.

We maakten het persoonlijk mee, hoe indertijd Europeesche kunsthandelaren deze stukken in ruwen staat polijstten. Dat stond „stemmiger” op een piano of op een kast, beweerden zij. Bovendien is het hout dan beter bestand tegen het klimaat, en — voegen wij er bij — worden de foutjes minder goed opgemerkt.

Laten we bij dit vernissen en beitsen even stil blijven staan. Vroeger kregen de houten beelden ook een bescherming tegen het klimaat, nl. een kleur, die volgens de voorschriften bij een of andere godheid paste. En nu komen we tot de kern van de zaak. De nieuwe nijverheid verwijderd zich hoe langer hoe meer van den voedingsbodem der Balische kunst, van den godsdienst. De oudere gekleurde godenbeelden werden gemaakt voor de tempels.

Wanneer men vroeger en nu nog in Balische werkplaatsen waar gewijde kunst wordt vervaardigd rondkijkt, ziet men het volgende: voordat men begint te snijden of te hakken, worden offers gebracht voor de lagere godheden, die over het werk waken, die er voor zorgen, dat de handen niet door de instrumenten bezeerd worden. Men moet rein zijn van gemoed voordat men in dienst der goden begint te arbeiden. Concentratie is noodig, wil men de voorschriften goed uitvoeren. Een beeld waarvan niet alle details in orde zijn, zal niet geschikt zijn voor de neerdaling eener godheid. Zij dienen te worden afgekeurd, anders brengen ze ongeluk aan. Zoo was het reeds in de kunst van Voor-Indië, zoo ook bij den Boroboedoer. Zoo is het niet bij de moderne, laten wij zeggen, profane beeldjes. Daarbij heeft men niets te vreezen. Daarbij mag best een foutje voorkomen. De toerist ziet dat toch niet, vertelde men ons.

Naast de afbeeldingen van Balische danseressen, van vogels, priesters en hemelnymphen, ziet men tegenwoordig veel koppen waarbij de anatomie eenigszins op Europeesche wijze is aangegeven. Haast nooit geheele figuren in dienzelfden geest. Dát heeft de Baliër nog niet geleerd. Indien hij al geheele figuren maakt,

zijn deze, vooral de armen, handen en voeten, meestal op oud-Balische wijze aangegeven.

Hierin schuilt een gevaar. De kunst wordt hybridisch. Wil men dan per se den Baliër Westersche kunst laten afleveren, dan hebben men ook den zedijken moed hem daarbij in de toekomst niet bespottelijk te maken. Heusch, men moet met een levend volk niet dergelijke onverantwoordelijke dingen doen. Of men late de kunst Balisch, of men leere den Baliër anatomie van het lichaam. Men zegge niet: op deze wijze is het juist zoo aardig, met zoo'n tikje Balische onbeholpenheid er bij.

En men bedenke, dat met deze moderne beeldjes op Bali tegenwoordig gedeeltelijk Westersche kunst aangeboden wordt, zonder dat er op het eiland een Westersche cultuur is, waaruit die kunst vanzelf zou kunnen ontstaan of steeds weer voedsel zou kunnen krijgen.

De schilderkunst.

Afgezien van de houten beeldjes, het zilverwerk en de producten van de klapperdopbewerking, werden tijdens het jongste bezoek aan Bali ook beschilderde doeken verkocht. Moderne, wel te verstaan. Hier en daar zag men oud werk, dat echter, wat de kleuren betreft, gedeeltelijk reeds vergaan was. Deze oude stukken hadden weinig aftrek. Goede exemplaren kan men gelukkig nog in musea en in particuliere collecties bewonderen. Men heeft er tegenwoordig voor gezorgd in het algemeen beter en duurzamer materiaal te gebruiken, met name wat de kleuren betreft. Europeesche beschermers dezer kunst hebben daar de Baliërs op attent gemaakt en er op gewezen, dat men nieuwe voorstellingen moet maken, waarin soms het perspectief, op Balische wijze verwerkt, wordt aangegeven. Wil men zich goede exemplaren dezer nieuwe schilderkunst aanschaffen, dan wordt men naar bepaalde Europeesche kunsthandelaren verwezen, waar man ze kan koopen of bestellen. Men weet daar de goede adressen en heeft er in zekeren zin het monopolie van het betere werk.

Zij die de rechtszaal te Kloengkoeng, de z.g. Kerta Gosa bezochten, konden daar in den vorm van plafondschilderingen goede, moderne Balische schilderijen zien, gemaakt naar oude afbeeldingsvoorschriften. Deze schilderijen worden periodiek vernieuwd. Eenige jaren geleden bijvoorbeeld was het oude werk niet meer van dien aard, dat het vertoond kon worden.

Met die oude stukken, waarvan prachtige details nog zeer de moeite van het bewaren waard waren sprong men toen vrij raar om.

Men had ze verknipt en daarmee de balé kambang in de buurt behangen, waar de doeken in gerafelden toestand het einde afwachtten. Bij elke vernieuwing merkt men de invloeden, welke op de Balische kunst werken.

Daarom zou het interessant zijn om de stellen in hun geheel te bewaren en te prepareren. Op deze wijze kan later een geschiedenis van de Balische schilderkunst geschreven worden, aangezien men gelijke motieven in nieuwen en ouden vorm kan bestudeeren en vergelijken.

De nieuwe doeken tijdens het congres aangeboden, worden uitsluitend voor toeristen vervaardigd. In den ouden tijd dienden zij, indien men ze maakte voor eigen gebruik, als versiering tegen houten tempelschotten of tempelplafonds of wel voor versiering der voorname gebouwen van de grooten des lands.

De bewerking.

Ook bij het vervaardigen van schilderijen werden en worden nog offers gebracht, misschien niet meer bij schilders, die grof werk afleveren voor touristen. Voor hen, die daar belang in mochten stellen, volgt hier een beschrijving van de bewerking zooals die indertijd bij een bezoek aan eenige schildersdorpen door schrijver dezes kon worden waargenomen.

Het weefsel waarop geschilderd werd, kwam vroeger uit Noesa Penida. Om de kleuren te laten houden, werd het materiaal eerst bewerkt met een soort Chineesche rijstebrei. Dan begon men met een ruwe schetsteekening in houtskool, waarbij contouren werden aangegeven. Deze schetsteekening werd overgetrokken met inkt, die aangebracht werd met een stukje bamboe waaraan men voor dit doel een scherpe punt geslepen had. De inkteekening werd dan in details uitgewerkt, waarbij zwarte partijen, bijvoorbeeld de zwaarden en de haren, konden worden ingevuld. Dan begon men de kleuren aan te brengen. Deze kleuren werden gedeeltelijk uit de zee, gedeeltelijk uit de bergen, of wel uit plantaardig materiaal gewonnen; tegenwoordig betreft men zijn kleuren ook wel uit Europeesche of Japansche toko's.

De kleurstof werd gemengd en in een potje gedaan. Men had voor de bewerking twee soorten van penseelen gemaakt, bestaande uit bamboestiften. Die waarmede men groote partijen moest bestrijken, werden aan de punt tot een soort kwastje uitgerafeld, terwijl de lijnen aangebracht werden met stiften waaraan men een punt had geslepen, gelijk dat met de inkteekening het geval was.

Bij het kleuren ging men als volgt te werk. Eerst werd alles wat in een schilderij bv.

rood moest worden met die kleur bewerkt. De rest werd open gelaten. Deze methode had het voordeel dat de kleurstof niet opdroogde.

Zoo werden dan achter elkaar de desbetreffende partijen van kleuren voorzien, waarna men het geheel opwreef met een schelp, die aan een lat was bevestigd. Op deze wijze werd de voorstelling a.h.w. gepolijst.

In het algemeen kan men zeggen, dat bij het gewone werk de kleuren niet precies binnen de contouren werden aangebracht, waardoor de vaste en gedurfde Balische lijnvoering van de teekening wel eenigszins leed. Hier doet Pita Maha, de Vereeniging die op Bali over de kunst waakt, goed werk. Bij de fijnere stukken zorgt men nu, dat zooiets niet meer voorkomt.

(De Locomotief.)

De balans van het Bali-Congres.

Wanneer we van het congres van het Java-Instituut de balans opmaken, dan moet het geslaagd genoemd worden, wanneer het hoofdoel kennismaking met Bali was, oppervlakkige en voorloopige kennismaking. Veelal hebben de rust en de tijd ontbroken, het geziene en gehoorde te laten bezinken.

Gedeeltelijk ligt dit aan de samenstelling van het programma. Dit was kennelijk te overladen en het is onbegrijpelijk, dat men bij de organisatie niet beschikt kan hebben over iemand, die Bali kent en de eischen, aan een congres te stellen, begrijpt, om te waarschuwen tegen te veel, dat steeds een gevaar is voor hen, die in korten tijd Bali willen „zien”. Na eenigen tijd van ingespannen zien ontstaat die bekende vermoeidheid, die verder belet om nog iets te zien, althans het geziene behoorlijk te verwerken.

Een ernstig bezwaar bij de verwerking van het programma was ook het uitermate groot aantal deelnemers. Wat meer selectie had dit aantal kunnen beperken en de richting van de algemeene aandacht, het peil der belangstelling, slechts kunnen verhoogen.

Veel onnoodige ergernis werd gewekt bij de congressisten, veel kostbare tijd ging verloren, doordat het programma ettelijke malen gewijzigd werd, vaak genoeg helaas zonder dat een ieder daarvan tijdig en voldoende was op de hoogte gesteld. Het heeft geen zin, de oorzaken daarvan aan te geven; zij liggen aan verschillende zijden. Een organisatorische fout evenwel is het feit, dat men de algemeene regeling op de tochten niet in handen gegeven

had van de K.P.M., die met dit veeleischende werk op Bali zoo ten volle vertrouwd geraakt is. Men wilde het alles zelf doen, men was toegeeflijk, vervulde zooveel mogelijk ieders wenschen, met het gevolg, dat het in de war liep. Men moet het ten slotte nog prijzen, dat iedereen goed en wel aan boord kwam!

Wat vroeger de backbone van een congres was, de lezingen, de praeadviezen, dat was op dit congres, we zeiden het reeds, saamgedrongen op den eersten dag. Ook dat was te veel. Helaas echter niet van het goede! De lezingen, welke gehouden werden, konden stellig niet alle den toets eener gematigde critiek doorstaan.

Wat de regenten van Karangasem en Gianjar mededeelden, was voor velen stellig nieuw en reeds daardoor aantrekkelijk. Bovendien heeft men het op prijs te stellen, dat de beide genoemden er voor te vinden geweest zijn, bij te dragen tot het didactisch oratorisch gedeelte van het Congres.

Bij het aanhooren van de lezing van den heer dr. W. F. Stutterheim vroegen we ons niet zonder beklemming af, of het noodig geweest ware, hiervoor het hoofd van den Oudheidkundigen Dienst uit Batavia te doen overkomen.

De lezing van den heer dr. R. Goris, hoe volledig en gedegen ook, was eigenlijk geen lezing, doch een tijdschriftartikel, dat werd voorgelezen. We zijn er van overtuigd, dat vele congressisten er prijs op zullen stellen, dit alles nog eens rustig voor zich zelven over te lezen. De voorlezing echter was niet om aan te hooren; zelfs het feit, dat in deze lezing althans nieuwe vondsten en aardige vergelijkingen getroffen werden, kon daaraan niets verhelpen.

Wat aangaat de lezing van den heer ir. P. H. W. Sitsen aan boord van de „Op ten Noort”, we houden er ons van overtuigd, dat belangrijke gedeelten daarvan wel heel anders geluid zouden hebben, ware spreker in staat geweest, eerst Bali zelf te leeren kennen. Het was overigens de eenige lezing met een „practischen” kant en daarom lijkt het juist om hier op enkele punten nader terug te komen.

Het is, naar het ons voorkomt, spreker niet gelukt om aan te toonen, dat de snelle groei der kunstnijverheid in Bali voortsproot uit eigen cultureele behoefte. Ons dunkt, men behoeft het proces niet van al te nabij te hebben gadeslagen om te beseffen, dat het juist het tourisme en de export geweest zijn, die den stoot gegeven hebben tot die ontwikkeling, tot den groei en den bloei in korten tijd. Niet het minst ook de vele tientallen tentoonstel-

lingen van de Kunstkringen op Java, met Soerabaia aan het hoofd, die aan de kunst en kunstnijverheid van het eiland op Java groote bekendheid gegeven hebben.

Bepaald incorrect en onbillijk werd spreker, toen hij gewag maakte van de handeltjes in kunstnijverheid, welke naast (n.b.!) deze kunstnijverheid ontstonden.

Het is voor een ieder, die onbevangen deze zaak beziet, duidelijk, dat hier groot onrecht gedaan wordt aan de Balische handelaren, die ten koste van veel moeite en geld keurige zaken oprichtten, vele waarvan er reeds bestonden en bloeiden lange jaren voordat er sprake was van eenige „activeering”. Verschillende dier Balische zaken verzenden de kunstnijverheids-objecten tot in verre uithoeken van de wereld, Europa, Amerika, Australië, Engeland, Nederland, etc. Van den leider van de afdeling Nijverheid van het departement hadden we, zooal geen lof, dan toch wel een woord van simpele waardeering verwacht voor het goede en energieke werk, dat door hooger bedoelde Baliërs verricht werd en wordt in het belang van de kunstnijverheid niet het minst... We concludeeren hier dan ook een groot tekort aan goede voorlichting van de zijde van 's heeren Sitsen's berichtgevers.

Wij mogen hieraan nog wel dit toevoegen, dat mede in de lezing ontbrak het inzicht, dat de geheele kunstnijverheid heeft afgedaan op het oogenblik, dat deze export en het tourisme van Bali zouden verdwijnen. Er is hier — met een hoogst enkele uitzondering — geen sprake van cultureelen drang, die de arbeiders tot scheppen noopt... Er is slechts sprake van kunstvaardige handen, die in den vrijen tijd wat knutselen in de hoop en de verwachting, dat de handelaars en de touristen de producten wel koopen zullen, hoop en verwachting die haast nooit worden teleurgesteld, zelfs niet wanneer het betreft de grofste namaak.

Indien morgen aan den dag de exportmogelijkheden en het aantal touristen verdubbeld worden, dan staan overmorgen drie maal zoo-veel kunstnijvere Baliërs klaar om aan de behoefte ten volle te voldoen en méér dan dat! En wanneer er plannen bestaan om den export uit te breiden, dat men dan bedenke, dat hier het ernstig gevaar dreigt van opoffering van den kunstnijvere aan een principe; immers niets is in deze „luxue branche” gevaarlijker dan overvoering van de markt. Op Java heeft men dit reeds kunnen ervaren: de belangstelling voor de Balische kunstnijverheid nam recht

evenredig af met de uitbreiding van het aantal artikelen op de markt! En — vooral het betere werk leidt hier onder, niet dat der beunhazen.

* *

Zonder op de vele punten in deze lezing in te gaan, zij hier nog gewezen op het merkwaardige cijfer van f 160.000, voor den export van kunstnijverheidsartikelen opgegeven. Volgens berekeningen van het Binnenlandsch Bestuur en ook van andere deskundigen schommelt dit cijfer om de f 60.000. De zaak is dus van bijna te verwaarloozen belang, waar het den financiëlen toestand van de bevolking als geheel betreft. Het is een klein groepsbelang en naar schatting profiteeren direct een 500-tal gezinnen van de inkomsten dezer kunstnijverheid.

Wat wij evenwel het allerpijnlijkst misten in deze lezing, was de aanduiding van het feit, dat er op Bali, nu evenals vroeger (en zooals overal elders op de wereld), heel enkele goede, heel enkele superieure werkers zijn, wezenlijke artisten in hun vak. Zij zijn het, die nieuwe concepties hebben en uitwerken, zij scheppen een bewonderenswaardige kleinkunst en de groote schare der „leerlingen”, die „aan hun voeten zit”, imiteert hen. Zij zijn de inspireerende creators, zonder wier arbeid, zonder wier fantasie en kennis, die gansche schare van navolgers geen hand zou kunnen omdraaien. Vooral op een lezing voor een cultuur-congres ware een uiteenzetting op dit punt hoogst belangwekkend en verhelderend geweest.

Maar — daaraan had dienen aan te sluiten, dat het de Balische handelaars, enkele goedwillende en met inzicht begaafde particulieren, touristen en anderen waren en zijn, die dezen besten onder de kunstnijveren de mogelijkheid tot arbeid bezorgen, namelijk door hen zoodanig goed te betalen, dat zij rustig en zonder zorg kunnen werken.

Weldadig, ten slotte, was de lezing van den heer Colin McPhee, die door zijn fijne en gevoelige woorden een goed denkbeeld gaf van de wijze, waarop de Westersche musicus reageert op het aanhooren van Balische muziek. Hier werd den hoorder een „nieuw koninkrijk” geopenbaard, hier was een nieuwe, frissche klank.

Moge hij naklinken.

(Indische Courant.)